

DEN FØDTE FORBRYTER

Silje Haugen Warberg

DEN FØDTE FORBRYTER

EN KULTURELL FIGUR I
NORSK OFFENTLIGHET
1880–1910

Den fødte forbryter. En kulturell figur i norsk offentlighet 1880–1910

© Spartacus Forlag AS / Scandinavian Academic Press, 2021

Boken er utgitt med støtte fra Institutt for språk og litteratur ved NTNU og Det humanistiske fakultet ved NTNU og Stiftelsen Fritt Ord.

FRITT ORD

Denne boken er utgitt Open Access og er omfattet av åndsverklovens bestemmelser og Creative Commons-lisens CC BY-NC 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Denne lisensen gir tillatelse til å kopiere, distribuere, remixe, endre og bygge videre på materialet. Lisensgiveren kan ikke tilbakekalle disse frihetene så lenge lisensvilkårene blir fulgt. Disse innebærer å oppgi riktig kreditering, inkludere en henvisning til lisensen, samt opplyse om hvilke endringer som er foretatt. Dette skal gjøres på en rimelig måte, men ikke på noen måte som tyder på at lisensgiveren godkjenner tredjeparten eller bruken av verket. Materialet kan ikke brukes til kommersielle formål. Det er ikke tillatt å søke juridiske vilkår eller teknologiske tiltak som juridisk begrenser andre fra å gjøre noe lisensen tillater.

Omslagsdesign: Lukas Lehner / Punktum forlagstjenester

Omslagsillustrasjon: jagoda / Shutterstock

Sats: Punktum forlagstjenester

Satt med Garamond Premier Pro 11/14

Papir: Munken Print Cream 80 g

Trykk: AIT Grafisk

Printed in Norway

ISBN 978-82-304-0361-7

Det må ikke kopieres fra denne bok i strid med åndsverkloven eller i strid med avtaler inngått med KOPINOR.

Scandinavian Academic Press

C/O SPARTACUS FORLAG AS

Pb. 6673 St. Olavs plass, 0129 OSLO

www.scandinavianacademicpress.no

Innhold

Innledning	7
KAPITTEL 1	
‘Den fødte forbryter’ som kulturell figur	21
KAPITTEL 2	
Farlig lesning: En forfatters møte med ‘Den fødte forbryter’	61
KAPITTEL 3	
To fødte forbrytere? Sevlegutten og Ryentveit-saken	91
KAPITTEL 4	
‘Den fødte forbryter’ som litterær figur	143
KAPITTEL 5	
Forbryterske forfattere og degenerert litteratur	193
KAPITTEL 6	
Ikke en født forbryter: Sletten-saken	239
Født forbryter: Avsluttende refleksjoner	291
Etterord	301
Noter	303
Litteraturliste	306
Stikkordsregister	331

Innledning

Andre halvdel av 1800-tallet var, både i Norge og i utlandet, en brytningstid for forståelsen av kriminalitet. Kriminalvitenskapen etablerte seg som et autonomt fagfelt i løpet av 1880-årene, samtidig som det foregikk institusjonelle endringer i kriminalomsorgen og en revisjon av den norske straffeloven. Fremveksten av massejournalistikken og utvidelsen av det offentlige rommet førte til en utstrakt dekning av kriminalsaker i samtidens medier, formidling og diskusjon av utviklingene i kriminalvitenskapen og debatt om institusjoner som fengsel og asyl. På det litterære feltet var den moderne kriminallitteraturen i ferd med å vokse frem, og kriminalitet var et populært motiv og tema på tvers av sjangre. Kriminalitet var i så måte et allestedsnærværende tema ved århundrets slutt og høyaktuelt politisk, faglig og kulturelt. Debattene om kriminalitet kunne dreie seg om enkeltsaker, om det kriminelle individet, om lov og rett, om kriminalitet som samfunnsproblem eller om fremstillinger av kriminalitet i kunst og litteratur. Overalt var det ett spørsmål som gikk igjen: Født sånn eller blitt sånn?

Dette spørsmålet stiller vi fortsatt hver gang vi står overfor en uforståelig, grenseoverskridende og ulovlig handling – et bedrageri, et tyveri, et mord, en terroraksjon. Vi undres over grunnene til at handlingen ble begått og hva slags menneske det er som kan begå den. Var dette mennesket alltid slik? Kunne det blitt annerledes? At disse spørsmålene fikk en særlig kulturell prominens i tiden frem mot århundreskiftet 1900, henger sammen med tidens nye kunnskaper om arv, sykdom og menneskets psykologi. Fremveksten av fagområder som psykiatri og kriminalvitenskap ga håp om at menneskelige avvik kunne la seg tilnærme ut fra felles biologisk-medisinske forklaringsmodeller. Forbrytere, psykisk og fysisk syke mennesker, seksuelle avvikere og andre som kunne regnes som unormale, ble delvis overlappende studieobjekter. Det handlet om mulighetene for å forklare, forebygge og behandle, men det handlet også om å trekke opp grenser: grensene mellom ulike avvik og årsakene deres, samt grensene mellom det avvikende eller abnorme mennesket og det normale. Etter hvert ble disse grenseområdene også satt sammen med skillet mellom det ulovlige og det lovlige. Kan vi dømme den ulovlige handlingen uten å ta hensyn til mennesket som begikk den og grunnene han eller hun hadde? Hvordan kan vi dømme den som er *født sånn*, og som kanskje ikke kunne handlet annerledes?

Forestillingen om medfødt kriminalitet bidro til å forme det sene attenhundretallets kriminalitetsforståelse på tvers av samfunnsområder som vitenskap, litteratur og presse. Denne forståelsen kan samles i en distinkt figur, som jeg her vil betegne som 'Den fødte forbryter'. I figuren samles et sett forestillinger om det kriminelle individet, som er fundert på tanken om at det er mulig å fødes med kriminelle anlegg. Selve begrepet 'født forbryter' knyttes ofte til kriminologiens fremvekst i 1880-årene og dens forsøk på å gjenkjenne, kategorisere og studere kriminelle individer, men både uttrykket og forestillingene det knyttes til

hadde stor anvendelse og betydning også utenfor kriminalvitenskapens område. Forestillingen om 'Den fødte forbryter' ble knyttet vekselvis til teoretiske kriminalitetstyper, historiske mennesker og litterære figurer, og tidvis fremstår koblingen som så direkte at forestillingen personifiseres og får et eget liv i den kollektive bevisstheten. Andre ganger gjenkjenner vi figuren som en løs form bakenfor mer abstrakte og diffuse forestillinger om forbryteren. 'Den fødte forbryter' blir et kulturelt referansepunkt som samler i seg de dominerende ideene om kriminalitet og den kriminelle som var virksomme i perioden før og rett etter århundreskiftet 1900.

Om vi tenker oss 'Den fødte forbryter' som en slik samlende, kulturell figur, kan den fungere som et nav i et stort kildemateriale med svært ulike typer tekster og forbryterforestillinger. Figuren tildeles flere og til dels motstridende roller og funksjoner i den norske offentligheten og blir ofte gjenstand for debatt. Om vi studerer hvordan 'Den fødte forbryter' var virksom i sin tids forbryterforestillinger åpner det seg et stort betydningsfelt med mange utvekslinger, spenninger og brytninger. Nettopp brytningsområder kan imidlertid være et godt utgangspunkt for å stille spørsmål ved hvordan kulturelle forestillinger formes og endres, og hvilke betydninger de får i en utvidet kulturell, vitenskapelig og politisk kontekst. Denne bokens mål er å gjøre en slik undersøkelse. På den ene siden dreier det seg om å forstå hva eller hvem en 'født forbryter' var, og konsekvensene denne forestillingen fikk for sin samtids kriminalitetsforståelse. På den andre siden dreier det seg om å utforske de varierte funksjonene figuren fikk i norsk kultur, på tvers av grensene mellom fiksjon og virkelighet, litteratur og vitenskap, i en tid hvor man i økende grad var opptatt av menneskets psykologiske og biologiske forutsetninger.

Perioden jeg utforsker strekker seg fra kriminalvitenskapens etablering i 1880-årene til det første tiåret av 1900-tallet. Dette er

ikke et tidsrom som følger 'Den fødte forbryter's livsløp eksakt, verken som idé eller som begrep. Mange av de fundamentale forestillingene og problemstillingene forbundet med figuren var utbredte før de ble institusjonalisert gjennom kriminalvitenskapen, og de er fremdeles gjenkjennbare og virksomme helt frem til vår egen samtid. For eksempel stiller vi fremdeles spørsmål ved det kriminelle individets forhold til normalitet, avvik og arvelig belastning; blant annet ved å utforske mulighetene for å finne et 'forbrytergen', gjenkjenne en 'forbryterhjerne' eller regne ut gjentakelsesfare ved hjelp av algoritmer som kalkulerer inn både individuelle og miljømessige faktorer (jf. Rafter 2008; Hannah-Moffat 2019; Ling, Umback & Raine 2018). Om vi ønsker en dypere forståelse av hvilke sosiale og kulturelle konsekvenser slike faglige og vitenskapelige tilnærminger til kriminalitet kan ha, og hva slags kriminalitetsforståelse de bygger på og viderefører, er det viktig å utforske dem også i et historisk og kulturelt perspektiv. I perioden 1880–1910 opptrådte ideen om medfødt kriminalitet med en særlig tydelighet, og den ble knyttet til bestemte begreper og forestillinger som skulle få en varig og problematisk betydning i felleseuropeisk kultur.

Særlig forbindelsen mellom medfødt kriminalitet og arvelærer som atavisme og degenerasjon, har en etisk vanskelig virkningshistorie. Atavisme innebar at primitive egenskaper dukket opp igjen hos moderne mennesker, mens degenerasjon betydde et gradvis forfall der både moralske og fysiske avvik forverret seg fra generasjon til generasjon inntil slekten døde ut. Begge ble brukt som årsaksforklaringer for kriminalitet, men var også forbundet med institusjonaliseringen av raselære og sosialhygiene som begynte i denne perioden og fortsatte utover første halvdel av 1900-tallet. Særlig tankestoffet forbundet med degenerasjon gikk gjennom en utvikling som har gitt den en markant historisk ballast. Begrepet gikk raskt ut av bruk etter andre verdenskrig, som følge av dets

tilknytning til de rase-, slekt- og kulturhygieniske praksisene som ble tatt til sitt mest ekstreme i Nazi-Tyskland. Like fullt har mange av de kulturelle forestillingene om kriminalitet som disse begrepene kan knyttes til, hatt stor levedyktighet både på det vitenskapelige og kulturelle feltet. Jeg ønsker å vise at tanken om en 'født forbryter' ikke utelukkende er forbundet med disse teoriene og deres problematiske virkningshistorie, men også med fremveksten av et moderne syn på menneskets psykologi og drøftinger av rett, ansvar, skyld og rettferdighet, som fremdeles har relevans i dag.

Nedslagsfeltet mitt er den norske offentligheten i bred forstand, det vil si det allmenne rommet som ble utgjort av dagspresse, tidsskrifter og blader, samt ulike litterære kretsløp. At Norge er utgangspunktet, betyr ikke at vi kun vil møte norske eksempler. Perioden jeg dekker overlapper med det vi kan kalle 'Det skandinaviske øyeblikket', en kort periode der de litterære periferiene i Danmark, Sverige og Norge ble subsentra i verdenslitteraturens historie (jf. Thomsen 2008; Fulsås 2013). I forbindelse med denne perioden, tenker vi som regel på forfattere som Henrik Ibsen og Bjørnstjerne Bjørnson, som ble lest og fikk betydning internasjonalt. Forutsetningene for det skandinaviske øyeblikket er imidlertid å finne i hvordan også den bredere offentligheten stod i nær kontakt med bevegelsene på kontinentet. Historiker Narve Fulsås har pekt på det felles skandinaviske hjemmemarkedet som en viktig forutsetning for dette, sammen med en felles kritikeroffentlighet, en stor grad av oversettelse av utenlandsk litteratur og det at skandinaviske forfattere og kulturpersonligheter hadde opphold og samlingssteder i storbyer som Paris, Berlin, London og Roma (Fulsås 2013: 23). Selv om jeg tar utgangspunkt i tekster som er trykket, lest og sirkulert i Norge, vil vi møte en rekke nasjonaliteter og felleseuropeiske problemstillinger underveis.

Som et innledende eksempel på hvilke forbryterforestillinger vi møter og hva slags tekster de opptrer i, vil jeg trekke frem et utvalg tekster knyttet til den historiske personen Karl 'Bødkeren' Larsen Sundbye. Kallenavnet hadde han fått allerede som ung, da han var med i den småkriminelle Kutorv-gjengen, og det kom mest sannsynlig av at han for en periode jobbet som tønnemaker. Navnet ble kjent over hele landet etter at Sundbye ble tiltalt og dømt for et grovt voldtektsdrap begått tredje juledag i 1894 på Ullevål. Saken gjorde 'Bødkeren' til en av de mest berømte kriminelle i Norge og førte til en større offentlig debatt om tilregnelighets- og straffespørsmål (jf. Sæther 2014; Skålevåg 2016: 115–119). Debatten involverte aktører fra det medisinske og juridiske feltet, Norsk kvinnesaksforening og pressen, der også forfatteren Arne Garborg skrev flere artikler om saken. Tekstmaterialet forbundet med Sundbye-saken er rikt, både i omfang og med tanke på variasjonen i tilnærminger til saken og den tiltalte.

En av de mest talende fremstillingene av Sundbye finner vi i en kort dagboktekst skrevet av Hulda Garborg, som stammer fra tiåret etter at saken verserte i mediene. I rettssaken ble Sundbye vurdert som strafferettslig tilregnelig og dømt til straffarbeid på livstid i 1895. Allerede året etterpå ble han imidlertid overført til det da nyåpnede Kriminalasylet i Trondheim. Her plasserte man kriminelle som ble dømt utilregnelige eller som utviklet sinnssykdom i fengslet, samt pasienter som ble vurdert som farlige for sinnssykehusene. I august 1905 fikk forfatterparet Arne og Hulda Garborg hilse på Sundbye under en omvisning på Kriminalasylet, ledet av bestyrer Hans Evensen. Følget inkluderte også skribent og kvinnesaksforkjemper Fernanda Nissen og legene Oscar Nissen og Ragnar Vogt. Da de møtte Sundbye hadde han vært pasient ved asylet i nesten ti år. I dagboken skrev Hulda en beskrivelse av hvordan møtet og samtalen med 'Bødkeren' utspant seg, der hun også kort kommenterer tilregnelighetsspørsmålet:

Dersom [Bødkeren] var sådan som nu dengang han blev grebet, vilde det nok været let å afgjøre hans sindstilstand; men doktoren sa jo, at han «nu selvfølgelig var værre». Han var simpelthen forfærdelig. Det var den eneste af patienterne i hvis celle vi ikke kom ind. Vogteren råbte på ham og bad ham klyve op til sprinkelet over døren, da der var besøgende, som vilde hilse på ham. Først var han uvillig; men da vogteren sa der var damer, hørte vi han fik travelt, labbed hurtig frem og tilbage og bygged sig stilads ved døren. Så kom hans uhyggelige ansigt tilsyne bag gitteret, i hvilket han holdt sig med begge hænder, og pressede ansigtet mod. Og så presenterede dr. Evensen os. Han kjendte Garborgs navn, og det arbeidede tydeligvis i hans hjerne. Så sa han truende til G. «Ja, Arne Garborg, han har skrevet om mig, jeg ved nok det, men (her hævet han stemmen voldsomt) skrive er ét; men leve, det er en anden ting.» — Og Garborg svarte kraftigt og alvorligt: «Det er sandt.» Siden så han på Nissen og sa: «De er en pen mand, De, dr. Nissen.» — Ustanselig strømmede nu talen om alt mellem himmel og jord — om Gud og Jesus, kvinder og polygami og kvindesag i ganske meningsløs forvirring og med voldsomt arbeidende bryst og stirrende øine. (1962 [1905]: 68)

Hulda åpner med å vise til den offentlige debatten om Sundbyes tilregnelighet, som hun mener det ville vært lett å avgjøre ut fra hans nåværende oppførsel. Situasjonen hun tegner opp videre, står i et nesten allegorisk forhold til omstendighetene da Sundbye-saken ble diskutert i den offentlige samtalen. Vi kan se denne lille besøksgruppen som representanter for tre typer aktører som hadde hatt ulike, men viktige stemmer i debatten: legene, som uttalte seg om utilregnelighetsspørsmålet; kvinnesaksforkjemperne, som krevde strengere straffer; forfatteren Arne Garborg, som diskuterte forskjellen på straff og asyl eller brukte 'Bødkeren' som et retorisk eksempel i forbindelse med politiske spørsmål.

Når besøksgruppen står foran ham ser også Sundbyes forvirrede talestrøm ut til å navigere rundt nettopp disse temaområdene, både når han gjenkjenner Arne og når han refererer til kvinner og kvinnesak.

Hver av aktørene i debatten hadde gitt sine bud på hva slags forbryter og menneske Sundbye var, samtidig som de lot saken tjene som eksempel i mer overordnede diskusjoner om straff og kriminalitet. Sakkyndigrapporten, som blant annet drøftet ulike årsaksforklaringer på Sundbyes kriminelle løpebane og periodiske anfall av sinnssykdom, ble gjengitt og drøftet i avisene i den hensikt å avgjøre om Sundbye var tilregnelig eller ikke. Mange ønsket å gjøre et eksempel av ham ved å benytte dødsstraff eller andre korporlige avstraffelsesmetoder, selv om dette ikke hadde blitt praktisert siden 1876. Ønsket om en hard straff var særlig fremtredende i kvinnesaksforeningens engasjement, der saken kom til å representere et større problemkompleks forbundet med sedelighets- og voldsforbrytelser mot kvinner. Mange av medlemmene støttet dødsstraff i form av halshogging, mens foreningens leder, Ragna Nielsen, argumenterte for offentlig piskestraff (Sæther 2014: 12). Arne Garborg deltok i debatten om utilregnelighets- og straffespørsmålet, men han skrev også avisinnlegg der saken mot Sundbye fungerte som en metafor for politiske problemstillinger på nasjonalt nivå (Obrestad 1991: 216–217). Ikke minst deltok Sundbye selv i formingen av mediernes fremstillinger av ham, blant annet ved å invitere store flokker 'bladmenn' til fengselscellen sin og insistere på at saken skulle gå for åpne dører (jf. *Den 17de mai* 1895.01.26 og *Romsdals Amtstidende* 1895.04.03). I avisene finner vi derfor et stort mangfold tekster om Sundbye, som tildeler ham ulike roller og betydninger i den offentlige samtalen.

Hulda Garborgs dagbok gir en beskrivelse av et møte mellom denne 'skrevne' Sundbye og det levde livet. Ordvekslingen viser at Sundbye var godt innforstått med plassen han hadde fått i

den norske folkebevisstheten og at han var orientert om hva som ble skrevet om ham. Huldas egen skildring av ham, som finner sted innenfor rammene av dagboksjangerens subjektive fremstilling, tegner et bilde av en truende og tydelig sinnsforvirret figur, som på dyrisk vis holder om gitterdøren og presser ansiktet mot sprinklene. Fremstillingen er i overensstemmelse med offentlighetens forventninger til den sinnssyke kriminelle og mediernes fremstillinger av 'Bødkeren', som ofte ble beskrevet som ustabil og forvirret. Dialogen Hulda gjengir mellom ham og Arne Garborg, der Sundbye påpeker at å «skrive er ét, men leve, det er en anden ting», minner oss imidlertid på at Sundbye også var noe mer og annet enn summen av de ulike kildene som beskriver ham. Han var et virkelig menneske hvis levde liv ble påvirket av disse forventningene og fremstillingene på godt og vondt. Når Sundbye insisterer på skillet mellom skrevet liv og levd liv utgjør det derfor en treffende metakommentar til de mange tekstene om saken, inkludert Huldas egen.

Når representantene for legen, forfatteren og kvinnen stilles ansikt til ansikt med forbryteren, konkretiseres og anskueliggjøres den kulturelle situasjonen som omga – og fortsatt omgir – Sundbye. Som lesere befinner vi oss sammen med Hulda Garborg og de andre besøkende på den ene siden av gitteret, der den medisinsk-faglige vurderingen (han er «nu selvfølgelig (...) værre») avløses av forfatterens vedgåelse av skillet mellom skrift og liv («Det er sandt»), innrammet av en fremstilling som røper en skrekkblandet fascinasjon for forbryteren («Han var simpelthen forfærdelig») og det han står for i et kvinnesaksperspektiv («om (...) kvinder og polygami og kvindesag i ganske meningsløs forvirring»). På den andre siden av gitteret: Karl Sundbye, eller 'Bødkeren', med sitt «uhyggelige ansigt (...), voldsomt arbeidende bryst og stirrende øine», som roper at det skrevne er noe annet enn det levde.

Både som tekstlig og som historisk hendelse, viser de besøkendes møte med Sundbye frem kompleksiteten i kulturell meningsproduksjon om det kriminelle individet. For å forstå og forklare Sundbyes handlinger ble et stort apparat satt i gang, som strakte seg på tvers av vitenskap, litteratur og presse. Både i tekstene og den konteksten de virket i stod det mye på spill: forvaringen og behandlingen av et menneske; forholdet mellom juridiske, medisinske og litterære praksiser og diskurser; et samfunns lovverk og straffesystem; forholdet mellom dyr og mennesker, menn og kvinner, kriminelle og lovlidige, utilregnelige og tilregnelige; nasjonal og internasjonal politikk; diktning og liv. Det kriminelle individet blir et nav i drøftinger av alle disse spørsmålene. I tekstene figurerer imidlertid den kriminelle på ulike måter. Den kriminelle figurerer som historisk og biografisk menneske, som et empirisk vitensobjekt eller en type, og som en fiksjonalisert eller mytologisk karakter. Ofte glir også disse dimensjonene over i hverandre.

Tilfeller som Sundbye-saken kan bli utgangspunkt for å utforske både kjente og glemte tekster og slik gi oss nye kunnskaper også om en etablert litteratur- og kulturhistorie. Arne Garborg er fremdeles en kanonisert forfatter, men hans og andres tekster om Sundbye-saken er i dag blitt del av 'det store uleste'; *the great unread* (Cohen: 1999). Dette er tekster som, etter at de ble utgitt, har blitt glemt eller som har vært utilgjengelige. Det aller meste av fortidens tekstproduksjon blir av naturlige grunner del av dette 'store uleste'. Over tid har vi bare rom for å bevare noen utvalgte og representative verk eller historiske hendelser i det kollektive minnet, enten det er i historisk eller kultur- og litteraturhistorisk sammenheng. De sakene som var mest omtalte idet de pågikk, eller de litterære tekstene som var mest solgt og lest, er ikke nødvendigvis de som huskes i dag. Det er heller ikke alltid enkelt å gjenoppdage dem fra et forskningsmessig ståsted.

For bare få år siden ville tekstene om Sundbye vært vanskelige å oppdage og undersøke fordi de ikke var tilgjengelige i digitale databaser med tekstsøk. Å knytte Hulda Garborgs publiserte dagbøker til aktuelle avisoppslag og andre omtaler av Sundbye ville krevd et komplisert og tidkrevende arkivarbeid. Mye av stoffet som utforskes her, har derfor ikke blitt belyst tidligere.

I nyere tid har den utstrakte digitaliseringen av ulike tekstarkiv gjort det langt enklere å dykke ned i 'det store uleste' for å hente frem glemte tekster og finne forbindelsene mellom dem. I norsk sammenheng er Nasjonalbibliotekets digitale arkiv en viktig forutsetning for at vi nå kan finne og kombinere tekster enklere og på andre måter enn før. Tilgjengeligheten og omfanget av det digitale arkivet skaper imidlertid nye problemer som handler om avgrensninger og tilnæringsmetoder. Digitaliseringen har medført endringer i selve grunnlaget for arkivstudier, som krever nye former for kildekritisk kompetanse og metodiske problematiseringer. Blant annet er det fremdeles et stort kildemateriale som ikke er digitalisert, og søkemotorenes bruk av OCR (*Optical Character Recognition*) legger føringer på hva man kan finne og hvordan funnene kan kvantifiseres (jf. Boasson & Malvik 2019; Haugen 2019). Det er også lett å tro at det som ikke lar seg søke frem, heller ikke eksisterer, og slik oppstår det et nytt 'stort ulest' bakenfor det gamle. Tekstene jeg viser til her, har blitt funnet gjennom søk i både digitale og fysiske arkiv, og befinner seg på begge sider av skillet mellom det nye og gamle 'uleste'. Å lese dem på ny kan nyansere det vi allerede vet, men også overraske og ta vår forståelse av datidens kriminalitetsforståelse i nye retninger.

I tillegg til Sundbye-saken skal vi stifte bekjentskap med tre andre historiske kriminalsaker, der forestillingene om 'Den fødte forbryter' knyttes til personer som virkelig har levd. Samtlige gjelder mord: Ole Olsen Sevle ble dømt for mordet på en omreisende kramkar i 1832, Knut Ryentveit for å ha myrdet

kvinnen han ventet barn med i 1904, og Thorvald Sletten for å ha myrdet sin fostermor i 1899. De to førstnevnte sakene (kapittel 3) behandles samlet fordi samtidige forfattere knyttet dem til hverandre gjennom et fjernt slektskap mellom de to dømte mennene. Den siste saken, mot Sletten (kapittel 6), ble forstått som et mulig justismord og førte til drøftinger av grunnleggende spørsmål om hvem som kan og ikke kan bli forbrytere. Tekstkorpusene knyttet til sakene gir varierte eksempler på sin tids kriminalitetsforståelse og de ulike funksjonene tanken om 'Den fødte forbryter' kunne få på tvers av sjangre og kontekster. Holdningene som gis til kjenne, både til de domfelte og ofrene deres, vil imidlertid tidvis være etisk problematiske fra vår tids ståsted. Det er viktig å minne om at formålet ikke er å avgjøre hva som faktisk skjedde eller å ta stilling til skyldspørsmål, men å utforske funksjonene som ideen om en 'født forbryter' fikk i fremstillingen av sakene.

Det er grunn til å tro at flere av tekstene som omhandler historiske hendelser og personer, hadde direkte og indirekte innvirkning på virkelige menneskers liv. Her møter vi dem imidlertid kun som tekstlige størrelser. Vi kan ikke analysere frem det levde livet som Sundbye minner oss på, men vi kan utforske hvordan selve spørsmålet om grensene mellom fakta og fiksjon blir betydningsfullt og produktivt i tekstene det er snakk om. Det er et poeng at alt materialet som presenteres her, var offentlig tilgjengelig i samtiden og i størst mulig grad gjenspeiler hva som faktisk sirkulerte og kunne bli lest. Også når det er snakk om domsavsigelser, rettspsykiatriske vurderinger eller kriminalvitenskapelig teori, er det offentliggjorte versjoner eller omtaler av dem jeg tar utgangspunkt i. Fremstillinger som i utgangspunktet ble til i en faglig eller institusjonell kontekst, kunne bli forvrengt, forkortet og brukt retorisk i dagspressen, tidsskriftsartikler eller litterære verk. Det er nettopp da, idet de

tas i bruk, endres og får konsekvenser i det offentlige rommet, at tekstenes fremstillinger blir allmenne og får betydning i en større kulturell og politisk sammenheng.

Den fødte forbryter tar sikte på å gjøre en bred undersøkelse av kriminalitetsforståelsen i perioden omkring århundreskiftet 1900. Ved å studere de ulike funksjonene forbryterskikkelser- og forestillinger får i og på tvers av ulike teksttyper, blant annet i vitenskapelige og litterære tekster (kapittel 2 og 4), samt den offentlige debatten om forholdet mellom dem (kapittel 5), kan vi få en dypere forståelse for kompleksiteten i den kulturelle meningsproduksjonen om kriminalitet og det kriminelle individet. Måtene tekster settes i spill med hverandre på, kan være vel så talende som beskrivelser i enkelttekster. For å analysere materialet trenger vi et analytisk verktøy som kan navigere dette større betydningsfeltet, og som tillater forflytninger mellom ulike sjangre og kunnskapsfelt. Det er her figuren 'Den fødte forbryter' (kapittel 1) kommer inn i bildet. Med denne kulturelle figuren som nav, kan vi utforske et bredt repertoar av forbryterfremstillinger på tvers av områdene vitenskap, litteratur og presse.

KAPITTEL I

‘Den fødte forbryter’ som kulturell figur

Hva, eller hvem, var ‘Den fødte forbryter’? Det er vanlig å gå til den italienske kriminalantropologen Cesare Lombroso for å svare på dette. Hans teori fra 1880-årene om forbrytelsens medfødte natur ga navn til figuren ‘Den fødte forbryter’, og dens videre livsløp blir ofte oppsummert med utgangspunkt i disse teoriene. Hos Lombroso finner vi til og med et signalement: ‘Den fødte forbryter’ vil ofte ha lav panne, store ører, asymmetrisk ansikt og svært lange armer. At tanken om en født forbrytertype ble en så utbredt forestilling i andre halvdel av 1800-tallet, skyldtes til stor del at Lombrosos teori ble kjent og omdiskutert. Noe av gjennomslagskraften kom av at teorien tok form av nettopp en typologi over kriminalitet, som gjør det lett å visualisere konkrete forbryterskikkelser. Benevnelsen ‘Den fødte forbryter’ har en etablert idé- og begrepshistorisk livshistorie som særlig er knyttet til Lombroso og det kriminologiske fagfeltet. Det er en historie om stadige kontroverser og uklarhet om figurens empiriske grunnlag og faglige verdi. Det er også en historie som

i stor grad avgrenser figuren til en bestemt kriminalvitenskapelig kontekst, også når dens funksjoner i kulturen ellers blir drøftet.

Lombrosos teori spiller en viktig rolle for utbredelsen av ideen om en 'født forbryter', og vi kan ta utgangspunkt i denne bakgrunnen for å skissere opp figurens tilblivelses- og utviklingshistorie både i og utenfor en faglig sammenheng. Om vi skal betrakte figuren som en kulturell størrelse i bredere forstand, slik jeg foreslår her, må vi imidlertid også utfordre og nyansere denne historien – og klargjøre hva vi legger i begrepet 'Den fødte forbryter'. Dette blir særlig viktig fordi figuren opererer på to nivå i analysene som følger: På den ene siden er 'Den fødte forbryter' en konkret, kriminalvitenskapelig type som ble inngående drøftet under nettopp dette navnet. På den andre siden bruker jeg benevnelsen om en mer utstrakt kulturell tankefigur, som vi skal bruke som analytisk verktøy i vår utforskning av periodens forbryterfremstillinger. Før vi kan se nærmere på konkrete tekster og saker, er det derfor nødvendig å vie litt tid til figuren i seg selv. Hva innebar forestillingen om 'Den fødte forbryter'? Hvordan ble den til, og på hvilke måter kan den anvendes analytisk?

'Den fødte forbryter's fødsel og død som vitensobjekt

I den kriminalvitenskapelige forskningshistorien blir 'Den fødte forbryter' til samtidig som fagfeltet etableres, og Lombroso regnes som både kriminologiens og 'Den fødte forbryter's far. Fødselsåret regnes ofte som 1876, da Lombroso for første gang ga ut hovedverket *L'uomo delinquente* (Forbrytermennesket). Dette regnes som den første større, vitenskapelige studien av det kriminelle individet, eller rettere sagt, av den kriminelle mannen. Først i studien *La donna delinquente* (Den kvinnelige forbryter,

1893) gjorde Lombroso og Guglielmo Ferrero en tilsvarende undersøkelse av kvinnelig kriminalitet, som i større grad ble knyttet til seksualdrift og prostitusjon. I denne fagtradisjonen er ‘Den fødte forbryter’ en mann som på ulike måter skiller seg fra den lovlydige mannen, og andre typer kriminelle menn, helt fra fødselen av. Figuren har også blitt emblematiske for hele Lombrosos teori og måtene han tok i bruk arve- og sykdomslære på.

Lombrosos studie presenterte en typologi som skilte mellom ulike kategorier kriminelle, som den vanekriminelle og den leilighetskriminelle, og mellom ulike alvorlighetsgrader, årsaker og kjennetegn. Den største oppdagelsen som ble presentert i boken, bygget på funnet av anomalier i hodeskallene til 383 antatt kriminelle menn. Lombroso mente at dette var bevis for at noen former for kriminalitet skyldtes et medfødt avvik, som han forklarte som en atavistisk gjenopptreden av trekk fra tidligere utviklingstrinn i menneskehetens historie. Atavismen ga seg utslag i både fysisk utseende og moralsk beteende, og det atavistiske mennesket var mer primitivt og ufullstendig utviklet som moralsk individ. I likhet med barn, kvinner og mer primitive folkeslag ville de derfor langt lettere begå norm- og lovbrudd (Lombroso 2006: 163–164). I første omgang mente Lombroso at omtrent 40 prosent av alle kriminelle var resultater av en slik atavisme, men senere nedjusterte han antallet til 35 og 33 prosent (Gibson & Rafter 2006: 10). Denne typen kriminelle kunne ikke behandles eller kureres for sin kriminalitet; de var rett og slett ‘født sånn’.

Fire år etter at Lombrosos hovedverk ble utgitt, begynte kollegaen Enrico Ferri å omtale dette forbrytermennesket som *delinquente nato*, altså ‘født forbryter’ (Villa 1895: 1888 i Gibson & Rafter 2006: 9). Begrepet festet seg, og Lombroso inkorporerte det selv i senere utgaver av verket. Hovedverket hans kom ut i fem reviderte utgaver og en rekke oversettelser frem mot 1897, og teorien om den fødte forbrytertypen ble stadig videreutviklet. I

disse utgavene la Lombroso til nye funn og justerte forklaringsmodellene han hadde lansert i førsteutgaven, blant annet ved å åpne for at kriminaliteten også kunne skyldes andre former for arv enn atavisme. Særlig degenerasjonslæren, som innebar at en slekt gradvis forfalt til et tidligere utviklingstrinn i løpet av flere slektsledd, fikk en større plass som forklaringsmodell. Teorien om 'Den fødte forbryter' var i stadig utvikling, også etter at den hadde fått sitt navn og funnet sin grunnleggende form.

Utover i karrieren skrev Lombroso flere fremstillinger av hvordan han først oppdaget 'Den fødte forbryter'. Den mest kjente gjengivelsen av denne opphavshistorien er fra et forord han skrev til sin datter Gina Lombrosos introduksjon til læren hans i 1911, der oppdagelsen oppsummeres i et ofte sitert avsnitt. Her forteller Lombroso at han fikk «ikke bare en idé, men en åpenbaring» mens han studerte hodeskallen til landeveisrøveren Villella:

Ved synet av denne hodeskallen forsto jeg helt plutselig, som om jeg ble opplyst som lyn fra klar himmel, problemet med forbryterens natur – et atavistisk vesen som reproducerer det primitive menneskets og de laverestående dyrearters ville instinkter i seg. Dette gir en anatomisk forklaring på de enorme kjevene, de høye kinnbenene, de framstående øyebrynsbuene, de enestående linjene i håndflatene, de ekstremt store øyehulene, de hankformede eller fastklemte ørene man finner hos forbrytere, ville dyr og aper, ufølsomheten for smerte, det ekstremt skarpe synet, tatoveringene, den overdrevne dovenskapen, forkjærligheten for orgier, og den uimotståelige lysten til å gjøre ondt for dets egen skyld, lengelsen etter å ikke bare ta offerets liv, men også å lemleste kroppen, rive den i filler og drikke dens blod. (Lombroso i Schaanning 2013: 47)

Villellas hodeskalle fikk Lombroso til å innse at denne ikke hadde vært et normalt menneske, men et atavistisk og mer primitivt

Villellas hodeskalle og tegningene av den i Cesare Lombreros L'uomo delinquente. Hentet fra Montaldo 2019. Copyright: Museo di antropologia criminale Cesare Lombroso.

«vesen». Dette ga en forklaring på alt det som kjennetegnet forbrytermennesket, fra sanseapparat til utseende og oppførsel. Åpenbaringen kom til ham som «lyn fra klar himmel» og åpenbarte det monstrøse ved forbryteren, i en bildebruk som ikke er uten paralleller til den ikoniske skapelsen av Franksteins monster i Mary Shelleys skrekkroman fra 1823 (Rafter & Ystehede 2010: 270, 276). Oppdagelsens mytologiske karakter underbygges av at Lombroso gjennom hele karrieren beholdt Villellas hodeskalle og brukte den som papirvekt. Skallen står fremdeles på Lombreros skrivebord, som nå står utstilt på Museo di antropologia criminale Cesare Lombroso i Torino.

I boken *Kampen om den forbryterske sjel. Kriminal-filosofiske vitenstrekk* (2013) peker idéhistoriker Espen Schaanning på at mange

overser den mindre kjente fortsettelsen av Lombrosos berømte forord, som tar for seg oppdagelsene han gjorde da han undersøkte soldaten Misdea (2013: 47). Misdea led av epilepsi, og Lombroso mente at nettopp epilepsien kunne være en forklaring på de forbryterske særtrekkene som ikke alene kunne tilskrives atavisme (Lombroso 2006: 263–266). På denne måten åpnet Lombroso for at teorien om forbrytermennesket ikke bare befattet seg med arv og primitivitet, men at det også var snakk om patologi og en sykdomslære (Schaanning 2013: 49). I Lombrosos samtid var epilepsi blitt en mye studert lidelse innenfor psykiatrien, som ofte ble forbundet med degenerasjonslærens arvelige og gradvise forfall gjennom generasjonene. Ved å vektlegge nettopp epilepsi bygget Lombroso bro til denne teorien, som etter hvert hadde blitt langt bedre kjent og mer akseptert enn teorien om atavisme. Slik ble ‘Den fødte forbryter’ forbundet med to grunnleggende årsaksforklaringer: arv og sykdom.

Arvelære og patologi er to store domener, og de kan utforskes medisinsk, biologisk og historisk. Lombroso kunne hente sine tilnæringer til forbrytermennesket fra så å si hele den etablerte moderne vitenskapen om mennesket. Schaanning sammenfatter disse allerede etablerte tilnærmingene i fire overordnende og dels overlappende vitensprosjekter eller -strategier, som alle gjør seg gjeldende i Lombrosos kriminologi: Han peker for det første på fysiognomikkens og frenologiens forsøk på å avdekke menneskets indre gjennom å analysere ytre trekk som ansiktstrekk og skalleform; for det andre på den psykiatriske utforskningen av patologiske avvik og unormale driftsliv; for det tredje på den biologiske evolusjonismen og analysene av arvelighet; for det fjerde på den sosialhygieniske tankegangen, som gikk ut på at samfunnet aktivt måtte ta fatt i fordervede elementer gjennom forebygging, behandling og straff (Schaanning 2013: 40–45). Lombroso forholdt seg til samtlige av disse vitensstrategiene i sin teori om forbrytermennesket, og resultatet var en eklektisk

metodikk som inkluderte anatomiske, fysiologiske, fysiognomiske, psykologiske, intellektuelle og moralske undersøkelser av levende og døde mennesker, supplert med analyser av tekster, gjenstander og kulturelle praksiser (Leps 1992: 32). Funnene ble som regel satt inn i mer overordnede historiske, etnologiske og sosiologiske perspektiver. Det nye med Lombrosos lære var ikke det metodisk-teoretiske i seg selv, men hvordan etablert vitenskap om mennesket ble kombinert og tatt i bruk for systematisk å undersøke og utskille forbryteren fra normalbefolkningen.

Lombrosos konklusjoner om Vilella eksemplifiserer dette metodisk-teoretiske mangfoldet og hvordan teorien om ‘Den fødte forbryter’ kokte det hele ned til én felles årsaksforklaring. Det fysiognomiske fremheves gjennom anatomiske særegenheter ved ansikt og kropp; det unormale driftslivet knyttes til ufølsomhet, lettsinn og uimotståelig lyst; evolusjon og arvelighet forbindes med atavismens reproduksjon av et mer primitivt menneske med dyriske instinkter (Schaanning 2013: 47). Når vi videre tar med at Lombroso anså både straff og behandling som formålsløst overfor ‘Den fødte forbryter’, aner vi også konturene av en sosialhygienisk tankegang (49). Til sammen inneholder figuren spor av alle sin samtids etablerte tilnærminger til det avvikende mennesket, som her samles i det kriminelle individet. Dette gjorde ‘Den fødte forbryter’ uomgjengelig innenfor de fremvoksende kriminalvitenskapene og bidro samtidig til å gjøre plass for psykiatriske og medisinske undersøkelser innenfor det juridiske området.

‘Den fødte forbryter’ fikk likevel ikke noen lang eller vellykket karriere i vitenskapelig sammenheng. For kritikerne var det fristende å la ‘Den fødte forbryter’ representere hele Lombrosos kriminalvitenskapelige arbeid, og det var særlig én kritikk som gikk igjen: Teorien var for mangfoldig og upresis i sine mange delaspesker, og for deterministisk og bastant i sine konklusjoner.

Mange kritikere kommenterte dette ved å omtale 'Den fødte forbryter' som en harlekin, med referanse til en av de faste rollefigurene i den italienske *commedia dell'arte*-tradisjonen (Leps 1992: 22; Dedichen 1893: 7; Lindsey 1910: 579). Harlekinkostymet var satt sammen av mange fargerike lapper, og rollen var svært mangfoldig og tilpassningsdyktig samtidig som den var del av et fast og formelpreget repertoar. På samme måte ble Lombroso beskyldt for å få så å si enhver metode og ethvert resultat til å peke mot det samme resultatet, medfødt kriminalitet: Konklusjonen var alltid den samme, nemlig at det kriminelle individet var født slik, og kunne ikke bli annerledes.

Lombrosos kriminalantropoloiske lære var banebrytende, men kontroversiell og omdiskutert. I en norsk sammenheng var det mange asyллеger og psykiatere som forholdt seg til Lombrosos lære, men de ga ofte en kritisk fremstilling av både kriminalantropologien og dens forhold til degenerasjonslæren (jf. Schaanning 2013: 123–124). Et kort utklipp fra en av de mange nekrologene som ble trykket i norske aviser etter at Lombroso døde i 1909, kan illustrere dette:

Ingen Læge i vor Tid har vundet et slikt Verdensry som Professor Lombroso. Og om neppe nogen anden Videnskabsmands Navn i den nyere Tid har der staaet sliig Strid som om ham. Nu er Striden stilnet og hans mange Theorier er skrinlagte; men tiltrods herfor lyser hans Navn som den store Banebryders hvis Gjerning har havt stor og blivende Betydning. (*Trondhjems Adresseavis* 1909.10.22)

Selv i nekrologen kan vi skimte en ambivalens. Samtidig som Lombroso roses for å ha etablert kriminalvitenskapen som fagfelt og for å ha bidratt med nye tilnærminger til kriminalitet, straff og behandling, går det frem at de var omdiskuterte og nå er «skrinlagte». I tiårene før Lombrosos død var dette forholdet ofte enda

mer uavklart: Man kom ikke utenom kriminalantropologien og ‘Den fødte forbryter’, men teorien lot seg ikke fullt ut akseptere.

Ambivalensen har fulgt Lombroso og preget fremstillingen av ham også i ettertiden, både i og utenfor academia (Rafter & Ystehede 2010: 264). I 2010 ble det holdt demonstrasjoner utenfor Museo di antropologia criminale Cesare Lombroso i Torino, som ble gjenåpnet i 2009. Protestantene reagerte blant annet på at museet fremdeles stilte ut hodeskallene til ‘kriminelle’ som i mange tilfeller har vist seg å være søritalienere som kjempet mot okkupasjonskreftene fra nord (Ystehede 2016: 338–339; Montaldo 2019). Anklagene om Lombrosos rasisme mot søritalienere, som altså ofte ble gjort til eksempler på forbrytertyper, hang sammen med 150-årsjubileet for den italienske staten og gjorde museet emblematiske for dagsaktuelle politiske problemstillinger i Italia (Ystehede 2016: 340). Protestene peker samtidig mot minnepolitiske og forskningshistoriske problemstillinger mer generelt: På hvilken måte kan Lombrosos ideer presenteres i dag, og bør samlingene hans av menneskelige levninger – som for øvrig inkluderer hans eget skjelett og hode – forbli utstilt?

‘Den fødte forbryter’s karriere oppsummeres ofte som en brå suksess etterfulgt av et like brått fall. Begge deler er synlig i referatene fra de internasjonale kriminalantropologiske kongressene som ble holdt jevnlig fra 1885 og utover, der representanter fra en rekke ulike fagfelt og nasjoner deltok. Flere andre land, i første omgang Frankrike og Tyskland, etablerte sine kriminologiske skoler i den samme perioden som i Italia, og kriminalitet ble et interessant tema for jurister, medisiner og psykiatere på tvers av Europa. Til sammen ble det holdt syv kriminalantropologiske kongresser: Roma (1885), Paris (1889), Brussel (1892), Genève (1896), Amsterdam (1901), Torino (1906) og Köln (1911). Den planlagte kongressen i Budapest i 1914 ble ikke avholdt, delvis

på grunn av første verdenskrigs utbrudd. Både den første generasjonen av den italienske og av den franske kriminologiske skolen kan i så måte sies å nå sitt endepunkt i og med kongressen i 1911; Lombroso døde i 1909, og den franske skolen ble oppløst da krigen brøt ut.

På den første kongressen, som ble holdt i Roma og innledet av Lombroso selv, dominerte den italienske kriminalantropologiske skolen på deltagerlisten. En stor delegasjon fra den franske, langt mer sosiologisk orienterte skolen ledet av Alexandre Lacassagne, var imidlertid også til stede. Kritikken fra franskmennene skulle utgjøre et første vendepunkt for den italienske kriminalantropologien (Nye 1984: 103). De kritiserte både metodiske svakheter og vektleggingen av arv, som fikk kriminalitet til å fremstå som noe uopprettelig, som ikke kunne forebygges eller behandles (Pick 1989: 140). Debatten endte med at italienerne krevde at en komité skulle nedsettes og selv utføre kriminalantropologiske studier for å bekrefte eller avkrefte teorien om 'Den fødte forbryter', og de boikottet den tredje kongressen da studiene ikke ble gjennomført (Nye 1984: 108; Leps 1992: 34). I deres fravær gikk det 'Den fødte forbryter' ille.

Under denne tredje kongressen, holdt i Brussel i 1892, ble 'Den fødte forbryter' på symbolsk vis erklært død. I Norge ble dødsfallet annonsert av den norske asylligen Henrik Arnold Thaulow Dedichen (1893), som var til stede på kongressen og rapporterte fra den under Den Norske Kriminalistforenings åpningsmøte det samme året. Senere skrev Dedichen også en humoristisk oppsummering av figurens livsløp og endelikt i en av sine mange populærvitenskapelige bøker, *Paa begge sider af sindssygdommens grænse* (1898). Han innleder med å beskrive hvordan 'Den fødte forbryter' ble «[f]ødt i begynnelsen af 70-aarene som en illegitim frugt af en letsindig forbindelse mellem DARWIN og MOREL», opphavsmennene til henholdsvis evolusjons- og

degenerasjonslæren (1898: 60). Dens videre livsløp og dødsfall oppsummeres deretter med utgangspunkt i nettopp kongressenes debatter:

Paa den første kriminalantropologiske kongres i Rom 1885 blev [forbrytermennesket] konfirmeret af FIORETTI, som høitidelig anerkendte «delinvente»s store videnskabelige værd og betydning. Allerede den anden kongres i Paris 1889 syntes mindre velvillig stemt, og paa den 3die i Bruxelles i 1893 [sic] gik det «delinvente» rent ilde. Han blev ligefrem betegnet som en vanskabning, som alene hørte hjemme paa et musæum for videnskabelige misforstre, og endelig paa den 4de kongres i Genf ifjor maatte FERRI bekende, at «delinvente» var afgaaet ved døden. Dødsanmeldelsen (...) vakte megen bevægelse (...). (60–61)

Ifølge Dedichen ble dødserklæringen raskt godtatt av Ferri, mannen som i sin tid ga ‘Den fødte forbryter’ sitt navn. Under den fjerde kongressen, i 1896, holdt Ferri et innlegg der han slo fast at kriminalitet aldri alene skyldtes det biologiske, men også var psykologisk og sosialt betinget. Lombroso selv «paahørte stilltiende denne erklæring, som hans senere uttalelser ogsaa viste, at han billigede, uagtet den tog livet ganske af hans kære ‘delinvente nato’», skriver Dedichen (61). Tiden så ut til å ha gått fra ‘Den fødte forbryter’, i alle fall som en vitenskapelig figur.

Betydelig overdrevne rykter

Fortellingen om ‘Den fødte forbryter’s livsløp kan imidlertid enkelt nyanseres og til og med delvis løsrives fra sitt forskningshistoriske sentrum. Lombroso regnes kanskje som ‘Den fødte forbryter’s far i en kriminologisk sammenheng, men forestillingene

den bygget på hadde allerede et langt liv bak seg før den italienske kriminalantropologien ble etablert – og den skulle få et langt liv videre. For å eksemplifisere dette trenger vi ikke se lenger enn til vår egen, uomgjengelige Bjørnstjerne Bjørnson. I 1870-årene hadde Bjørnson flere opphold i Italia, samtidig som han engasjerte seg sterkt i spørsmålet om hvorvidt dødsstraffen burde avskaffes i Norge. Denne problemstillingen var oppe til diskusjon i det norske Stortinget, og Bjørnson deltok gjennom en serie avisinnlegg. I et innlegg til *Dagbladet*, skrevet den 18. juli 1874, presenterte Bjørnson sitt syn på forholdet mellom kriminelle individer og straff. Observasjonene var basert på «psykologiske Iakttagelser» han hadde gjort ved å følge italienske aviser (1913 [1874]: 389). På dette grunnlaget hadde Bjørnson kommet til en konklusjon som bør klinge kjent innen nå: at det finnes ulike typer kriminelle, hver med sine kjennetegn, motiver og årsaker til kriminalitet, og at noen kriminelle er av en egen og laverestående art mennesker.

I innlegget foreslo Bjørnson en helt konkret inndeling av mordere, som har begått det mest alvorlige og uopprettelige lovbruddet, i tre grupper. Verken overlagt mord eller mord begått uten overlegg lar seg påvirke av trusselen om dødsstraff, mener Bjørnson, og den kan derfor ikke ha noen preventiv effekt (1913: 389). Den som planlegger et mord har nemlig kalkulert inn risikoen for å bli tatt, mens den som *ikke* planlegger det ofte vil være utilregnelig i gjerningsøyeblikket. Ingen av dem lar seg stoppe av en rasjonell straffetrussel (sst.). Det finnes imidlertid en tredje og siste gruppe, som dødsstraffen fremdeles kan ha betydning for:

Men her er en tredie Gruppe, som vistnok ikke i Motiverne skiller sig fra de andre, især ikke fra den sidste; men som dannes af en moralsk lavere Art Mennesker, nemlig dem, jeg vil kalde Rovdyr-menneskene. Det er dem, som gjør Mord til Haandværk, Banditernes Klasse, dem i Bjergene og dem i Byerne, dem, som dræber

med samme Lethed et Menneske, som de vælter en Sten, der ligger iveien. (...) Alle slige maa dræbes igjen, dels fordi de sikkerlig er kommet for langt udenfor Menneskenes bedre Vei, til at kunne bringes ind paa den igjen; men især fordi de maa gjøres uskadelige; thi Fængslerne er ikke sikre nok! (390–391)

Avisinnlegget legger for dagen et syn på kriminalitet som har flere krysningspunkter med den fremvoksende kriminalvitenskapens typologier. Den siste gruppen mordere skiller seg ikke fra de andre når det gjelder motiv, men som mennesketype, og beskrives som en egen art eller klasse som står nærmere dyret enn mennesket. Mot denne gruppen mordere mener Bjørnson at dødsstraffen lar seg forsvare – ikke av allmennpreventive hensyn, men som samfunnets nødverge. Bjørnson ønsker en lov som helt eksplisitt slår fast at det kun er disse morderne som kan dømmes til døden og kun av hensyn til samfunnets tarv.

Likhetene med Lombrosos lære blir særlig påfallende når vi tar i betraktning innleggets tid og sted. Kriminalantropologien var i ferd med å etableres nettopp i Italia og i denne tidsperioden. Lombrosos hovedverk om det kriminelle mennesket forelå i sin første samlede utgave to år senere, i 1876. Forventningene til Lombrosos mest alvorlige forbrytertype, ‘Den fødte forbryter’, er til stor del de samme som Bjørnson gir til kjenne i sitt innlegg: det animalske, det amoralske og utdefineringen av en separat mennesketype – som hos Lombroso forklares med at den er atavistisk eller degenerert. De to deler til og med syn på dødsstraffen, som Lombroso mente at bare kunne rettferdiggjøres når det var snakk om nettopp den uhelbredelige, fødte forbryteren som samfunnet måtte verge seg mot med alle midler (2006: 348, 354). Eksemplet kan dermed både illustrere hvor utbredt disse forestillingene om kriminalitet var, og hvor nære forbindelsene kunne være mellom det kriminalvitenskapelige og det litterære feltet. Samtidig ser

vi hvor viktig pressens rolle var som en mediator mellom ulike kulturelle forestillinger om kriminalitet i både inn- og utland.

Det er ingenting som tyder på at Bjørnson var direkte influert av Lombroso, selv om han senere ble omgangsvenn med kriminalantropologens kolleger Ferri og Ferrero. Eksemplet viser snarere at teorien om forbrytermennesket bygget på forestillinger som allerede var en del av kulturen, både i og utenfor en faglig sammenheng. Dette underbygges av den nyere Lombroso-forskningens revisjonistiske tilnærming til kriminalantropologien. Marie-Christine Leps (1992), Stephen D. Arata (1996a, 1996b), Mary Gibson (2005) og Jonathan R. Hiller (2013) har alle påvist de nære sammenhengene mellom kriminalvitenskap, skjønnlitteratur, presse og tradisjonelle 'sunn fornuft'-oppfatninger av det kriminelle individet. Parallellene kan også delvis forklares med at de er forankret i den samme forståelsen av sin samtids biologiske arve- og utviklingslære. Bjørnson var en selverklært darwinist, men synet hans på utviklingslæren var også preget av ideene til naturforskeren Jean-Baptiste Lamarck og vitalistiske strømninger i tiden (Tjønneland 2013: 114; Vassenden 2013: 276–286). Han forholdt seg dermed til den samme uklare arvelighetsforståelsen som Lombroso, som gjorde bruk av både det darwinistisk funderete atavismebegrepet og en mer Lamarck-preget forestilling om at tilegnede egenskaper kunne gå i arv og føre til degenerasjon. Den store utbredelsen av ulike, men til dels overlappende, forståelser av arvets betydning i andre halvdel av århundret kan være blant årsakene til at 'Den fødte forbryter' så raskt ble en kjent figur på tvers av de europeiske landene. Vi kan imidlertid også snu på det, ved å påpeke at 'Den fødte forbryter's utbredelse må ha bidratt til å gjøre disse arvelærene og deres mulige konsekvenser mer forståelige og illustrerbare.

Å se på 'Den fødte forbryter' som en i utgangspunktet faglig tankefigur som beveger seg fra en vitenskapelig sammenheng og

over i kulturen ellers, er altså misvisende. ‘Den fødte forbryter’ fikk autoritet og prominens som en typebetegnelse innenfor kriminalvitenskapen, men den var – og forble – forankret i allerede etablerte forestillinger om kriminalitet og en mer folkelig forståelse av betydningen til arv og sykdom. Lombroso kan regnes som far til en bestemt variant av denne figuren, som særlig ble knyttet til atavisme og epilepsi, men også andre ‘fødte forbrytere’ var i omløp i og utenfor en kriminalvitenskapelig sammenheng.

Ryktene om ‘Den fødte forbryter’s død i 1892 var derfor betydelig overdrevet. Forestillingen om forbryter typer og kriminalitetssynet den bygget på, levde videre både innenfor kriminalvitenskapen og, ikke minst, utenfor den. Også Dedichen var klar over dette, og han avslutter referatet fra kriminalkongressene med å spå figuren en «lang og lysende bane» i andre sammenhenger enn den vitenskapelige:

Der gives nemlig en hel del mennesker, som af og til læser lidt om videnskabelige spørgsmaal, hvilket er overmaade rosværdigt, men rigtignok uden at forstaa noget af hvad de læser, hvilket er overmaade undskyldeligt. For dem løber enhver videnskabelig retning ud i en gløse eller en misforstaaet kraftsats, en ydre association (...). Hos disse folk vil ‘delinquente nato’ finde en sikker tilflugt (...). (1898: 62)

Ifølge Dedichen er det ‘folk flest’ som vil sørge for å gi ‘Den fødte forbryter’ et videre liv, som en populærvitenskapelig figur som representerer en misforstått versjon av kriminologisk og psykiatrisk vitenskap. På sett og vis kan vi gi Dedichen rett i dette. De utbredte, uklare assosiasjonene og forestillingene som ‘folk flest’ knyttet til forestillingen om en ‘født forbryter’, tillot komplekse og betydningsfulle utvekslinger om kriminalitet og det kriminelle individet. Det blir imidlertid for enkelt å si at det

bare var utenfor vitenskapen at 'Den fødte forbryter' levde videre. Om vi ser litt nærmere på ideene som lå til grunn for figuren, viser det seg at også kriminalkongressens dødserklæring må tas med en klype salt.

'Den fødte forbryter', 'Den degenererte' og 'Den abnorme'

Selv om vitenskapshistoriske gjennomganger ofte fremhever konfliktlinjene mellom de ulike kriminalvitenskapelige skolene, var de i det store og hele enige om hovedtrekkene i sine tilnærminger til det kriminelle individet. Det var derfor en stor grad av konsensus om at det fantes gjenkjennelige, avvikende trekk ved kriminelle individer, og at disse kunne skyldes sykdom og arv, til tross for at Lombrosos 'Den fødte forbryter' ble diskreditert. De kriminologiske skolene hadde til felles at de ønsket å utforske det kriminelle mennesket og på den måten fremskaffe empirisk kunnskap om kriminalitetens årsaker og kjennetegn. Både biologiske og sosiologiske faktorer ble ansett for å virke sammen, ofte i tråd med ulike former for sosialdarwinistiske og evolusjonsteoretiske forståelsesmodeller (Leps 1992: 36). Debatten skolene imellom dreide seg om hvilke kjennetegn det var som burde innbefattes i typologier over forbrytermennesket, hvorvidt arv av kriminelle anlegg var deterministisk, om den lot seg behandle eller forebygge, og hva den nye kunnskapen om kriminalitet kunne ha å si for straffesystemet og lov og rett.

Konsensusen skyldtes at fagfolkene delte noen felles oppfatninger om menneskelige avvik i mer generell forstand. Disse felles oppfatningene har særlig blitt studert av filosofen Michel Foucault, som har gjort en rekke studier av hvordan ulike fagfelt oppfattet, studerte og behandlet det unormale eller abnorme. I

forelesningsserien *Abnormal* (2003 [1974–1975]) argumenterer han for at særlig krysningpunktet mellom medisin og rett spilte en viktig rolle i etableringen av et vitensobjekt som han kaller ‘Det abnorme mennesket’ (323–329). Dette var en forestilling som knyttet sammen etablerte forestillinger om avvikende seksualitet, monstrositet og sinnssykdom ved hjelp av samtidens teorier om arv. Arvelæren, og særlig degenerasjonslæren, understøttet forestillingen om at noen var født annerledes (316). Konsekvensen var det Foucault kaller en internalisert rasisme, som skilte avvikende mennesker fra normalbefolkningen (316–317). På det rettslige området, der rettspsykiatri fikk en stadig større rolle, blir denne tankegangen synlig. I sakkyndigrapportene ble handlinger og personlighetstrekk som verken er ulovlige per se eller sykelige per se, som å drikke alkohol eller være lite arbeidsom, forstått som tegn på en abnorm eller kriminell identitet (36, 41). Logikken baserte seg på en sirkelargumentasjon som ikke er ulik Lombrosos når han lar alt fra ansiktstrekk til skallestørrelse og driftsliv peke mot konklusjonen om at Villella var en atavistisk forbryter.

Foucaults studier hatt avgjørende betydning for hvordan vi forstår utviklingen i synet på kriminalitet og andre avvik i moderne tid. Kriminalitet er et deltema i flere av arbeidene hans, men det utdypes særlig i boken *Surveiller et punir. Naissance de la prison (Overvåkning og straff. Det moderne fengsels historie, 1975a)*. Her tar Foucault for seg institusjonelle endringer i straffesystemet som følge av at man begynte å vektlegge det kriminelle individet mer enn den kriminelle handlingen. Blant annet tok overvåkningsmekanismer over for korporlige avstraffelser, noe Foucault knytter til en mer generell utvikling fra et disiplin- til et overvåkingssamfunn. På denne måten forbindes de vitenskapelige og teoretiske endringene i synet på menneskelige avvik med konkrete institusjonelle endringer og videre til den moderne menneske- og samfunnsforståelsen og -utviklingen mer

generelt. Det nye kriminalitetssynet får en sentral plass i denne utviklingen, men for Foucault er Lombrosos fødte forbrytertype bare ett eksempel på hvordan ideen om 'Det abnorme mennesket' ble institusjonalisert i vitenskapelige sammenhenger. I stedet for å si at 'Den fødte forbryter' døde mot slutten av 1890-årene, kan vi derfor si at det var 'Den atavistiske forbryter' som gikk bort, og at han overlot plassen til 'Den degenererte' eller 'abnorme' i mer generell forstand.

Også i en norsk kontekst er dette tydelig. I boken *Utilregnelighet. En historie om rett og medisin* (2016) viser historiker Svein Atle Skålevåg til de tette forbindelsene mellom Lombrosos ideer om den 'fødte forbryter', generell kriminalisme i Europa og fremveksten av den norske tilregnelighetsretten i årene frem mot 1900. Sammenhengene mellom medfødte forbryterske tendenser og ny kunnskap om «sinnssykdom» gjorde det nødvendig å stille spørsmål ved hvor grensen gikk mellom sykdom og kriminalitet også i strafferettslig forstand (2016: 110). Saken mot Karl 'Bødkeren' Larsen Sundbye kan også her tjene som et eksempel, og den trekkes også frem hos Skålevåg (117). I sakkyndigrapporten om Sundbye, som ble skrevet i forbindelse med rettssaken og parafasert eller omtalt i en rekke avissaker, var både sykdom og arv viktige tema. Sundbye hadde rett før drapssaken blitt dømt for et seksuelt ovegrep og i den forbindelse blitt undersøkt og erklært utilregnelig av legene Harald Holm og Paul Winge, som stod bak de fleste rettspsykiatriske rapporter i hovedstadsområdet i denne perioden (102, 117). De sakkyndige som ble oppnevnt i forbindelse med drapet, medisinaldirektør Michael Holmboe, professor Hjalmar Heiberg og lege Christopher Leeggaard, kom imidlertid til motsatt konklusjon. Disse hadde lite kontakt med sinnssyke i sitt daglige virke (sst.). I rapporten redegjorde de like fullt grundig for hva man visste om sykdom i Sundbyes slekt, og de påpekte at verken alkoholisme, sinnssykdom eller kriminalitet kunne påvises

hos foreldrene eller andre kjente slektninger. Sundbye viste også kun få «legemlige Degenerationstegn», og legene mente derfor at det særlig var miljøpåvirkning som hadde gjort ham kriminell (*Aftenposten* 1895.02.21). Sinnssykdommen hans, som opptrådte periodevis og hadde resultert i flere tidligere opphold på asyl, ble satt i forbindelse med forbrytervirket og fengselsoppholdene snarere enn omvendt (sst.). Rapporten konkluderte derfor med at Sundbye var strafferettslig tilregnelig. Underveis trekkes både fysiognomi, arvelære i form av degenerasjon og psykiatrisk patologi inn i argumentasjonen – altså de samme vitensstrategiene som ble samlet innenfor Lombrosos lære (jf. Schaanning 2013: 40–45). Rapporten avveier forholdet mellom arv og miljø på den ene siden, og mellom sinnssykdom og kriminalitet på den andre, ikke ulikt de to kjernekategoriene knyttet til ‘Den fødte forbryter’, men med utgangspunkt i degenerasjonslære fremfor atavisme.

Mot slutten av 1800-tallet hadde degenerasjonslæren blitt en av de allmenne erkjennelsesstrømningene i tiden og et fenomen de fleste kjente til. Teorien var i utgangspunktet medisinsk og biologisk, og den ble særlig forbundet med den franske legen Bénédict-Augustin Morels avhandling *Traité des dégénérescences* fra 1857. Morel definerte degenerasjon som et morbid avvik fra en opprinnelig type (1857: 5). Avviket kunne erverves gjennom alkoholisme, usedelighet eller annen umoral, og deretter gå i arv gjennom slektsleddene og forverres. Dersom det ikke ble tilført regenerativt arvestoff, ville en slekt dø ut i løpet av tre eller fire generasjoner. Forfallet tok ikke bare form av kriminalitet, men av alt fra konkrete sykdommer (som syfilis og tuberkulose) til psykiske eller nervøse lidelser (som nevrasteni og hysteri) og usedelighet (som homoseksualitet og prostitusjon).

Forklaringsmodellen virket både på individuelt nivå, på samfunnsnivå og på kulturelt nivå. Enkeltindividets degenerasjon ble utredet gjennom konkrete diagnostiske undersøkelser som

sammenholdt psykologiske og fysiologiske tegn på avvik. Men også hele familier, raser, klasser eller nasjoner kunne i teorien degenerere. Dette tillot at man tilnærmet seg både verdenshistorien og samtidig politikk på degenerasjonslærens premisser, som regel ved at samtiden ble forstått som en forfallsperiode. Man stilte også spørsmål ved om ikke selve kulturen, eller litteraturen og kunsten, kunne rammes av det forfallet som ble skildret og drøftet i den. Degenerasjonslæren ga en diakron forklaring på alle former for avvik og forfall, inkludert kriminalitet, både på individ- og samfunnsnivå. Når synet på kriminalitetens årsaker endret seg i lys av degenerasjonslæren, førte det derfor ikke bare til en ny forståelse av grenseområdet mellom enkeltindividet og lov og rett, men også av grenseområdet mellom det sunne og syke eller normale og avvikende, og mellom fortid, nåtid og fremtid.

Da Lombrosos 'fødte forbryter' ble erklært død, innebar det en styrking heller enn en svekkelse av tanken om at forbrytere var degenererte og dermed 'født sånn'. Dette presiserte også Dedichen i foredraget han holdt for Kriminalistforeningen:

Der gives ingen født Forbryder, som uvægerlig maa komme i Kollision med Samfundet, og som dette derfor har Lov til at eliminere. Der gives kun mere eller mindre svage Naturer, svage ved arvet eller erhvervet Degeneration, og dem maa Samfundet se at paavirke i gunstig Retning ved Opdragelsesanstalter, Bekjæmpelse af Alkoholisme og Prostitution, og ved Straf. (...). Der er ingen født Forbryder i Lombroses Forstand, men der er mange Degenererede, som i Kampen for Tilværelsen kommer i Kollision med Lovene. (1893: 7, 14)

Forskjellen på atavismen og degenerasjon som forklaringsmodell ligger først og fremst i hvor grensen settes mellom forbrytelsen og andre former for avvik. Mens atavismen innebar at forbryteren

var en egen type menneske, sammenlignbart med en fremmed rase, var overgangene mellom det normale og det degenererte mennesket mer uklare. De degenererte er, som Dedichen skriver, «mere eller mindre svage naturer». Dermed kan de også påvirkes i riktig retning og hjelpes bort fra forbryterbanen. Ulikt Lombroso og Bjørnson, er Dedichen derfor en fullstendig motstander av dødsstraffen, også når det er snakk om medfødt kriminalitet.

Senere utdypet Dedichen sitt syn på degenerasjon, kriminalitet og straff i artikkelen «Forbryderpsykologiske problemer», som stod på trykk i tidsskriftet *Samtiden* i 1896. I denne artikkelen, som var et innlegg i debatten om hvorvidt sinnssyke kriminelle bør straffes eller gis psykiatrisk behandling, betoner Dedichen at verken Lombrosos atavisme eller Morels degenerasjon virkelig *forklarer* menneskers handlinger (Dedichen 1895: 107). For hvordan har det seg at noen individer rammes og andre ikke, selv innen den samme familien? Dedichen sammenligner degenerasjon med det å leve under et økt «trykk», som gjør at sinnet lettere settes i kok (110). Dette kan behandling utbedre, men ikke straff. Helt til sist i artikkelen nevner Dedichen en dagsaktuell sak som eksemplifiserer dette, og tidspunktet og beskrivelsen gjør at vi gjenkjenner den som nok en henvisning til Sundbye-saken:

Det er mere end sørgeligt i slutningen af det nittende aahundrede at se den offentlige opinion kræve en forbryder henrettet, efterat han af fagmænd i den beedigede erklæring, de paa embedsvegne har afgivet, udtrykkelig har været betegnet som sindssyg. Ja, hvad verre er, - man ser læger og kvinder offentlig forlange hans henrettelse uden skaansel. (122)

For Dedichen er Sundbye et klart eksempel på en mann som burde vært behandlet fremfor straffet – noe den relativt raske overføringen fra fengsel til Kriminalasylet ser ut til å bekrefte.

Også folkeopinionens krav om henrettelse kritiseres, i tråd med Dedichens tidligere spådom om at 'folk flest' vil videreføre 'den fødte forbryter's skremmebilde. Samtidig ser vi at Dedichen holder fast på de samme forbindelsene mellom sykdom, arv og kriminalitet som også lå til grunn for Lombrosos 'fødte forbryter'. Det er ikke premissene for denne figuren som avvises, men heller graden av avvik, arvebegrepet og hvorvidt det medfødte innebærer en form for determinisme.

La oss derfor gjøre det offisielt: 'Den fødte forbryter' var ikke død. Når jeg gjør uttrykket til et nav for periodens forestillinger om medfødt kriminalitet, er både atavisme, degenerasjon og ulike tilnærminger til 'Det abnorme mennesket' en del av den samme kulturelle figuren. Forhandlingene, både i og utenfor en vitenskapelig sammenheng, bestod nettopp i å avklare grensene mellom disse ulike forklaringsmodellene og å utrede konsekvensene de ville få. Når vi begynner å bevege oss bort fra en faglig eller vitenskapelig sammenheng og ut i den bredere offentligheten, vil vi se at det nettopp var som en allmenn fellesbetegnelse for disse ideene at 'Den fødte forbryter' levde videre blant 'folk flest'.

'Den fødte forbryter' i medieoffentligheten

Pressen spilte en viktig rolle for konsolideringen av et nytt kriminalitetssyn i andre halvdel av 1800-tallet. Massejournalistikken bredde om seg i Europa i den samme perioden som kriminalvitenskapen vokste frem, og kriminelle hendelser ble daglige nyheter for en stor del av befolkningen. Hendelsene ble også dekket på nye måter, slik Sundbye-saken eksemplifiserer: Sakkyndigrapporten fra rettssaken ble publisert sammen med referater fra saksgangen, journalister besøkte 'Bødkeren' på cellen og kvinnesaksforkjemperne brukte den som utgangspunkt for straffedebatt. Saker som

denne kunne imidlertid også trekkes inn i helt andre sammenhenger, noe både Dedichens populærvitenskapelige artikkel og Garborgs politiske artikler om unionsspørsmålet eksemplifiserer. Garborg spiller på at Sundbyes forsvar, som gikk ut på at kvinnen kun mistet livet fordi hun kjempet imot voldtekten, kan sees som en parallell til Sveriges «Bødker-moral» overfor Norge: «‘Kvinnfolka er dumme’, seier Bødkeren, ‘Dei gjer motstand. Det kan kosta livet.’ (...) Helder ‘ofra’ noko av æra daa» (*Den 17de mai* 1895, 01.17). Slike tekster viser at en aktuell kriminalsak kunne få svært bred og variert dekning, og at faglige fremstillinger sameksisterte med helt andre, ofte politiske, tilnærminger til det kriminelle individet.

Den massemediale utviklingen i andre halvdel av 1800-tallet skyldtes til stor del nye medieteknologiske forutsetninger, deriblant telegrafene og mer effektive og billige former for trykking og formidling. Fremveksten av en hurtigere og bredere anlagt dagspresse og periodika medførte også endringer i det norske samfunnet. Vi fikk en sterkt fremskridende borgerlig og litterær offentlighet, samtidig som en rekke deloffentligheter etablerte seg (Blikksrud, Hestmark & Rasmussen 2002: 12, 14). Først og fremst ser vi en vekst i publiseringen av blader og tidsskrifter, som særlig skjøt fart i 1890-årene, og av aviser og pamfletter, som nådde ut til større deler av befolkningen enn tidligere (sst.). Slik oppstod det en skriftbasert offentlighet, som helhetlig sett omfattet et langt bredere publikum enn det ‘borgerlige’. Særlig blader og folkelesningslitteratur nådde ut til en større del av befolkningen enn før (13). Det nye tempoet og den nye bredden påvirket både hva det ble skrevet om og hvordan det ble gjort. Tekstene går fra primært å være formidlende til å bli stadig mer debatterende i løpet av århundrets siste tiår (14). De nye mediene var mer fleksible og åpnet for motinnlegg og kritikk som sørget for at en sak ble belyst fra ulike sider over noen få uker eller

måneder (sst.). Som følge av at utvekslingen mellom skribenter skjøt fart, ble også europeiske strømninger raskere introdusert og debattert i en norsk sammenheng enn tidligere.

I den brede offentligheten ble kriminalitet til daglige nyheter på særlig to måter. For det første ble kriminalsaker, både nasjonalt og internasjonalt, dekket i avisene og diskutert i tidsskrifter som sensasjonelle og interessante hendelser. Avisene formidlet et sammensatt bilde av kriminalitet gjennom sin utbredte publisering av notiser og større saker, som dekket hele spekteret av lovbrudd fra vinningsforbrytelser til mord. For det andre formidlet både tidsskrifter og aviser de nye utviklingene på det kriminalvitenskapelige området, slik at kriminalitet også ble omtalt som teoretisk størrelse. Avisene skrev langt oftere og mer detaljert om vitenskapelige problemstillinger enn det vi er vant til i dag, og faglig stoff var ikke begrenset til de spesialiserte fagtidsskriftene med ofte høye abonnementspriser (Bliksrud mfl. 2002: 17). Drøftinger av konkrete, (fag)politiske spørsmål ble som regel forankret i generelle kriminalvitenskapelige problemstillinger, som gjorde dem både faglig og allment interessante. Degenerasjonslære og forestillingen om arvelig forfall ble ofte tatt opp i forbindelse med kriminalitet. Degenerasjon hadde blitt et av de fremste moteordene i Europa i tiden frem mot århundreskiftet, og også i Norge dukket begrepet jevnlig opp i alle deler av offentligheten; i avis- og tidsskriftsartikler, i populærvitenskapelige foredrag og i bøker. Bruken av begrepet økte eksplosivt i 1890-årene, samtidig som det ble stadig mer omdiskutert og kritisert fra faglig hold.

Lombrosos lære om 'Den fødte forbryter' ble ofte formidlet og diskutert også i norske medier. Selv om det er en kjent sak at Lombroso var berømt i sin samtid, er det overraskende å se nøyaktig hvor nærværende han var i den norske offentligheten. Mine undersøkelser av norske aviser viser at Lombroso ble omtalt jevnlig i perioden fra slutten av 1880-tallet og frem mot 1910.

Han introduseres ofte som den «bekjente» eller «berømte» professoren. Ved minst to anledninger annonseres norske asyllegers populære foredrag over Lombrosos lære: Dedichens i 1897, og Hans Evsensens i 1910, etter Lombrosos død året før. I avisartikler er Lombroso oftest nevnt i lengre innlegg som diskuterer kriminalitet og strafferettslige reformer. Dette var et aktuelt emne på 1890-tallet blant annet på grunn av lovforslaget som ble utarbeidet frem mot 1896 i forbindelse med den nye straffeloven av 1902. Dertil kommer flere konkrete kriminalsaker som Lombroso enten har uttalt seg om, eller der læren hans på andre måter har blitt relevant.

Iblant tok også forbrytere selv opp teorien om ‘Den fødte forbryter’ til drøfting. Den franske ‘Hjurdindreparen’ mente for eksempel selv at han var født kriminell, og at han derfor burde dømmes til behandling på sinnssykehus fremfor fengsel, mens den italienske anarkisten Luigi Luchenin tok til motmæle mot Lombrosos konklusjon om at han var en ‘født forbryter’ (*Den 17de Mai* 1897.11.05 og 1898.09.13; Lombroso 1898). Fra Sverige sendte man den omdiskuterte masse-morderen John Filip Nordlund sitt portrett til Lombroso for å få en endelig avgjørelse på hvorvidt han var en ‘født forbryter’ eller ikke, og Lombroso svarte bekræftende per brev (*Aftenposten* 1900.12.15). Avisene viet imidlertid også plass til hendelser som Lombrosos møte med den russiske forfatteren Leo Tolstoj og hans økende interesse for spiritisme utover 1900-tallet (*Aftenposten* 1897.09.12 og 1906.11.22). Særlig Lombrosos møte med Tolstoj har senere blitt en kjent forskningshistorisk anekdote: Lombroso skal ha gitt uttrykk for skuffelse over at Tolstoj ikke utviste de degenerasjonstegnene han hadde forventet, og Tolstoj var på sin side lite imponert over kriminalantropologen (Gaakeer 2005: 2369–2370). I omtalene som trykkes i norske *Aftenposten* rett etter møtet, ser vi imidlertid at Lombroso uttrykker stor beundring for den russiske forfatteren. Navnet

hans dukker også ofte opp i de populærlitterære føljetongene som stod på trykk i avisene, som regel i kriminalfortellinger, og slik tok Lombrosos lære også skrittet over i fiksjonslitteraturen.

I allmennkulturelle tidsskrift som *Samtiden* og *Kringsjaa* var kriminalitet et utbredt tema på tvers av sjangre. Blant *Samtiden*-artiklene fra 1890-årene finner vi flere eksempler på at dette var blant de «betydningsfulde bevegelses på åndslivets område, i ind- og utland» som tidsskriftet skulle dekke (Gran sitert i Andersen 2012: 281). I 1894 skriver for eksempel den engelske advokaten og skribenten William Samuel Lilly artikkelen «Forbrydelsens filosofi», som er en av flere som diskuterer spørsmålet om fri vilje i lys av tidens nye, deterministiske teorier om det kriminelle individet. Doktor Denis Zaryckis «Hypnotisme og retspleie» (1895) handler på sin side om kriminalitet og fenomener som somnambulisme, suggesjon og hypnose. Han tar blant annet opp den franske psykiateren Jean-Martin Charcots eksperimenter med å hypnotisere den berømte hysteripasienten Blanche Wittmann til å begå forbrytelser. Den norske høyesterettsadvokaten og lagmannen Walter Scott Dahl skrev flere innlegg som forbandt tidens nye tanker om kriminalitet med rettslige problemstillinger. For eksempel handler «Lov eller Lune?» fra 1897 om ulike faktorerers innvirkning på forbryterstatistikken, fra været til nasjonalkarakter og individuelle forutsetninger. Vi finner også enkelte mer essayistiske behandlinger av emnet, som Vilhelm Krag's «Vendetta», også fra 1897, om italienske hevmordere. Der *Samtiden* tok sikte på å være et kulturtidsskrift og trykket stadig flere originalbidrag utover 1890-tallet, var *Kringsjaa* et opplysningstidsskrift som fulgte *review*-formatet og derfor primært trykket oversatte tekster. Også her var mange av tekstene som ble trykket i 1890-årene orientert mot kriminalitet som tema (jf. Viig 1965). I begge tidsskrifter spente tekstene om emnet fra litterære og litteraturkritiske perspektiver til dagsaktuelle politiske,

filosofiske og religiøse problemstillinger, populærvitenskap og temaer som spiritisme og parapsykologi.

Den italienske kriminalantropologiske skolen ble ofte omtalt i tidsskriftene, og Lombroso var en gjennomgangsfigur. Kollegaen og svigersønnen hans, Ferrero, var fast bidragsyter i *Samtiden* fra og med 1893. Selv stod Lombroso på trykk med en anmeldelse av Henrik Ibsens *Gengangere* det samme året, og med kasusstudien «Lucchenins forbrydelse» i 1898. Sistnevnte artikkel redegjorde for de kriminelle kjennetegnene til Luchenin, mannen som drepte den østerrikske keiserinne Elisabeth tidligere samme år. Lombroso og den kriminalantropologiske skolen hans ble også omtalt i en rekke populærvitenskapelige tekster, som regel med en sterkt kritisk vinkling. Noen fremtredende eksempler er Ernst Estlanders artikkel «Lombrosos lære om forbrydelsen og den positivistiske skole inden strafferetten», som strakte seg over to nummer i 1894, og Dedichens «Forbryderpsykologiske problemer» fra 1895. Lombroso nevnes også sporadisk i andre *Samtiden*-tekster, som diskuterer temaer som kriminalitet, sinnssykdom og degenerasjon. *Kringsjaa* trykker på sin side en rekke artikler skrevet av Lombroso i løpet av 1890-årene, med så varierte tema som religion og forbrytelse, prester og kvinner, kyssets opprinnelse og Napoleons potensielle epilepsi (Viig 1965: 37–38). Både Ferrero og Lombrosos datter, journalisten Paola Lombroso, publiserer også artikler her. *Kringsjaa* gikk inn i 1910, og etter århundreskiftet er det langt færre av artiklene i *Samtiden* som omhandler kriminalitet og degenerasjon. Vi finner likevel noen fremtredende eksempler i *Samtiden* også fra tiden etter århundreskiftet. Evensen, som på det tidspunktet ledet asyllet Reitgjerdet (senere Brøset) i Trondheim, viet for eksempel mye plass til Lombrosos lære i artikkelen «Samfundssykdomme og sindshygiene» i 1908. Det er imidlertid tydelig at kriminalitet som tema har en særlig interesse i 1890-årene og frem til den nye straffeloven forelå i 1902.

Lombrosos tilstedeværelse i norsk og europeisk offentlighet er langt på vei et resultat av den kriminalantropologiske skolens egne, strategiske formidling. Ved siden av det evig foranderlige hovedverket, *L'uomo delinquente*, som stadig vokste seg større og kom ut i nye utgaver, revisjoner og oversettelser gjennom 1880- og 90-tallet, drev Lombroso og skolen hans en utbredt formidlingsvirksomhet gjennom selvpromoterende artikler som ble publisert over hele Europa og i USA. Bare for Lombrosos del kan det være snakk om over tusen artikler i minst sytti ulike tidsskrifter (Gibson 1998: 99, sitert i Hiller 2013: 228). Disse formidlingstekstene hadde tydelige fellestrekk i formen og var stort sett vendt mot et dannet, men ikke-akademisk publikum. Ofte grenset tekstene mot det sensasjonelle, og «the vulgarized or popularized text» ble typisk for den italienske kriminalantropologien (Gibson 2005: 40). Lombrosos bidrag til *Samtiden* er i så måte eksemplariske. De knytter an til det litterære feltet via allerede berømte og omdiskuterte verk som Ibsens *Gengangere*, og til det politiske feltet gjennom Luchenin, som var en av tidens mest omtalte og sensasjonelle attentatmenn.

Noen av de som skrev om kriminalitet og kriminalsaker, deriblant Garborg, hadde lest Lombroso og andre kriminologers originaltekster. Vi kan imidlertid også regne med at mange bygget sitt inntrykk av kriminalantropologien og teorien om 'Den fødte forbryter' på de mange populærvitenskapelige omtalene og referatene fremfor originaltekstene. Det var heller ikke likegyldig hvilke oversettelser av verkene man forholdt seg til. Oversettelsene av Lombrosos hovedverk bygget for eksempel ofte på ulike utgaver og gjorde ulike kutt og omskrivninger i tekstene (Guarnieri 2013: 113). Vi ser også at forbrytelser ofte knyttet til arv og sykdom uten at det er med utgangspunkt i Lombrosos lære, men i degenerasjonsteori eller i mer generelle vendinger uten tilknytning til bestemte teoretikere eller retninger. De mange eksemplene på

nyanseringer av den italienske kriminalantropologiens konklusjoner, tjener i så måte til å gi tanken om forbrytelsens opphav i arv og patologi større utbredelse heller enn mindre. Om forestillingen om medfødt kriminalitet løsrives fra sin bruk i Lombrosos teoretiske rammeverk, finner vi den så å si overalt i offentlighetens omtaler av kriminalitet i perioden frem mot 1900. Ikke minst opptrer ideer og forestillinger om forbindelsen mellom sykdom, arv og kriminalitet i en rekke skjønnlitterære verk, der de sjelden knyttes direkte til sitt kriminalvitenskapelige opphav.

‘Den fødte forbryter’ i litteraturen

‘Den fødte forbryter’ er ikke vanskelig å gjenfinne som motiv og tema i skjønnlitteraturen fra perioden. Den moderne kriminallitteraturen vokste frem på samme tid som kriminalvitenskapen etablerte seg, og kriminalitet var motiv og tema i populær formellitteratur, som den stadig mer utbredte detektivfortellingen, og i felleseuropeiske bestselgere skrevet av kjente forfattere som Charles Dickens, Fjodor Dostojevskij og Émile Zola (Leps 1992: 2). I Norge ble disse forfatterne distribuert gjennom oversettelser til de skandinaviske språkene, men vi ser også en utbredelse av kriminalitet som litterært topos i den nasjonale litteraturen fra perioden. Den kanoniserte gjennombruddslitteraturen er for eksempel full av forfalskninger og svindel, drap og tyveri, fra Noras falske underskrift i Ibsens *Et dukkehjem* til de mange drapene i Amalie Skrams *Hellemyrsfolket* eller *Sult*-heltens småtyverier hos Knut Hamsun. Detektivfortellingen var også svært populær både i oversettelse og i norske adaptasjoner. Fra 1850 og frem mot første verdenskrig ble det publisert store mengder skillingsviser og sensasjonelle fortellinger om norske forbrytere fra første halvdel av 1800-tallet, som Gjest Baardsen og Ole Høiland, og om

dagsaktuelle drap og tyveri (jf. Diesen & Warberg 2021). Motivet krysser skillelinjene mellom 'høy' og 'lav' litteratur og mellom ulike litteraturhistoriske strømninger.

De skjønnlitterære forbryterfremstillingene dro vekslers på de rådende vitenskapelige teoriene om kriminalitetens årsaker og kjennetegn på flere måter, noen indirekte og andre eksplisitte. Lombroso har for eksempel lenge vært en kuriøs fotnote i det sene 1800-tallets litteraturforskning på grunn av berømte referanser til ham hos forfattere som Bram Stoker, Joseph Conrad og Leo Tolstoj (Pick 1989: 110). Forbindelsen mellom kriminalitet og arvelighet ble eksplisitt tematisert i den naturalistiske familie- og kollektivromanen. Zola er et mye omtalt eksempel, med sin 'degenerasjonsserie' *Les Rougon-Macquart* (1871–1893) på tjue romaner. Allerede undertittelen, *Histoire naturelle et sociale d'une famille sous le Second Empire*, har en vitenskapelig klang som fremhever poetikken Zola (1880) baserte på blant andre Hippolyte Taines kunsthistoriske determinisme: Romanforfatteren var en vitenskapsmann, og romanen hans eksperiment. Helhetlig sett kan serien leses som en litterær utforskning av degenerasjon, idet den følger én families forfall gjennom slektsleddene. Dens syttende bok, *La Bête Humaine (Menneskedyret)* (1890), var ifølge Zola direkte inspirert av Lombrosos hovedverk om forbrytermennesket (Gaakeer 2005: 2359). I artikkelen «'The art to find the mind's construction in the face,' Lombroso's criminal anthropology and literature. The example of Zola, Dostoevsky, and Tolstoy» mener jurist og litteraturviter Jeanne Gaakeer at Zolas naturalistiske prosjekt fremstår som en utvidelse av det lombrosianske prosjektet (sst.). Det sier noe både om hvor sentralt Lombrosos teori plasserte seg i degenerasjonslæren som erkjennelsesstrømning, og om plassen den inntok i en litterær sammenheng.

Ofte er imidlertid forbindelsen mellom litterære og vitenskapelige forbryterfremstillinger mer uklar, og forestillingen

om ‘Den fødte forbryter’ er implisert heller enn uttalt. Det nye synet på kriminalitet viser seg blant annet i en økt interesse for forbryterens psykologi og det gåtefulle ved hvorfor han handler som han gjør, for forbindelsene mellom det forbryterske og andre lidelser og avvik, for forbryteren som fysisk eller psykisk annerledes, eller for forbrytelsen som et gjentatt og muligens arvet handlingsmønster. Dette finner vi varierte eksempler på også i den norske og felleiskandinaviske litteraturen. Fra 1880-årene av ble kriminalitet ofte tematisert som arv, patologi og sosial kategori, både i realistiske og naturalistiske tekster og i den mer psykologisk orienterte litteraturen som vokste frem utover 1890-årene.

Flere av forfatterne som skrev skjønnlitterært om forbrytere, deltok også i debatter om kriminalitet eller skrev sakprosaetekster om temaet. Den norske offentligheten var i særskilt grad en litterær offentlighet, der forfattere bidro til alle deler av den offentlige samtalen (Bliksrud mfl. 2003: 18). I Norge får vi nettopp i perioden omkring år 1900 et særnorsk begrep om intellektuelle som også var anerkjente skjønnlitterære forfattere. De er, med Ernst Sars ord, «poetokrater» (Sars 1913 [1902]: 33). Begrepet plasserer forfatteren i en særstilling som intellektuelle, og peker på forfatterens makt til å skape verdier også utenfor kunstfeltet (jf. Furuseth 2015). Fra og med ‘Det moderne gjennombrudd’ i skandinavisk litteratur på 1870-tallet stod tendenslitteraturen sterkt og forfatterne ble knyttet til et samfunnsengasjement. I det ‘dikterstyrte’ samfunnet opptrådte forfatterne både som politikere og som formidlere av vitenskapelige strømninger. Norske forfattere var ofte også redaktører og ‘bladmenn’, som skrev mange ulike typer tekster og skapte utvekslinger mellom aviser, tidsskrifter, blader og skjønnlitteratur.

Mange norske forfattere bidro derfor ikke bare med skjønnlitterære skildringer av kriminalitet, men også til generelle diskusjoner om kriminalitet og degenerasjon eller omkring konkrete

kriminalsaker. Noen av dem, som Garborg og Bjørnson, tilhørte den litterære offentligheten i Norge og kan betegnes som intellektuelle eller poetokrater. Andre, som forfatteren Rudolf Muus, befant seg helt i utkanten av den, til tross for at de skrev de mest leste tekstene i sin samtid. Muus publiserte en stor mengde tekster anonymt eller under pseudonym, som jeg her kommer til å omtale som 'forbryterfortellinger'. Disse fortellingene følger historiske forbryteres livshistorier og kriminelle gjerninger. De ble lest av mange, men sjelden anmeldt, og folkelitterære forfattere som Muus, Jon Flatabø og Karen Sundt ble heller ikke innlemmet i den litterære offentligheten eller i litteraturhistorien. Like fullt kunne tekstene få stor betydning for hvordan kriminalitet og kriminelle hendelser ble forstått og diskutert. Forfattere fikk på denne måten stor betydning for hvordan kriminalitet ble forstått og diskutert i samtiden, på tvers av ulike litterære sjikt og deloffentligheter.

Også en omvendt bevegelse blir tydelig når vi leter etter forestillinger forbundet med 'Den fødte forbryter': at forfattere og skjønnlitteratur selv ble forstått og diskutert i lys av tidens ideer om kriminalitet som sykdom og arv. Både Lombroso og andre fagpersoner, deriblant den norske kulturhistorikeren Christen Collin, interesserte seg sterkt for litterære verk og ønsket å etablere sammenhenger mellom det litterære feltet og tidens vitenskapelige strømninger. Når så mye av tidens litteratur tematiserte kriminalitet som et degenerasjonsfenomen, ble disse forestillingene også trukket inn i kritikken av dem og i debattene om den såkalt dekadente litteraturen. Både i Europa og Norge ser vi eksempler på at degenerasjonslærens forståelsesmåter ble overført til det litterære feltet. Betydde de mange fremstillingene av menneskelige avvik i litteraturen at forfatterne selv var rammet? Var det i så fall et symptom på en større forfallstendens i samfunnet? Og enda verre: Kunne litteraturen fungere som

en moralsk smitte, og sette i gang en forfallsprosess også i sitt publikum? Degenerasjonsteori ble både mål og middel i disse formene for litterær kritikk, som ga til kjenne motstridende og tidvis paradoksale syn på litteratur og kunst. På den måten fikk krysningspunktet mellom kriminalitet, arv og sykdom betydning både i den norske skjønnlitteraturen og i debatten om den i tiåret frem mot århundreskiftet.

‘Den fødte forbryter’ som kulturell figur

Alle tekster som fremstiller kriminalitet, enten de er vitenskapelige, journalistiske eller skjønnlitterære, bidrar til en kulturell produksjon av forestillinger om det kriminelle individet. Kriminalitet har i det hele tatt en langt større kulturell enn statistisk relevans i 1800-tallets kultur og samfunn. I Norge, som ellers i Europa, var det en utbredt forestilling at mengden kriminalitet var i ferd med å øke frem mot 1900-tallet, blant annet på grunn av kriminalvitenskapens fremvekst og de mediale og litterære utviklingene jeg har skissert opp. Statistisk sett var det imidlertid relativt sjelden at alvorlige kriminelle hendelser, som grov vold eller mord, fant sted (jf. Hall 1978; Pearson 1983; Wiltenburg 2004). Snarere enn direkte opplevelser av kriminalitet var det de mange og varierte tekstene om kriminelle hendelser og individer som var avgjørende for plassen kriminalitet fikk i offentligheten, fra fagbøker, saksdokumenter, pressedekning og offentlig debatt til fiksjonsfortellinger. Saker som Sundbyes fikk for eksempel mye oppmerksomhet i samtiden, og de kunne få stor betydning for hvordan det ble skrevet om kriminalitet og kriminelle. Det er likevel viktig å huske på at disse sakene ikke er representative for hvor mye eller hva slags kriminalitet det var som rent faktisk ble begått i denne perioden, eller av hvem og hvorfor. Synet på kriminalitet er i stor grad kulturelt bestemt,

og figurer som 'Den fødte forbryter' er både resultater av en slik kulturell produksjon og deltakere i den.

Når vi spør hvordan vi kan utforske en slik kulturell betydningsproduksjon, peker forskningshistorien, som vi allerede har sett, i retning Foucaults diskursanalytiske studier. I *L'Archéologie du savoir* (*Kunnskapens arkeologi*), først utgitt i 1969, hevder Foucault at det bare er gjennom diskursanalyse at vi kan forstå hvordan kriminalitet og det kriminelle mennesket kunne bli et studieobjekt innenfor det medisinske feltet (1972: 53). En diskursanalyse tar utgangspunkt i hva som helt konkret skrives eller ytres i en gitt sammenheng, men reflekterer også inn hva som *ikke* kan eller bør ytres og som dermed ekskluderes fra sammenhengen. Diskursen utgjør en avgrenset gruppe av slike utsagn eller ytringer, som tilhører et regelstyrt område (35). Innenfor kriminalvitenskap, medisin eller rett finnes det for eksempel etablerte kunnskaper og 'sannheter' om sammenhengene mellom sykdom, avvik og kriminalitet, og det finnes bestemte faglig aksepterte måter å omtale dette på. Diskursen innenfor disse spesialområdene kan ha stor autoritet og innvirkning på hva samfunnet som helhet oppfatter som akseptabelt, sant og virkelig. Denne tilnærmingen, i ulike varianter, finner vi igjen i mange nyere tilnærminger til kriminalitet og 'Den fødte forbryter', blant annet i Leps' *Apprehending the Criminal* (1992), kriminolog Nicole Hahn Rafters *Creating Born Criminals* (1997), Peter Becker og Richard F. Wetzells (red.) *Criminals and their Scientists* (2006) og – i en norsk sammenheng – Schaannings *Kampen om den forbryterske sjel* (2013). Disse studiene har til felles at de forankrer 'Den fødte forbryter' i en vitenskapelig diskurs og viser hvordan den beveger seg derfra og over i andre sammenhenger og diskurser.

'Den fødte forbryter' er imidlertid også en figur som tildeles langt mer abstrakte og symbolske funksjoner i kulturen, som det

kan være vanskelig å forankre diskursivt. Samtidig som figuren åpenbart står sentralt i sin samtids vitensdiskurs om avviket, er den et godt eksempel på hvordan det først og fremst er som forestilling eller fantasi at vi beskjeftiger oss med kriminalitet, og ikke som erfaring eller vitensobjekt. Den tyske litteraturviteren, filosofen og forfatteren Hans Magnus Enzensberger legger vekt på nettopp det «uvirkelige» aspektet ved vår kriminalitetsforståelse i essaysamlingen *Politikk og forbrytelse (Politik und Verbrechen)* fra 1964. Forbrytere inntar en uforholdsmessig stor plass i menneskets fantasi, skriver han i innledningssessayet «Refleksjoner foran en montre». Oppmerksomheten vi gir ham er uforenlig med hans virkelige eksistens eller den faktiske betydningen gjerningene hans har:

Det er forunderlig og gåtefullt med hvilken lidenskap vi beskjeftiger oss med [forbryteren], og hvilket enormt apparat vi holder i gang for å bekjempe ham. Han nyter en irrasjonell publisitet. Avisoverskriftene viser oss at et simpelt mord opptar og opprører oss mer enn en krig som ennå ikke har brutt ut, men som bare befinner seg på det forberedende stadium. (...) Forbryterens rolle i vår verden kan likevel ikke forklares institusjonelt. Ved nærmere øyensyn oppdager vi at han er betrodd et helt system av roller som gjør ham uunnværlig og gir ham rang som mytologisk figur. (1970 [1964]: 20)

Som Enzensberger påpeker, er forbryterens kulturelle roller mange og motstridende. På den ene siden skaper vi sensasjonell underholdning omkring kriminalitet i mediene og gjennom en omfattende kriminallitteratur, og på den andre siden søker vi å bekjempe, forebygge og kontrollere kriminalitet i samfunnet. Som samfunnsindivid er den kriminelle marginalisert og stengt ute fra fellesskapet, men som figur står han helt sentralt i kulturen.

Enzensberger omtaler denne figuren som en «kunstfigur» eller en «mytologisk figur» i essayet, og dette understreker at på samme tid som den er blitt uunnværlig, er den også blitt uvirkelig.

Det uvirkelige ved forbryterfiguren, og vår motsetningsfulle interesse for den, kan henge sammen med at det grunnleggende skillet mellom det lovlige og det ulovlige er vanskeligere å trekke enn vi ofte tror. Enzensbergers essay innleder med å slå fast at når det kommer til kriminalitet «vet vi og vet vi likevel ikke» hva det er snakk om, fordi lovbruddet unngåelig og tautologisk henger sammen med loven selv: Det som straffes er en forbrytelse, og en forbrytelse er det som straffes (1970 [1964]: 7). På den måten er det et gjensidig avhengighetsforhold mellom lov og lovbrudd, og grensen mellom det lovlige og det ulovlige er arbitrær og foranderlig. For Enzensberger er det et poeng at vi sjelden definerer kriminalitet teoretisk, men heller forholder oss til et eksempel. Vanligst er det å vise til mordet: «Først i kraft av mordets eksempel forstår man overhodet hva en forbrytelse er» (8). Men samtidig som mordet er vårt fremste eksempel på det ulovlige og lovbruddet, er det blant de sjeldneste lovbruddene som faktisk begås og straffes. Morderne får på denne måten en stor plass i vår kulturelle forestillingsverden, og det er disse forbryterne vi i størst grad beskjeftiger oss med som et fascinasjonsobjekt og som fantasi.

På samme måte som morderen tradisjonelt utgjør det fremste eksemplet på forbryteren, kan det se ut til at 'Den fødte forbryter' ble et av de fremste eksemplene på det unormale mennesket i andre halvdel av 1800-tallet. Når kriminalitet blir forstått som et arvelig og patologisk fenomen, blir 'Den fødte forbryter' en markør for det punktet hvor normbrudd krysser over i lovbrudd og avvik blir til abnormitet. En slik forståelse av kriminalitet gir også den kriminelle gjerningen merbetydning. Mordet markerer ikke bare et brudd med loven, men også med store og uklare

kategorier som det menneskelige og det normale. Denne forventningen forsterkes av at Lombroso og andre kriminologer knytter fysiske kjennetegn til det kriminelle mennesket, som ofte dreier i retning forhistoriske mennesker og rovdyr.

I møte med konkrete figureringer av ‘Den fødte forbryter’, enten det er som litterær skikkelse, vitenskapelige kasus eller historiske mennesker, befinner vi oss derfor alltid i et grense- og brytningsområde mellom konkrete vitensdiskurser og langt mer symbolske og abstrakte betydningslag. Dette gjør ‘Den fødte forbryter’ til en mangfoldig figur. Den kan forbindes med vitensfigurer som ‘Den degenerete’ eller ‘Det abnorme mennesket’ i én sammenheng, og det Enzensberger omtaler som en «kunstfigur» eller «mytologisk figur» i den neste – eller til og med på én og samme tid. Når vi stilles overfor en slik mangfoldighet må vi stille spørsmål ved hva det er som gjør at vi kan snakke om en felles figur, eller felles forestillinger, på tvers av disse varierte sammenhengene. Videre må vi kunne tilnærme oss denne figuren på en måte som ikke bare lokaliserer den i en serie separate diskurser, men som åpner for å utforske dens funksjoner på tvers av og mellom dem.

Begrepet «symbolske former», hentet fra den tyske filosofen Ernst Cassirers *Philosophie der symbolischen Formen (De symbolske formers filosofi)* (1923–1929), kan være til hjelp med dette. Cassirers symbolske former bygger på en forestilling om at mennesker som deler en kulturell kontekst, også deler noen felles kognitive modeller for hvordan de forstår og fremstiller den virkeligheten som omgir dem. Disse formene går igjen og kan gjenkjennes på tvers av teksttyper og institusjonelle sammenhenger. For eksempel gjenkjenner vi formen til en ‘bekjennelse’ enten den opptrer i en juridisk, en religiøs eller en litterær sammenheng, selv om den har ulike funksjoner og rammer innenfor hver av dem (jf. Tygstrup & Holm 2007: 155). Grunnen til at vi gjenkjenner bekjennelsen enten den finner sted i en skriftestol eller i politiets

avhørsrom, er at den regulerer noen felles grunnspørsmål knyttet til det å skape et bilde av et menneskes indre og intime liv (sst.). Sammen med den grunnleggende samfunnspakten, som danner grunnlaget for våre normer og lover, har bekjennelsen til alle tider vært en viktig symbolsk form i forbindelse med kriminalitet. I forestillingen om 'fødte forbrytere' spiller imidlertid også former som diagnose og arv viktige roller.

Tanken om symbolske former bygger på filosofen Immanuel Kant sin forestilling om at vi forstår verden og dens kjensgjerninger ut fra bestemte skjema eller former, men også på Johan Wolfgang von Goethes forståelse av symbolet som noe som formidler mellom det spesielle og det generelle (Verene 1993: 115–116). Også her kan Lombrosos opphavshistorie om kriminalantropologien være illustrerende: Lombroso samlet empiriske observasjoner og 'kjensgjerninger' om Villella, som han deretter samlet i et bestemt skjema eller en form: atavisme. Det interessante fra et nykantiansk perspektiv er imidlertid hva som skjer i *mellomrommet* mellom den spesielle observasjonen og den generelle konklusjonen: Hva er det som gjør at Lombroso drar nettopp dén slutningen, og hva gjør den akseptabel i samtiden hans? Lombrosos konklusjon om forbryteren skapte en figur som forente trekk ved både diagnosen og arvelæren, og denne figuren får i seg selv symbolske funksjoner etter hvert som den tas i bruk i ulike teksttyper. Forestillingen om 'Den fødte forbryter' uttrykker og regulerer et bestemt forhold mellom det indre og det ytre, syke og sunne, arv og miljø, og fortid og fremtid, som blir avgjørende for periodens kriminalitetsforståelse.

Spørsmålene vi kan stille når vi identifiserer en utbredt symbolsk form eller figur – hvorfor denne og ikke en annen, hvorfor nå, og med hvilke følger? – overlapper med spørsmålene som stilles i en diskursanalyse. Når Fredrik Tygstrup og Isak Winkel Holm tar i bruk Cassirers begrep i en litterær sammenheng i

artikkelen «Litteratur og politikk» (2007), peker de på denne metodisk-teoretiske likheten. Både diskurser og symbolske former er noe vi utleder av helt konkrete forekomster i materialet vi studerer, som regel tekster. Begge tillater oss å avdekke og analysere bestemte oppfatninger av hva som er sant og virkelig, og begge er knyttet til forholdet mellom sannhet, kunnskap og makt. Både diskurser og symbolske former vil også ha ulik gyldighet og gjennomslagskraft i ulike kulturer og til ulike tider (Tygstrup & Holm 2007: 155). Begrepene skiller seg imidlertid fra hverandre på noen vesentlige punkter. Den samme symbolske formen kan opptre innenfor helt ulike diskurser, og det er nettopp dens bevegelse og formidling mellom dem som vektlegges. Mens en diskursanalyse handler om å avdekke rammene og avgrensningene som styrer hva som kan ytres innenfor en gitt sammenheng, egner symbolske former seg for å utforske de kollektive forståelsesmodellene som tillater utvekslinger på tvers av separate sammenhenger.

Den tyske litteraturviteren Jürgen Link har søkt å forene diskursanalysen og tanken om symbolske former i begrepet «interdiskurs», nettopp for å undersøke forholdet mellom normalitet og avvik. I *Versuch über den Normalismus. Wie Normalität produziert wird* fra 2006 peker han på behovet for å kunne utforske hvordan det foregikk så mange utvekslinger mellom spesialiserte vitensdiskurser og en mer allmenn, hverdagslig diskurs (Link 2006: 19, 42–43; se også Link 1988). Svaret finner han i interdiskursene, som består av språklige bilder eller «språkleker som talefigurer, klisjeer, stereotyper, konsepter og pragmatiske ritual» (1984: 158). I artikkelen «Interdiscourse, Literature, and Collective Symbols. Theses Towards a Theory of Discourse and Literature» (1984) viser han hvordan for eksempel luftballongen ble et kollektivt symbol på 1700-tallet og fungerte som et felles referansepunkt i samtaler der både hverdagslige, vitenskapelige

og teologiske diskurser møttes. Slike interdiskurser blir særlig brukt i samtaler, men de dominerer også i populære skriftlige sjangre som journalistikk og litteratur (1984: 161). Sammen utgjør de det Link kaller en kollektiv symbolikk, som består av felles referanser eller forståelsesmodeller som deles av en gitt kultur. På mange måter fremstår Links begrep som en diskursanalytisk konkretisering av Cassirers filosofi om symbolske former.

‘Den fødte forbryter’ er et godt eksempel på en figur som vi gjenkjenner enten vi møter den i en kriminalvitenskapelig tekst, i offentlig debatt eller i en skjønnlitterær roman, og som får det Link kaller interdiskursive funksjoner. På tvers av ulike diskurser brukes figuren til å gi form til en bestemt kriminalitetsforståelse, der kriminaliteten forstås som et indre, individuelt trekk som kan gjenkjennes ved hjelp av ytre og indre markører og som skyldes medfødte, arvelige karaktertrekk. Dedichen peker nettopp mot figurens samlende, formgivende funksjoner når han spør ‘Den fødte forbryter’ et langvarig liv blant alle som lar vitenskapelige retninger løpe ut i «i en gløse eller en misforstået kraftsats, en ydre association» (1898: 62). Figuren forener sin samtids dominerende forestillinger om sykdom, arv, avvik og kriminalitet i et felles bilde. Dette betyr ikke at skillelinjene mellom ulike diskurser opphører eller mister sin betydning, eller at ‘Den fødte forbryter’ er den samme i alle sammenhenger. Funksjonene og betydningsutvekslingene figuren knyttes til treer imidlertid tydeligst frem i krysnings- og brytningssteder diskurser imellom, der ulike tilnærminger til forbryteren settes i spill. Der blir det tydelig at ‘Den fødte forbryter’ er en kulturell figur i dobbel forstand: den er ikke bare kulturelt skapt, men også kulturelt virksom.

KAPITTEL 2

Farlig lesning

En forfatters møte med ‘Den fødte forbryter’

Da Arne Garborg stod ansikt til ansikt med Karl ‘Bødkeren’ Sundbye på Kriminalasylet, var han godt kjent med teorien om ‘Den fødte forbryter’. En vinternatt i 1888 lå forfatteren søvnløs og leste Cesare Lombrosos kriminalantropologiske fagbok om forbrytermennesket, *L'uomo delinquente*, i tysk oversettelse. Senere skrev han om leseopplevelsen i et litterært brev som ble publisert først i avisen *Fedraheimen* og deretter i boken *Kolbotnbrev og andre skildringar* (1890). I fagboken presenterer Lombroso ulike forbrytertypologier med detaljerte beskrivelser av monstrøse, kriminelle kjennetegn: hodene kan være deformerte, huden følelsesløs og skjeggveksten sparsommelig. «Eg ligg og les med Rædsla dirrande under Bringekvelven», skriver Garborg. Men det er ikke mordere som ‘Bødkeren’ han frykter mens han leser, eller i det hele tatt noen ytre trussel. «Mangt av dette kann passa paa meg», slår Garborg fast: «Eg er stygg; hev lite og tunnt Skjegg; der er vond Arv i Ætta; Lettlynde og Lauslynde hev det vore nok av,

og Arta er i meg –: eg hev snytt ein Mann for tvo En forfatters møte med ‘Den fødte forbryter’ t forbrytermenneske?

Frykten kan i første omgang virke paradoksal, siden Lombrosos teori først og fremst virker egnet til å forsterke skillet mellom den fødte forbryteren og ‘alle oss andre’. Garborg spiller selvsagt eksplisitt på denne motsetningen i teksten, som er både morsom og selvironisk i sin skildring av den kriminalvitenskapelig funderte angsten. Like fullt setter Garborg fingeren på et interessant og viktig aspekt ved funksjonene ‘Den fødte forbryter’ fikk i en større kulturell sammenheng: Samtidig som forbrytermennesket ble utskilt som en egen type menneske med distinkte kjennetegn, ble det også vanskeligere å sette grenser mellom det forbryterske og det lovlydige individet, og kanskje særlig mellom forbryteren og forfatteren eller kunstneren. Om vi vil forstå grunnene til dette, kan vi ikke bare forholde oss til kriminalantropologisk teori og ‘Den fødte forbryter’s forsknings- og begrephistorie. Vi må også sette denne historien i forbindelse med reaksjoner av den typen Garborg beskriver og stille spørsmål ved hvordan de ble fremkalt og hvilke resultater de fikk. Garborg var nemlig langt fra den eneste som reagerte sterkt på lesningen av *L'uomo delinquente* (1876) i tiden frem mot århundreskiftet. Han er en av flere blant sin samtids forfattere som tar tak i de nye forbryterforestillingene og spørsmålene de tvinger frem: Hvem er en forbryter, og hva kjennetegner ham? I Garborgs tekst er det tydelig at disse spørsmålene ikke enkelt lar seg svare på, selv når man sitter med Lombrosos hovedverk i hendene.

Skriving og lesing, sykdom og kriminalitet

Lombrosos fagbok var et lån fra «Ein Kjenning i Utlande», og lesningen av den tok tid: «Eg hev sétt paa Boki so vidt at eg hev vorti rædd», skriver Garborg i starten av bolken som omhandler

den angstfylte leseopplevelsen (1890: 210). *Kolbotnbrev og andre skildringar* er en samling litterære brev som først ble publisert i avisen *Fedraheimen* og deretter gitt ut i bokform. De er skrevet fra et personlig og selvbiografisk utgangspunkt, og det rapporteres fortløpende fra både skrivearbeidet og andre daglige gjøremål. Innimellom dukker det imidlertid også opp fiksjonskarakterer og andre fiksjonaliseringer. Som helhet dekker samlingen den siste delen av Garborgs unglarsliv og tilværelsen som nygift med Hulda og far til vesle Arne Olaus, kalt Tuften, i den lille fjellstuen Kolbotn i Østerdalen. Lesningen av Lombrosos bok finner sted i en kort skildring fra november 1888. Utdraget dreier seg ellers om arbeidet med «ei Kvinnesoga», som vi gjenkjenner som romanen *Hjaa ho mor* (1890). Skrivearbeidet er et gjennomgående tema, som også leseopplevelsen knyttes til. Fra dag til natt og fra arbeid til hvile er romanarbeidet en vedvarende, psykologisk prosess, som påvirker forfatterens kropp og sinn også når han ikke sitter ved skrivebordet.

I løpet av teksten skjer det en tematisk bevegelse fra skriving til lesing og fra sykdom til kriminalitet, som henger sammen med at det er nettopp Lombrosos bok Garborg gir seg til å lese. Først beskrives dagens skrivearbeid som vanskelig og sykdomslignende: det «mør og masar» i kroppen som om «Heilen glødde og vilde gaa i Brand» og «Hovue er som ei Maurtuve» (Garborg 1890: 206). Dette feberaktige og energiske tar etter hvert en negativ vending. Om natten omformes tankene på romanen til nervøse og angstfylte forestillinger om hans egen og familiens sykdom og død. Med humoristisk snert beskriver Garborg forestillingene gradert fra best til verst og begynner med den greieste: å dø brått av et slagtilfelle (207). Fantasien strekker seg helt frem til gravferden, og han skildrer selvironisk hvordan han røres til tårer mens han ligger og dikter opp de vakre ordene man ville fremført i begravelsseremonien. Er han i ulage når han legger seg, blir

imidlertid forestillingene verre. De utvikler seg fra egen død til familiens felles selvmord, og derfra til galskap, mord og epilepsi.

Angsten kulminerer når Garborg setter seg ned med Lom-brosos fagbok, som han må lese ferdig fordi utlåneren, forfatter og kritiker Laura Mohr (kjent under pseudonymet Leonard Marholm), vil ha den tilbake igjen. Ikke overraskende settes beskrivelsene av det kriminelle menneskets ulike avvik i sammenheng med hans egne symptomer, arveanlegg, og fysiske og psykiske forutsetninger. Svimmelheten og kriblingen skrivingen medførte, som allerede ga grunnlag for angstforestillinger om sykdom, epilepsi og død, suppleres nå med fysiognomiske markører og biologiske årsakssammenhenger. Lesningen ender med at angsten overmanner ham:

Rædsla fossar inn-yver meg som eit grønt Hav; Skjelten tek meg; Viljen er magtlaus; no kjem det ... no ... Eg velter meg upp, riv Klæa paa meg; ut; inn i Gamlestova; maa kje vera aaleine no ... drikk Konjakk

-- Eg drikk Konjak; det hjelper ikkje. Eg drikk Nafta; det hjelper ikkje. Ho Hulda maa upp og kveikja Eld paa Aaren og lesa Voltaire for meg ... etter eit Kav paa ein Times Tid elder tvo hev eg vunne meg yver. (Garborg 1890: 211)

Etter at redselen for kroppslige symptomer og arvelige mekanismer har tatt overhånd, må Garborg roes med konjakk og høytlesning. På denne måten settes det i gang et spill med sammenhengene mellom skriving og lesing på den ene siden og sykdom og kriminalitet på den andre. Samtidig som skriveprosessens symptomer blir knyttet til sykdom, blir lesningen både en farlig smitte og en mulig kur. Å lese seg i søvn kan for eksempel forebygge natteangsten, men bare dersom det er snakk om ufarlige bøker. Langt de fleste må Garborg holde seg unna, fordi de

handler om «Sjukdom og Sorg og hjelpelaus Sut» og forsterker angsten (209). Lombrosos *Der Verbrecher* er en slik «farlig» bok, som han lenge har holdt seg fra å lese videre i på kveldstid (sst.). Krisen han drives inn i av å lese den, må bekjempes med lesning av mer oppbyggelig art, som opplysningsfilosofen Voltaire.

Vi kan spørre oss om det er forfatter-fortellerens hypokondriske forestillinger som legitimeres gjennom forbindelsene til fagboken, eller om det er kriminalantropologens teori som latterliggjøres av likheten med de overdrevne forestillingene som gjør forfatteren søvnløs. I alle tilfeller peker allerede denne korte gjennomgangen av Garborgs tekst ut noen av sammenhengene vi må se nærmere på om vi vil forstå 'Den fødte forbryter's funksjoner som kulturell figur. Vi gjenkjenner koblingene som etableres mellom kriminalitet, arv og andre avvik, og som gjør kriminaliteten sykdomslignende. Garborgs skremmende forestillinger ender alltid med drap, og i de ulike natteforestillingene ser Garborg for seg at han mister kontrollen over seg selv og nærmest uvitende kommer til å drepe Hulda og lille Tuften fordi han «ser ei skræmeleg Syn» og «bryt ut i eit remjande Skrik, flyg galen yver Benkjer og Bord, slær sund, riv sund, er i Livs Naud, triv Øks elder Kniv» og slår vilt rundt seg (1890: 208–209). På denne måten slås galskap og kriminalitet sammen, og begge deler ligger utenfor viljens makt. Ikke minst ser vi at hele Garborgs natteangst er forbundet skriveprosessen hans, slik at både skriving, lesing og skaping av litteratur er knyttet til kriminalitetstemaet.

Der Verbrecher – forbrytermennesket

Samtlige av tekstens forbryterforestillinger kan forankres i Garborgs farlige nattelektyre, *Der Verbrecher*. Dette er den tyske oversettelsen fra 1887 av Lombrosos *L'uomo delinquente*, som

kom ut i sin første utgave i 1876. Den gangen var boken verdens første forsøk på å skape en systematisk vitenskap om kriminalitet, og det var denne utgivelsen som gjorde Lombroso til det kriminologiske fagfeltets opphavsmann (Rafter & Ystehede 2010: 264). Som vi husker, kombinerte denne studien en rekke ulike metoder og undersøkelser for å bekrefte grunntesen om at kriminalitet er medfødt, arvelig og har fysiologiske og psykologiske kjennetegn. Mangfoldet kommer godt frem i Garborgs egen beskrivelse av boken:

Fy, som me er Dyr, skitne, ufysne, utuktige Dyr ... der er kje det fæle som upp kann tenkjast, utan at me hev det eller hev havt det; Mann-Eting, Kjønsperversitet av alle svinske Slag, Epilepsi, Hysteri, Galenskap; Sjæla sjuk, Kroppen abnorm; slik og slik ser ein Brotsmann ut; Augo blygraa; Øyro store og stend rett ut; lite og tunnt Skjegg, store skeive Kjakar; han er stundom reint loke-fager, men for det meste stygg; der er vond Arv i Ætta hans; han er lettlynd, lauslynd, stormannsgalen, kjenslelaus; paa sjølve Kroppen er han kjenslelaus; og serskilt er aa merkja, at han ofte hev mindre Kjensle paa den eine Sida av Kroppen enn paa den andre ... (1890: 210)

I Garborgs oppsummering fremheves det dyriske og primitive ved forbrytermennesket, som skiller ham ut som noe vesensforskjellig fra normalmennesket. Kriminaliteten viser seg gjennom en rekke kjennetegn i form av umoralsk eller usedelig oppførsel, ulike former for sinnssykdom og fysiske skavanker. Når sjelen er syk, blir kroppen abnorm, og den kriminelle kan gjenkjennes på trekk ved øyne, ører, hårvekst og så videre. Siden kriminaliteten er medfødt og arvelig, kan det også være sykdom og andre tegn på forfall i slekten. Selv om det ikke kommenteres eksplisitt av Garborg, antyder parafrasen at arven kan ta form av både

atavismens gjenopptreden av det primitive og degenerasjonens stadig forverrede forfall.

Hvilken utgave Garborg leste, har både teoretisk og tekstlig betydning. Allerede den første utgaven av *L'uomo delinquente* var omfattende, og i løpet av de fem utgavene som fulgte, fikk den en mengde tillegg som ble inkorporert uten at foregående forklaringsmodeller ble vesentlig endret. Også i de ulike oversettelsene kunne det skje til dels store endringer. Ifølge historiker Patrizia Guarnieri er det tydelig at kulturelle forutsetninger preget hvordan de ble utført: «the renditions of Lombroso's works in the various translations have been heavily affected by the cultural context, expectations, and needs which they have addressed – at Lombroso's time as well as today» (2013: 113). Først i 2006 kom den første komplette og kommenterte utgaven som tok hensyn til samtlige av Lombrosos revisjoner, *Criminal Man*, oversatt, redigert og introdusert av historiker Mary Gibson og kriminolog Nicole Hahn Rafter. Denne utgivelsen har muliggjort nylesninger av Lombrosos arbeid, som man ikke har kunnet undersøke systematisk tidligere.

Den tyske oversettelsen Garborg leste, var trolig basert på originalens tredje utgave, som ble utgitt på italiensk i 1884.¹ Det var i den at Lombroso selv tok i bruk benevnelsen 'Den fødte forbryter' om mennesker i den mest alvorlige kriminalitetskategorien, samtidig som han supplerte teorien om atavisme med den franske degenerasjonslæren (Gibson & Rafter 2006: 10). Mens tidligere utgaver hadde skilt mellom kriminalitet og sinnssykdom, ble de i denne utgaven behandlet som ulike konsekvenser av en felles moralsk galskap (*moral insanity*), et begrep brukt om individer som tilsynelatende hadde normal intelligens, men som ikke kunne skille mellom godt og ondt (Gibson & Rafter 2006: 10; Schaanning 2013: 91–97). Begrepet var forbundet med degenerasjonslæren, og inkorporeringen av denne forståelsesmodellen fremhevet sammenhengene mellom kriminalitet og andre

avvik, og mellom fysiologisk og moralsk forfall. Alkoholisme, usedelighet eller umoral i ett slektsledd kunne ikke bare forårsake kriminalitet i generasjonene som fulgte, men alt fra seksuelle avvik, sinnssykdom og selvmord til kunstnerisk genialitet.

Når Garborg beskriver Lombrosos bok, gir referatet derfra gjenklang i de tidligere skildringene hans av nattlig uro og bekymringer for sin egen og familiens sykdom og død. Mord og tyveri forbindes med epilepsi og galskap, og de suppleres med andre former for avvik og fysisk abnormitet. Vendingen mot degenerasjonslæren tillot Lombroso å betrakte alle former for avvik, også de som skyldtes sykdom, som en del av anomaliene som identifiserte en født forbryter (Gibson & Rafter 2006: 11). I denne perioden og frem mot fjerde utgave arbeidet han også med å inkorporere epilepsi som en felles årsak til kriminalitet og en rekke sinnslidelser (sst.). Samtlige av Garborgs nattlige angstforestillinger kan dermed samles i en felles form: Forbrytermennesket, eller 'Den fødte forbryter'.

Kolbotnbrev og andre skildringer får på humoristisk vis frem nettopp hvor uklare og mangfoldige de mange avvikene som ble knyttet til kriminalitet var, og det sykdomslignende ved samtidens kriminalitetsforståelse. Fordi de fleste enten selv har eller er i slekt med noen som lider av en eller annen form for moralsk eller fysisk avvik, er det lett å føle seg 'smittet' i møte med beskrivelser av både degenerasjon og kriminalantropologiske typer. Garborgs tekst demonstrerer ikke bare at denne teorien ble lest og fikk betydning også utenfor det kriminalvitenskapelige området; den viser også at teorien om en født forbrytertype produserte affektive reaksjoner og biografisk-litterær merbetydning. Kriminalitetens nære slektskap til en rekke former for sykdom, galskap og seksuelle avvik gjorde den mer monstrøs og mer gjenkjennelig på en og samme tid, og det er dette spenningsfeltet Garborg utforsker når han skriver om leseopplevelsen.

Lesning som gjør syk, men som duger

Spor etter Garborgs lesning finner vi ikke bare i tekstutdraget vi har sett på her, men også i de offentliggjorte brevsamlingene etter ham. Mohr måtte gjentatte ganger etterlyse Lombrosos bok før hun fikk den tilbake, og de vekslet flere brev i anledning boklånet. I et brev fra mars 1889 advarer Garborg om at lesningen vil ta lenger tid enn forespeilet, nettopp fordi den fremkaller sterke reaksjoner: «denne skrækkelige Lombroso vil jeg ikke tale om; læste jeg for meget ad Gangen af ham, blev jeg syg og daarlig» (Garborg 1954a: 213). I brevet skriver han at en tredjedel av boken gjenstår å lese (214). Senere samme måned sender han den likevel tilbake, sammen med en ny og mer syntetisert beskrivelse av leseopplevelsen.

I brevet er omtalen av *Der Verbrecher* vendt mot Mohr fremfor et offentlig publikum, men vi gjenkjenner flere elementer fra skildringen som senere ble publisert i *Kolbotnbrev og andre skildringer*:

Lombroso er et Geni; det om Attavismen (Forbryderne som forsinkede Vildmænd) er storartet. Den epileptiske Teori er noget vild – en svær Slutning af forholdsvis svagt Materiale -; men uendelig interessant! – Jeg taalte ellers ikke at læse meget ad Gangen af den Bog; jeg blev selv epileptisk, hysterisk, moralsk insan osv., osv. – indtil jeg af bare Angst og Gru maatte lukke Bogen og drikke mig halvfuld for at gjenvinde Sindets Ro. Det er nogle væmmelige Dyr, de Doktorer.

Endnu en Gang: Tak for laan! Man har saa godt af en Gang imellem at læse noget som duer (Garborg 1954a: 218)

Sammenligner vi det private brevet med det litterære, ser vi at førstnevntes korte omtale innebærer en tydeligere vurdering av Lombrosos verk. Teorien om epilepsi er basert på et svakt

materiale, skriver Garborg, men forskningen beskrives like fullt som «storartet», «vill», «uendelig interessant», og Lombroso selv som «et Geni». Angst og hypokondri er også her beskrevet humoristisk og selvironisk, men som en direkte konsekvens av lesningen. I motsetning til i *Kolbotnbrev*-utdraget er det også et katharsis-preg over leseopplevelsen slik den beskrives i brevet til Mohr. På samme måte som det tragiske i litteraturen vekker frykt og avsky på en måte som kan virke rensende og terapeutisk for publikummet, er fagboken beskrevet som «noget som duer» og som man har godt av å lese.

Kontrasten gjør det tydeligere at omtalen av Lombrosos bok i *Kolbotnbrev og andre skildringer* må regnes som en litterær fremstilling som lodder dypere enn det private brevs kritiske vurdering. I det førstnevnte er det forbindelsene mellom egen skrivning, kreativitet og kriminalitet som fremheves, og lesereaksjonen knyttes til denne tematikken fremfor en ren vurdering av fagboken. Beskrivelsene av fagboken og av lesningen kaster først og fremst lys over Garborgs eget skriveprosjekt, og den brukes aktivt til å konstruere et bestemt forfatterbilde. Som kritikk betraktet er utdraget fra *Kolbotnbrev* langt mer forsiktig enn det private brevet; vurderingene av Lombrosos vitenskapelige metode er fraværende, og det er boken og ikke dens forfatter som omtales som «Genial» (Garborg 1890: 210). Istedet fremheves den for Garborg så karakteristiske ironien. Lombrosos kriminelle type blir et skremmebilde som, i likhet med de angstfylte, men morsomme forestillingene om egen død og begravelsestaler, fremstilles som ufornuftig natteangst.

Et interessant aspekt ved Garborgs beskrivelse av *Der Verbrecher*, både i det private og det offentlige brevet, er nettopp vektleggingen av leseopplevelsen. Garborgs beskrivelse av lesningen fremhever fagbokens appell til det affektive, altså hvordan følelser og emosjoner kommer kroppslig og sanselig til uttrykk. Han

beskriver detaljert de kroppslige og sykdomslignende reaksjonene lesningen fremkaller, og både i det private og det litterære brevet gjentas det at lesningen gjør ham syk og dårlig. I *Kolbotnbrev og andre skildringer* er dette noe som både beskrives og gjenskapes gjennom den fragmenterte språkføringen og tempovariasjonene som reflekterer fortellerens sinnstilstand.

Den litterære bearbeidelsen gjør at Garborgs hypokondri og angst kan bli 'smittefarlig' i sin tur. Dette blir tydelig i forfatteren Arne Dybfests kritikk av *Kolbotnbrev og andre skildringer*, der han skriver at «[m]an læser som i Feber, læser sig syg og dør, og man ønsker, at det snart maa være slut; det er så rædsomt» (*Oplandenens avis* 1891.03.03). Beskrivelsen er en slående parallell til hvordan Garborg selv opplevde å lese *Der Verbrecher*, men får også frem at den korte tekstbolken om Lombrosos fagbok tangerer andre deler av *Kolbotnbrev og andre skildringer* som dveler ved angstopplevelser, eksistensielle kriser og det harde hverdagslivet i fjellstuen. Omtalen signaliserer at Garborgs bok selv er et eksempel på den farlige lektyren om «Sjukdom og Sorg og hjelpelaus Sut», som man må unngå dersom man skal sove om nettene (Garborg 1890: 208). Men kanskje er det nettopp dét som gjør den til en litteratur som duger?

Det sykelige og farlige henger i alle tilfeller tett sammen med det forbryterske. Dette understrekes når den svenske forfatteren Gustaf af Geijerstams omtaler *Kolbotnbrev og andre skildringer* i boken *Nya Brytningar. Fem literära föredrag* fra 1894. Her skriver Geijerstam at Garborgs tekst har en helt særegen forbindelse til tidsånden: «[D]en innehåller hvarken mer eller mindre än hela den misstämning, hvilken i slutet af 80-talet bemäktigade sig hela den generation, ur hvars midt litteraturen af 70- og 80-talen hade utgått» (1894: 154). Geijerstam trekker frem lesningen av Lombroso og bruker den som utgangspunkt for å sammenligne forfatteren med en forbryterskikkelse: Garborg har selv «rymt

till vildmarken som en fredlös förbrytare» og på den måten valgt dikterens idealvei, som går utenom det menneskelige fellesskapet (158). Omtalen henspiller på at *Kolbotnbrev og andre skildringer* ble utgitt i en periode der Garborg ble regnet som en 'farlig' forfatter. I løpet av 1880-årene hadde han blitt kjent som en sosialistisk og anarkistisk fritenker. Romanen *Mannfolk* (1886) ble brent på bålet av rektor ved Katedralskolen i Kristiansand. Garborg mistet stillingen som statsrevisor, og han fremstiller selv flyttingen til Kolbotn med kone og sønn som en flukt fra økonomisk ufare og dårlig rykte.

Som jeg nevnte innledningsvis, omhandler kolbotnbrevene ofte Garborgs øvrige forfatterskap fra denne perioden i form av selvframstillende beskrivelser av skrivearbeid og hverdagslivet som 'forvist' dikter og bladmann. Samlingen kan langt på vei forstås som et forsøk på å rehabilitere seg i offentligheten. Agnete Jørstad Andersen skriver i sin hovedfagsoppgave at hun anser boken for å være «en politisk bekjennende ytring, et forsøk på å svare, ta til motmæle og riste av seg stempelet som en svinsk, bohems, umoralsk forfatter» (2007: 36). Selv om Garborgs ironiske fremstilling ofte unndrar seg en så klart uttrykt intensjonalitet, er det åpenbart at flere av brevene kretser omkring problemstillinger forbundet med Garborgs offentlige identitet. «Tredie Breve», som teksten om *Der Verbrecher* inngår i, inneholder flere eksplisitte refleksjoner om forholdet mellom offentlig og privat person. Han ironiserer for eksempel over at «denne fæle Fritenkjaren og *Mannfolkfyren*» står med slåbrok og bleiebarn på armen (Garborg 1890: 184). Det skulle man vel ikke trodd! Samtidig unnlater Garborg å vise til Lombrosos utstrakte studium av anarkisten som forbrytertype i *Der Verbrecher*. Kanskje var det best, for en forfatter som var en av de første i Norge til å omtale seg selv som anarkist, å unngå de mest eksplisitte politiske referansene forbundet med forbrytermotivet?

I lys av dette får den farlige forfatterens lesning av farlig litteratur et metalitterært tilsnitt, som kan forbindes med en helhetlig tendering mot forsvarsskriftet i *Kolbotnbrev og andre skildringer*. Lombrosos bok er ikke farlig fiksjonslitteratur, som den Garborg selv beskyldes for å skrive, men en farlig fagbok som formidler tidens empirisk funderte sannheter om forbrytermennesket. På den ene siden etableres det en kontrast mellom de to formene for farlig lesning. Det er som om Garborg sier at det er dette, faglitteraturen, som handler om virkelighetens verden, som virkelig er skremmende. På den andre siden bekrefter fagboken at Garborgs romaner ikke fremstiller noe annet eller noe verre enn det som utforskes vitenskapelig og formidles nettopp i fagbøker. Lombroso kan vitenskapelig bekrefte at vi alle er «Dyr, skitne, ufysne, utuktige Dyr», og dermed at skildringene av fri kjærlighet og usadelighet i romaner som *Mannfolk* ikke er annet enn sannheten – ja, faktisk er den for ingenting å regne sammenlignet med Lombrosos utlegning av alt «det fæle som opp kann tenkjast» (1890: 210). Ikke minst får Garborg frem at også han tar innover seg og reagerer (overdrevet) følelsesmessig og personlig på litteraturen han leser, gjennom en ironiserende selvutlevering som gjør at vi må humre over forfatterens store frykt for forbryteren i sitt eget indre.

Forfatteren som forbryter

Som Geijerstams omtale antyder, er ikke forbindelsen mellom forfattervirke og det forbryterske udelt negativt. Det handler ikke bare om sykdom og avvik, men også om aktivt å bryte med samfunnets rammer og velge dikterens idealvei. Denne forbindelsen mellom litteratur og kriminalitet har lange litterære røtter, men det kan argumenteres for at den var særlig virksom

nettopp på 1800-tallet. I *The Aesthetics of Murder. A Study in Romantic Literature and Contemporary Culture* fra 1991 viser litteraturviter Joel Black til hvordan litteraturen helt fra sin begynnelse har vært opptatt av kriminalitet, fra Bibelens syndefall til den greske tragediens mange drapshandlinger (1991: 29). Først på 1700-tallet kan vi imidlertid snakke om en moderne kriminalitetsforståelse, og denne etableres samtidig som kunst og litteratur blir et autonomt felt. Black argumenterer for at det oppstår en særlig tett og varig forbindelse mellom kriminalitet og litterær estetikk fra og med romantikken, som tar utgangspunkt i denne autonomien.

Da forfatteren Tomas de Quincey, i det berømte essayet «On Murder as Fine Art» (1827), argumenterte for at også drapet kunne omtales og bedømmes estetisk, som en form for kunst, gjorde han samtidig morderen til kunstner og både kunstneren og betrakteren av kunstverket til morder. Fellestrekket ligger i selve skaperakten og dens forbindelse til det å ta og gi liv, om enn i fiksjonens form. Ifølge Black understøttes denne forbindelsen av at den romantiske kunstnermyten setter kunstneren over og på siden av samfunnets normer og regler, ikke ulikt den lovløse i fortellinger om rettferdige landeveisrøvere eller helteskikkelser som Robin Hood (31). Institusjonaliseringen av det litterære feltet førte samtidig til at det vokste frem et lovverk forbundet med kunstfeltet, som blant annet regulerte rettighetene til åndsverk og gjorde plagiat til tyveri. Etter dette kunne forfattere i helt konkret forstand utsettes for, eller beskyldes for, litterære lovbrudd (sst.). Med litteraturens autonomi kunne forfatteren bli til forbryter og forbryteren til kunstner.

Geijerstams sammenligning av Garborg og den fredløse viser til hvordan samtidens forfattere ofte ble fremstilt som kriminelle i kraft av sine brudd med samfunnets normer. I en nordisk kontekst blir disse forbindelsene særlig tydelige i andre halvdel

av 1800-tallet, der de ble kommentert i litteratur og –kritikk og konkretisert gjennom de første rettssakene mot forfattere. I 1881 ble Herman Bang straffeforfulgt for sin fremstilling av usedelighet i dekadanseromanen *Haabløse Slægter* (1880), og i 1886 ble Hans Jæger den første norske forfatteren til å bli domfelt og straffet med bot og fengsel for *Fra Kristiania-Bohêmen* (1885), mens Christian Kroghs *Albertine* (1886) ble beslaglagt. Garborg ga på sin side uttrykk for å være fortørnet over ikke selv å bli anmeldt for *Mannfolk*, som kom ut i 1886, og sendte et brev til Justisdepartementet der han forlangte å bli tiltalt etter samme paragraf (Lange 2017: 96). Kritiker Georg Brandes gjør en lignende sammenligning som Geijerstam blant annet når han skriver om kunstnerens «Lovbrydende Uregelmæssighed» i forbindelse med filosofen Ernest Renan (1901: 51). Andre knytter forfatterens forbryteridentitet til det kreative virket i seg selv. «Hvad er digteren? Tidens utstraffede Røver», skriver Knut Hamsun med referanse til August Strindberg i 1889, og viser til plagiat. Nettopp diktning som løgn og tyveri fremheves også i Hamsuns programartikkel «Fra det ubevidste Sjæleliv» og gjennombruddsromanen *Sult* i 1890 (Tjønneland 2005: 144). Selv ble Hamsun beskyldt for å ha plagiert Fjodor Dostojevskij, som ironisk nok er kjent som forbryterpsykologiens store forfatter. Forfattervirksomhet ble slik knyttet til kriminalitet i både metaforisk og konkret forstand i det offentlige rommet, og grensene kunne være utflytende mellom det billedlige og det reelle.

At disse idémessige forbindelsene mellom forbrytere og forfattere endrer seg i takt med fremveksten av et nytt kriminalitetssyn, er ikke uventet. *Kolbotnbrev og andre skildringer* er heller ikke den eneste teksten i Garborgs forfatterskap som utforsker disse møtepunktene. Da Garborg traff Sundbye i 1905, var det allerede gått ti år siden han selv skrev om drapssaken i mediene. I *Brev um Finneferdi* fra 1909, der han gir en kort omtale av omvisningen

på Kriminalasylet, skriver han at besøket ga «ei ny Vitring um kor lite me enno veit» om forbindelsene mellom sykdom, galskap og kriminalitet (384). I likhet med mange andre forfattere og intellektuelle i samtiden, hadde Garborg vært interessert i disse forbindelsene helt siden tidlig i forfatterskapet. Forbryteren er en fascinasjonsfigur både i reisebrev, avisartikler og i romane hans også i tiden før han leste Lombrosos fagbok. Allerede i reisebrevene «Soveraader» fra 1886 følger vi ham gjennom våkenetter i Paris, der fryktelige forestillinger om at en morder skal bryte seg inn på hotellrommet stadig ender med at det er han selv som blir morderen (*Fedraheimen* 1886.02.13; 1886.02.17; 1886.02.20). Også her henger natteangsten sammen med lesning og forbryterfrykt, men denne gangen i form av journalistiske tekster om kriminalitet: «Det var eit Mord til kvar Dag, og stundom væl so det, og alle Blad var fulle av Lik og Blod og Knivar og Styggedom» (1886b). Parallellene til angsten som skildres i *Kolbotnbrev og andre skildringar* er slående, og underbygger at lesningen av Lombrosos bok fremfor alt utvidet og understøttet eksisterende forestillinger om kriminalitet.

Verken Garborgs kriminalitetsfremstillinger eller lesningen av Lombroso skjer i et litterært og kulturelt vakuum. Mohr, som han lånte boken av, var tilknyttet Brandes-kretsen og et viktig kontaktledd mellom det skandinaviske og tyske litteraturmiljøet i perioden (jf. Andersen 1993: 77). Den svenske forfatteren Ola Hansson, som Mohr giftet seg med året etter at brev- og bokutvekslingen med Garborg fant sted, leste Lombrosos bok på omtrent samme tid og stod også selv i brevveksling med Garborg. Også August Strindberg og, i en norsk sammenheng, Alexander Kielland leste boken i den samme perioden. Kielland beskrev leseopplevelsen i et brev sendt til Bjørnstjerne Bjørnson, der han i likhet med Garborg fremhevet det skrekk- og hypokondrifremkallende ved den:

Om de mentale Abnormiteter har jeg læst saa meget, at jeg har maattet stanse for en Tid. Mit Hoved er vistnok solid - det haaber jeg ialfald; men jeg kunde have mange arvelige Grunde til Ængstelse, og jeg følte en Tid, at jeg ikke havde godt af den Læsning - især var Cesare Lombroso: homo delinquens - foruroligende; jeg læste 2det Bind - paa tysk.

Desuden er jeg midt i en Bog, hvor jeg færdes langt fra slige Ting. Jeg skriver om den kjærnesunde Forbryder: Bondegutten, som kommer til Byen - Brødrene Haabeth - og finder hele Samfundet lagt tilrette for den Graadighed, som intet forsmaar og for den Skamløshed i Forretninger, som aldrig blinker. (...) Du vilde se dette som de Stores Lidelse og muligens Seier; jeg ser det naturligvis i djævelsk Glæde som det Ondes, det Lilles Trivsel og Væxt; jeg lader min Bondedreng stige bedækket med Ære til Samfundets Top, jeg er allerede saa sint, at jeg skjælver. (Kielland 1980: 25)

Som hos Garborg, kommenteres *Der Verbrecher* både som leseopplevelse og som forbundet med forfatterens eget skrivearbeid. Kielland beskriver lesningen som urovekkende og nevner at han selv har mange «arvelige Grunde» til engstelse. Nå har han tatt en pause fra lesningen om «de mentale Abnormiteter» for å skrive om den «kjærnesunde Forbryder», som vi gjenkjenner som Tørres Snortevold fra romanen *Jacob* (1891). Mens lesningen knyttes til individet, handler skriveprosjektet om en annen av degenerasjonslærens komponenter, nemlig frykten for massen og at den (riktignok sunne) primitivismen vil ta over når de gamle og store slektene forfaller. Brevet åpner også med å slå fast at Kielland ikke har lest «Garborgs bok», som trolig er den nylig utgitte *Trette Mænd* (1891), men at han derimot satte stor pris på Émile Zolas (sst.). Beskrivelsen avslører at det mest sannsynlig er snakk om romanen *La Bête Humaine* fra 'degenerasjonsserien' *Les Rougon-Macquarts*, som var bygget på nettopp Lombrosos

lære (Gaakeer 2005: 2359). Slik viser brevet både konkret og indirekte til Lombrosos innvirkning på det litterære feltet i perioden.

Sammenhengen mellom forfatteren og forbryteren er også viet plass i selve fagboken. Lombroso så ikke bare på kriminalitet, men også på kunstnerisk kreativitet som et utslag av degenerative nevrosener og atavisme. Selv om det kriminelle mennesket var hans primære forskningsobjekt, var han også interessert i to andre mennesketyper: det geniale mennesket og det politiske mennesket. Gjennom kriminalantropologiske forståelsesmodeller søkte han å etablere felles medisinske årsaksforklaringer for dem alle. I *Der Verbrecher* er forholdet mellom kriminalitet og litteratur viet et eget kapittel, som både omtaler kriminelles litterære produksjon og koblingen mellom de kriminelles tekster og berømte forfatters skriving (1894a: 406–432). Også i en rekke andre tekster ble dette aspektet ved lombrosiansk teori formidlet til offentligheten. Lombroso diagnostiserte kjente forfattere, filosofer og kunstnere i aviser og populærvitenskapelige tidskrifter i en rekke land, og han kommenterte ofte litterære verk. I 1889 kom boken *L'uomo di genio* (*Geni og Vanvidd*), der han beskrev kunstnerisk genialitet som en degenerativ lidelse med samme utspring i epilepsi som kriminalitet og sinnssykdom. Slik etablerte Lombroso en tydelig sammenheng mellom forståelsen av 'Den fødte forbryter' og forfattervirksomhet.

Den lombrosianske fortellingen

Garborgs fremstilling i *Kolbotnbrev og andre skildringer* peker på aspekter ved den kriminalantropologiske teksten som også har blitt trukket frem i nyere forskning på Lombroso og hans *L'uomo delinquente*, som tekstens appell til følelsene og dens forbindelser til skjønnlitteraturen. Fra 1980-tallet og utover finner vi flere

eksempler på kulturhistoriske og diskursanalytiske tilnærminger til den italienske kriminalantropologien, som har utforsket det porøse grenseområdet mellom det litterære feltet og periodens fremvoksende vitenskaper. I deres drøftinger av litterære og affektive aspekter ved den kriminalantropologiske teksten kan vi finne deler av svaret på hva det var som gjorde den opprinnelig italienske fagboken til nattelektyre for en norsk forfatter, og hvorfor den var så skremmende. Samtidig vil vi se at fagfeltet Lombroso var med på å etablere, åpnet for noen særlige former for utvekslinger med et bredere kulturelt område.

Gibson har pekt på at både Lombrosos og andre italienske kriminalantropologers tekster var kombinasjoner av det vi i dag utskiller som enten naturvitenskapelige eller humanistiske metoder, og at de ofte gjorde bruk av en formidlingsstrategi som dro veksler på litteratur, kunst og kultur: «Throughout their writings are combined statistical data – often displayed in tables, charts and maps – with a variety of narrative examples drawn from myths, literature, history, proverbs, and current news» (2005: 38). Denne praksisens intertekstuelle karakter var ifølge Gibson selve kjernen i kunnskapsproduksjonen omkring det kriminelle mennesket. Sannheten i figurer som 'Den fødte forbryter' lå ikke i vitenskapelige bevis alene, men i en sammensetning av tilsynelatende korresponderende fakta og fortellinger hentet fra en serie ulike tekster (39). Andre forskere har kalt den samme tendensen en *mélange* eller en *bricolage* (Hiller 2013: 226; Leps 1992: 44). Alle disse begrepene tas i bruk for å peke på at både de kriminalantropologiske tekstene og de kriminelle typene de beskrev, var sammensatte eller hybride i formen.

Resultatet var ifølge litteraturviter Marie-Christine Leps en induktiv form for kunnskapsproduksjon, som var fundert på analogier mellom forskjellige eksempler. Sannheten i en påstand ble iscenesatt som noe gjenkjennelig eller selvsagt, heller

enn egentlig å bevises (Leps 1992: 51). Til dette formålet brukte Lombroso ordspråk, allment kjent kunnskap og kunstverk som eksempler, og han spilte ofte på leserens 'sunne fornuft' når tesene hans skulle bekreftes (48). Metaforer var en viktig del av argumentasjonen og kunne blant annet basere seg på at det kriminelle mennesket ble forstått i analogi med 'kriminelle' trekk i planteverdenen og dyreverdenen, der rovdyr dreper planteetere og snylteplanter stjeler føde. Eksistensen av kjøttetende planter i tropiske strøk kunne for eksempel indikere at det var større sjanse for kriminalitet også blant mennesker som levde i sør (32). Argumentasjonen ble også støttet av eksempler som tok form av korte fortellinger. I fortellingene, som ofte bygget på faktiske kriminalsaker som var kjent fra dagspressen, gjenfinner vi realismens og naturalismens litterære og fiksjonaliserende grep, som gjengivelser av forbryternes indre og bruk av dialog (54–55). Leps påpeker at disse fortellingene ikke utgjorde brudd i en ellers strengt vitenskapelig tekst, men var integrerte og viktige deler av argumentasjonen (56). Hver gang empirien eller naturvitenskapens regler kom til kort, ville de korte fortellingene ta over og fungere som direkte representasjoner av virkeligheten (sst.). Side om side med statistikk og målinger, spilte fantasi, fortelling og fiksjonalisering en viktig rolle i argumentasjonen for at det fantes en født forbrytertype.

Denne fremstillingsformen var antagelig en viktig grunn til at den kriminalantropologiske læren ble så kjent og Lombrosos fagbok så mye lest. Gibson mener at de interne motsigelsene og uvitenskapeligheten i Lombrosos tekster, som var en følge av dens induktive logikk og sammenstilling av fortellinger og statistikk, ikke hindret dem i å overbevise (2005: 39). Mangfoldet og de fortellende trekkene var snarere med på å utbre kriminalantropologisk tankegang og gjøre den tilgjengelig for et større publikum (se også Hiller 2013: 228; Leps 1992: 56). Mens statistiske tabeller

overbeviste lesere med en draging mot det vitenskapelige, ville fortellingene overbevise lesere som var mindre i stand til å følge abstrakt, matematisk argumentasjon (Gibson 2005: 39). Resultatet ble imidlertid en forvirrende fremstillingsform, som blant annet har blitt beskrevet som «a psychic experience equivalent to feeling seasick» (Mesnil 1900: 628, sitert i Guarnieri 2013: 113). Argumentasjonen i *Der Verbrecher* kunne være vanskelig å følge, ikke minst fordi ny og til dels konkurrerende informasjon ble integrert fortløpende i stadig nye og utvidede utgaver av teksten.

Vitenskapshistoriske tilnærminger til den italienske kriminalantropologien har, i likhet med den samtidige kritikken av den, ansett de mange utgavene av Lombrosos hovedverk og hans utstrakte bruk av ulike metoder og teorier som problematiske. Bruken hans av visuelle virkemidler, som grafer og fotografier, ble for eksempel lenge forstått som et tegn på en empirisk og positivistisk grunnstein i Lombrosos vitenskap og avvist som dårlig og metodisk svak vitenskap (Pick 1989: 110–111, 120; Schaanning 2013: 112). Nyere tilnærminger (jf. Leps 1992; Gibson 2005; Knepper & Ystehede 2013), heller derimot mot å se dem som retoriske virkemidler på lik linje med anekdotene, ordspråkene og fortellingene som sammen utgjorde den lombrosianske fremstillingsformen. I et slikt perspektiv er man mer interessert i hvordan formidlingsstrategien fungerte og i hva slags kunnskaps- og sannhetsproduksjon den bidro, enn i det teoretiske meningsinnholdet eller metodiske svakheter (Gibson 2005: 39). Dette kan være en fruktbar tilnærming i møte med Lombrosos utbredte og svært motsetningsfulle tekstproduksjon, som åpner for nylesninger.

Lombrosos formidlingsstrategi handlet antagelig ikke bare om et ønske om å overbevise retorisk. Gibson mener at vi også bør ta hensyn til fagbakgrunnen hans: Lombroso var filolog, lingvist og trent psykiater. Som kriminalantropolog kombinerte han interessen for historiske ordspråk og myter med den psykiatriske

fortolkningsvirksomheten innrettet mot uklar symptomalogi, og tilnærmingen hans var et resultat av den akademiske bakgrunnen han kom fra (Gibson 2005: 47). Dette bidrar til at Lombrosos vitenskap snarere bør innpasses i tidens humanistiske fagområder, der både historie og medisin inngikk, enn blant de positivistiske naturvitenskapene. Fortellingene og fortolkningsvirksomheten var den italienske kriminalantropologiens styrke, mener Gibson, snarere enn dens svakhet (sst.). Lombroso stod rett og slett på stødigere grunn når han fortalte fortellinger enn når han la frem abstrakte regler basert på statistiske bevis. Og selv om dette er en praksis som feiler som vitenskapelig metode, fortjener den å bli studert nærmere i sin egen rett.

Fortellingene og bruken av litterære eksempler kan forklare hvorfor kriminalantropologien fort ble opplevd som problematisk fra et vitenskapelig ståsted, også i sin samtid. I de samtidige gjendrivelserne av Lombrosos teori trekkes det ofte frem at han bruker et kaotisk metodisk grunnlag og at tekstene hans revideres uten tanke på kritikken han har mottatt fra faglig hold. Den franske kriminologen og sosiologen Gabriel Tarde skal for eksempel ha kalt læren hans en «palimpseste anthropologique» («antropologisk palimpsest») (Estlander 1894: 379). Betegnelsen peker på hvordan Lombroso 'overskrev' sin egen tekst med stadig nye teorier og eksempler, uten at han reviderte det tidligere materialet. Som vi har sett, var dette en kritikk som ofte ble overført til «harlekinfiguren» 'Den fødte forbryter', som ble en representant for fagfeltet og tekstene den oppstod i. De litterære grepene som ble tatt i bruk i *Luomo delinquente* kan være med på å forklare hvorfor den ble en internasjonal bestselger, som fort ble plukket opp av både europeiske og skandinaviske forfattere. Ikke minst gjorde det mangfoldige ved den lombrosianske forbryterfiguren den godt egnet for skremmende leseridentifikasjoner og skjønnlitterær bearbeiding.

Cesare Lombroso i skrekklitteraturen

Det er kjent at Lombrosos teori raskt fikk en plass i periodens skjønnlitteratur. Særlig innenfor den fremvoksende kriminallitteraturen og i tidens skrekkromantiske og gotiske litteratur finner vi direkte referanser til ham, blant annet i Bram Stokers *Dracula* (1897) og Joseph Conrads *The Secret Agent. A Simple Tale* (1907) samt i Arthur Conan Doyles fortellinger om Sherlock Holmes. Tilknytningen til disse litterære sjangrene har etter hvert blitt velkjent innenfor forskningslitteraturen, som har gitt flere eksempler på hvordan ideene fra kriminalvitenskapen ble brukt til å skape litterære 'monstre' som appellerte til sin tids skrekkforestillinger (Hurley 1996; Mighall 1999; Spencer 2004; Ascari 2007). Ideen om at forbryterske trekk skyldtes en gjenopptreden av primitive trekk i moderne tid kunne knyttes både til gjengangermotivet, dobbeltgjengermotivet og det monstrøse, som var mestertroper innen den nygotiske skrekklitteraturen. Kriminalvitenskapen handlet også om å avdekke en skjult monstrøsitet og nærme seg forbrytelsens gåte gjennom empiriske metoder, ikke ulikt detektivens tilnæringsmåter.

Men gikk påvirkningen bare den ene veien? I «Here be Dragons: Lombroso, the Gothic, and Social Control» (2010), argumenterer Rafter og kriminolog Per Jørgen Ystehede for at Lombrosos forskning i seg selv kan beskrives som en gotisk vitenskap eller en gotisk kriminologi (270). Rafter og Ystehede mener at gotiske strømninger i kunst og kultur allerede i utgangspunktet influerte den italienske kriminalantropologiske vitenskapen. De mener også at Lombroso ikke bare lånte gotiske konvensjoner som et retorisk virkemiddel, men at teorien hans var fundert på dem i den grad at kriminalantropologien utgjorde en essensielt «gotisk» vitenskap (282). Lombrosos arbeid forstås som et ledd i en romantisk reaksjon mot opplysningstidens

rasjonalisme, som bygger på gotiske topoi som fordoblingen, det monstrøse, transgresjonen og det sublime. I den sammenheng kan Garborgs 'kur' gjennom høytlesning av opplysningsfilosofen Voltaire forstås som en pregnant kommentar til Lombrosos verk, som fremhever plassen det romantiske, affektive og irrasjonelle har i hovedverket hans.

I litteraturvitenskapelig sammenheng har Stephan Karschay gjort lignende observasjoner som Rafter og Ystehede. I boken *Degeneration, Normativity and the Gothic at the Fin de Siècle* (2015) stiller han seg skeptisk til den utbredte forestillingen om at gotisk litteratur uttrykker sin periodes mest fremtredende angstforestillinger – *the anxiety model* – som en forklaring på hvorfor gotisk litteratur får økt popularitet samtidig med degenerasjonslærens fremvekst (21–22). Forslaget hans er at vi isteden må utforske hvordan gotikkens sjangerkjennetegn og mest utbredte troper korresponderte med moderne vitenskap. Allerede den gotiske litteraturen fra slutten av 1700-tallet var sentrert omkring en mestertrope som handlet om å vise fortidens stadige tilstedeværelse i, eller tilbakevendelse til, nåtiden i form av gjenferd, deterministiske handlingsmønstre eller arvesynd (24). Denne tropen gjenfinner vi senere i Bénédict-Augustin Morels degenerasjonslære og Lombrosos bruk av atavismebegrepet, som på ulike måter forbinder fortidens hendelser og mennesker med nåtiden gjennom repetisjon.

Karschay understøtter likheten mellom degenerasjonslære og gotikk ved å vise til deres felles røtter i den kristne religionen. Denne forbindelsen er helt konkret uttalt i moralsetningen som avslutter det som går for å være den første gotiske romanen, *The Castle of Otranto* (1764) av Horace Walpole: «*the sins of fathers are visited on children to the third and fourth generation*» (sitert i Karschay 2015: 24, forfatterens utheving). Som vi husker, mente Morel at degenerasjon fulgte slektsleddene og kunne uttrydde en

slekt i løpet av nettopp tre til fire generasjoner. Gotikken og degenerasjonslæren har altså både en felles oppfatning av forholdet mellom fortid og nåtid og en felles interesse for arv, som åpner for utvekslinger dem imellom. Karschay mener at gotikkens vending fra motiver som ruinen og slottet på 1700-tallet til den menneskelige kroppen og dens monstrositet århundret etter, er knyttet til at degenerasjonslæren ga nye oppfatninger av gjengangeren som figur. Nå formes den av kroppslige degenerasjonstegn og av Darwins og Lombrosos teori om atavisme (25). Også gotikkens utbredte tematiseringer av grenseoverskridelsen og det transcendentale er viktige forutsetninger for at den korresponderer med de fremvoksende vitenskapenes utforskning av grenseområdet mellom sunt og sykt, normalitet og avvik.

Tilbake til Kolbotn

Om vi vender oppmerksomheten tilbake mot Garborgs *Kolbotnbrev og andre skildringer*, kan også hans tekst understøtte forbindelsen mellom den lombrosianske teorien og det gotiske eller skrekklitterære. Særlig Garborgs beskrivelse av angstens *karakter* kan knyttes til troper og effekter derfra. Reaksjonene hans stammer fra en frykt for gjenkjennelse og likhet med det kriminelle mennesket, som best kan beskrives med det noe senere etablerte begrepet 'Das Unheimliche' ('Det uhyggelige'). I kjernen av denne angst- og gruvekkende opplevelsen finner Sigmund Freud en gjenkjennelse av noe i en selv som en gang var velkjent, men siden har blitt fortrent og fremmed (2011 [1919]: 169–170). Fordoblingen som det å finne 'Den Andre' i seg selv medfører, er opplevelsens grunnkarakter, og dette gjør at dens tydeligste litterære representasjoner finnes i nettopp den gotiske litteraturen. Freud henter selv flere av sine eksempler fra tyske Ernst Theodor

Arnold Hoffmanns skrekkromantiske fortelling *Die Elixiere des Teufles* (*Djevelens eliksirer*) (1815). Til grunn for opplevelsen av det uhyggelige ligger først og fremst den synlige repetisjonen:

Det dreier seg om dobbeltgjengeri i alle dets fasetter og varianter (...) og det dreier seg om den stadige tilbakekomsten av det samme, gjentagelsen av de samme ansiktstrekkene, karakterene, skjebnene, de forbryterske handlingene, ja, en gjentagelse av navnene gjennom flere generasjoner etter hverandre. (Freud 2011 [1919]: 161)

Det skulle gå nesten tretti år fra Garborg publiserte *Kolbotnbrev og andre skildringar* til Freud skrev «Das Unheimliche» («Det uhyggelige») i 1919, men det går like fullt linjer fra psykoanalysen til degenerasjonslæren og innflytelsen den fikk på det psykiatriske området (Pick 1989: 226, 228). Freud gikk for eksempel i lære hos Jean-Martin Charcot fra 1885–1886, hvis forskning på hysteri som et degenerasjonsfenomen spilte en avgjørende rolle for etableringen av psykoanalysen (jf. Bondevik 2007: 63–64). Det ser vi også av sitatet ovenfor. ‘Det uhyggelige’ fremstår som en psykologisk variant av atavismen: en primitiv form av mennesket som dukker opp igjen hos det moderne mennesket og nå antar monstrose former. Men den har også i seg degenerasjonslærens premisser, i den deterministiske og stadige tilbakekomsten av skjebner, ansiktstrekk og forbryterske handlinger. Alt dette er aspekter som spiller med når Garborg vender blikket innover og ser sitt eget utseende, sine handlinger og sin arv i lys av Lombrosos lære.

Lombrosos teori om forbryteren forener det indre og det ytre, det fysiologiske og det psykologiske, gjennom en tekstlig og forskningsmessig praksis som skaper en skremmende eller uhyggelig effekt. Det er en innovervendt frykt, som bunner i at det nye synet på kriminalitet er knyttet til individet snarere enn den kriminelle handlingen. I Garborgs tekst er dette tydelig. Det er

ikke eksistensen av monstret i form av 'Den fødte forbryter' som er skremmende, men gjenkjennelsen av de forbryterske trekkene i en selv. Til dette hører den gotiske redselen for å miste kontroll og en aksentuering av de uklare grenseområdene mellom sunt og sykt, lov og lovbrudd. Slike elementer fremheves når Lombrosos tekst kobles til de nattlige angstforestillingene Garborg allerede har, som danner små fortellinger om familiens oppløsning og død som følge av at grensen mellom fornuft og galskap overskrides. Tendensen kan imidlertid også knyttes til de fremvoksende modernistiske litterære strømningene fra denne perioden, der det psykologiske, irrasjonelle og metafysiske fremheves.

I Garborgs tekst er det tydelig at 'Den fødte forbryter' ikke bare blir en inngang til å utforske lov- og normbruddet, men også setter i spill forestillinger om det syke mennesket, det geniale mennesket og det kreative mennesket. Mot slutten av teksten knyttes det imidlertid også an til mer konkrete og politiske sammenhenger. Her vender Garborg seg utover mot omverdenen i både fysisk og metaforisk forstand. Huldas høytlesning fra Voltaire var nok til å ta brodden av skrekken *Der Verbrecher* påførte ham, men Garborg holdes fortsatt våken og søker etter hvert ut av fjellstuen for å drive omkring i snøen frem til det lysner. Mens han går, prøver han å holde tankene i trygge spor. Han nynner på viser og tenker på dikt, men alle inneholder farlige ord eller skaper assosiasjoner som peker ut av fiksjonens verden og til virkelighetens sosiale spørsmål. En løytnant i en drikkevise fører tankerekken hans mot en konkret og aktuell kriminalsak: «Løytnanten i Trondhjem, han, som drakk ei fjortan Aars Gjente full og –.» (Garborg 1890: 213). Saken det er snakk om, er den såkalte 'Pigesagen', en mye omtalt og sensasjonell voldtektssak fra 1888.

Garborg hadde tidligere skrevet en artikkel om 'Pigesagen' for *Den Nye Tid* (Egge 1948: 111–115). En løytnant og en farmasøyt

stod tiltalt for å ha tatt initiativ til nedddoping og voldtekt av fjorten år gamle Minda Øien, i en sak som førte til utstrakt offentlig debatt og demonstrasjoner da den fant sted (Kalstad 1997: 168). Hentydningen til saken, som for leserne i 1890 fremdeles ville være kjent, knytter tekstens refleksjoner om forbryterkjennetegn til et nasjonalt og konkret eksempel på en kriminell hendelse. Selv om Garborgs første reaksjoner på lesningen av *Der Verbrechen* var vendt innover, vrenses den nå utover og avslører at det psykologiske og individorienterte, som nøres oppunder i isolasjonen på Kolbotn, likevel ikke har fortrenget samfunnsaktøren og tendensdikteren i ham. Det etablerer nye sammenhenger, som også denne gangen fødes ut av en kontrast: mellom det som skjer der ute, i den europeiske intellektuelle debatten og i det norske samfunnet, og forfatteren og tendensdikteren som skriver sin nye roman langt ute i skogen ved Kolbotn. Selv om han befinner seg fjernt fra det hele, er han like fullt kroppslig og mentalt forbundet med kultur og samfunn. Saken er i så måte ikke helt ulik den som senere skulle bli ført mot Sundbye, hvor det også ble skapt nye forbindelser mellom diktning og liv gjennom Garborgs involvering.

I utdraget fra *Kolbotnbrev og andre skildringer* åpner forestillingene om 'Den fødte forbryter' for utvekslinger mellom domener som skjønnlitteratur og vitenskap, praksiser som skriving og lesing, og mellom den sterke affekten som beskrives og fortellerens ironiske distanse til den. Dette er konkrete resultater av Garborgs kommentar til og tilegnelse av en fagtekst som var avgjørende for hvilke populariserte forestillinger om kriminalitet det var som sirkulerte i den felleseuropeiske, kulturelle offentligheten. I møtet mellom det litterære brevet og Lombrosos fagbok, får vi et første eksempel på funksjonene som forbryterfiguren kunne bli tildelt i perioden frem mot århundreskiftet. Tilknytningen til sykdom og andre avvik gjorde 'Den fødte forbryter' til en skremmende

figur, som fikk funksjoner i etableringen av det moderne menneskets selvforståelse og for den litterære behandlingen av det. Som kommentar til *Der Verbrecher* fremhever Garborgs tekst sider ved Lombrosos tekst og diskusjonene som omga den som kan antyde hvorfor hans kriminalantropologiske teori fikk en paradoksal plass i både europeisk og norsk intellektuell historie, samtidig som den spilte en sentral rolle for hvordan 'Den fødte forbryter' ble forstått og tatt i bruk som kulturell figur. Garborgs selvbiografiske og litterære bearbeiding av sitt møte med *Der Verbrecher* viser hvorfor 'Den fødte forbryter' er like relevant litteraturhistorisk, idéhistorisk og kulturhistorisk som vitenshistorisk.

KAPITTEL 3

To fødte forbrytere?

Sevlegutten og Ryentveit-saken

Hva forandrer seg egentlig av at 'Den fødte forbryter' blir en allmenn tankefigur? I hvilken grad påvirker det hvordan virkelige forbrytere blir forstått og beskrevet? Var det egentlig noe vesentlig nytt i denne måten å betrakte forbryteren på? Spørsmål som disse er viktige å stille, men vanskelige å svare på. Sakene mot de historiske forbryterne Ole Olsen Sevle og Knut Ryentveit – og tekstene som ble skrevet om dem – gir oss imidlertid en unik mulighet til å trekke linjer på tvers av århundret og drøfte nettopp konsekvensene av at ideen om fødte forbrytere spredte seg. Disse i utgangspunktet separate drapssakene og personene ble forbundet med hverandre i tekster og fortellinger som pekte på muligheten for en arvelig forbindelse mellom Sevle og Ryentveit, som antydte at begge var rammet av medfødt kriminalitet. Tidsspennet mellom sakene var stort: Saken mot Sevle utspilte seg i 1830-årene og endte med Sevles henrettelse for mord, mens Ryentveit ble dømt til fengsel i det som var en dagsaktuell og sensasjonell drapssak i 1904. Drapene fant sted på hver sin side

av århundret, og dermed også på hver sin side av den moderne kriminalvitenskapens tilblivelse og 'Den fødte forbryter's fødsel i vitenshistorisk forstand. Når de to morderne forbindes med hverandre får vi en unik mulighet til å utforske hvordan etablerte forbryterforestillinger endres når de forstås i lys av figuren 'Den fødte forbryter' og dens sammenkobling av kategoriene kriminalitet, sykdom og arv.

Det første eksemplet på at de to sakene blir knyttet til hverandre finner vi i en omtrent tretti sider lang og anonymt forfattet forbryterfortelling fra 1904. Fortellingen kom ut på Jon Aass sitt nylig opprettede kolportasjeforlag Folkelærningsforlaget, som solgte bøker og folkelesning gjennom dørsalg og abonnement. Forfatteren var Rudolf Muus, en populærlitterær og produktiv skribent som, skjult bak en rekke pseudonymer og epiteter, stod bak flesteparten av forlagets utgivelser. På forsiden bar heftet den lange og beskrivende tittelen «Sævligutten Morderen fra Numedal og hans Brors Sønneson Knut Ryentveit Morderen fra Telemarken. Sandfærdig Fortælling om hvordan Mordanlæg kan gaa i Arv». Begge navnene var kjent for et stort publikum, selv om en lang tidsperiode skilte dem fra hverandre. Ryentveit hadde helt nylig blitt dømt til livsvarig straffarbeid for knivdrapet på en gravid tjenestejente, Åste Larsdatter Gunnarsrud, ved foreldrenes gård. Sevlegutten, morderen fra Numedal, hadde på sin side et veletablert og langvarig ry i norsk vise- og folketradisjon. Over sytti år tidligere ble han, som den siste i landet, dømt til å halshugges og settes på steile og hjul. Dette var opprinnelig en omfattende tortur- og henrettelsesmetode som involverte at den dømtes kropp skulle bindes til et vognhjul og knuses, men for Sevles del innebar det at han ble halshugget og at liket deretter ble utstilt på hjul og stake i tre dager. Straffen fikk han for rovmordet på en omreisende kramkar, Tollef Gjermundsen Kittelsland, i 1832, også dette begått med kniv. Tittelsiden til Muus' fortelling

Tittelsiden til Rudolf Muus' forbryterfortelling om Ole Olsen Sevle og Knut Ryentveit fra 1904. Originalen med frakturskrift står til venstre, mens den er gjengitt i antikva til høyre.

annonserte en sensasjonell og hittil ukjent forbindelse mellom de to sakene, nemlig at morderne var i slekt med hverandre. Betydningen av slektskapet antydes også: Ryentveits mord kan skyldes arvelige anlegg som har sine røtter hos Sevle.

Var Knut Ryentveit degenerert og født kriminell?

Historisk sett ser det ut til at det virkelig var et fjernt slektskap mellom Ryentveit og Sevle, men Ryentveit var ikke Sevles «Brors Sønnesøn». Lokalhistoriker Ingvar Skobba slår fast at Ryentveits far var Sevles søskenbarn, men slik han presenterer slektskapsforholdene, ser det ut til at det snarere er bestefaren som er søskenbarnet til Sevle (2001: 33). Slektskapsforbindelsen er altså relativt svak, og det er uvisst hvordan Muus fikk kjennskap til den. Det har ikke forekommet opplysninger om slektskapet i avismaterialet jeg har undersøkt, men det opptrer også i en

fortelling av Anton Andersen som ble gitt ut kort tid etter Muus sin. Det er godt mulig at slektskapet var kjent i lokalsamfunnet, og det er i alle fall grunn til å tro at de muntlige fortellingene om Sevlegutten sirkulerte. Et slektskap mellom de to morderne var selvsagt i utgangspunktet en interessant forbindelse, som kunne knytte de fortidige hendelsene til de samtidige ved å antyde en kausal sammenheng mellom dem.

At arv allerede spilte en rolle i rettens vurderinger av Ryentveit, må ha gitt slektskapet en sensasjonell merverdi. Rettssaken mot den unge odelsgutten hadde fått utstrakt dekning i lokale og nasjonale aviser, og det var en kjent sak at Ryentveits forsvarer hadde bedt om en sakkyndig vurdering for å avgjøre hvorvidt han var tilregnelig i gjerningsøyeblikket. Avisene rapporterte at Ryentveit tidligere hadde hatt hallusinasjoner i alkoholindusert delirium og at han hadde ligget syk i tre måneder med det man på folkemunne kalte 'Sanktveitsdans' eller 'Setedalsrykkja' – ufrivillige rykninger som kunne minne om epileptiske anfall (Skobba 2001: 12; *Aftenposten* 1904.09.22). Basert på ekspertenes uttalelser konkluderte forsvarsadvokaten med at Ryentveit var et degenerert individ, som manglet en normalt utviklet moral og ansvarsfølelse. Bak degenerasjonsmerkelappen lå det en forventning om arvelig forfall, og i lokale nyheter og på folkemunne la man allerede både biologisk og sosialt ansvar over på Ryentveits foreldre (Skobba 2001: 27–30; Andersen 1905: 34). Slektskapsforbindelsen til Sevre skriver seg slik inn i en etablert forestilling om at Ryentveits gjerninger kunne forklares som degenerasjon eller på andre måter hang sammen med arv og slektskapsforhold.

Sakkyndigvurderingen førte til diskusjon om Ryentveits mentale helse, men den var ikke nok til å påvise utilregnelighet i rettslig forstand. Ryentveit hadde etter hvert tilstått at mordet var overlagt, og motivet virket klart: Han var far til barnet som Gunnarsrud gikk gravid med, men ville verken gifte seg med

henne eller ta på seg farskapet. Sykdomshistorien hans kunne på det meste tjene som en formildende omstendighet. Da Muus' fortelling kom ut, var Ryentveit allerede i gang med å sone straffen, som lød på livsvarig straffarbeid ved Akershus festning. Her sonet han frem til han ble benådet i 1914 og kunne gjenoppta livet på familiegården.

I pressen ble både forsvaret for Ryentveit og rettens konklusjon behørig dekket og diskutert, og ekspertuttalelsene i Ryentveit-saken førte til reaksjoner også fra utenforstående. Bruken av sakkyndige i norske rettssaker hadde fått en økning etter at den nye straffeloven av 1902 ble innført, og debatten omkring medisinenes inntreden på det juridiske området var allerede utstrakt (Schaanning 2013: 51; Skålevåg 2016: 95–121). Et anonymt leserinnlegg i *Fredrikstad Tilskuer* omtalte behandlingen av den tiltalte som «Anstaltmageri» og unødvendig pengebruk. Ifølge innsenderen var det åpenbart at Ryentveit hadde fornuften i behold til tross for et problematisk alkoholforbruk:

Intet Menneske har tidligere betvilet, at Knut var ved sine fulde fem. Han har været noget drikfældig og i drukken Tilstand krankelevorren og tildels voldsom. Men det er berusede Mennesker ofte, uden at man derfor drager i Tvivl, at de forøvrigt er vel bevaret.

Knut har været en sund og sterk Kar alle sine Dage, saavidt man kan se af de fremkomne Oplysninger. Og han var fuldstændig ædru, da han begik sin Ugjerning. (1904.08.24)

Innlegget eksemplifiserer en tosidighet som preget dekningen av historiske kriminalsaker i denne perioden; både sakens enkelte detaljer og overordnende, politiske problemstillinger inngikk i diskusjonen. Forholdet mellom straff og behandling, medisin og lov angikk ikke bare de respektive fagfeltene, men opptok også allmennheten, som trakk sine konklusjoner basert på «de

fremkomne Oplysninger» fra mediene. Mens denne innsenderen brukte Ryentveit-saken som et utgangspunkt for å kritisere bruken av ekspertuttalelser generelt og det at kriminelle kunne dømmes til behandling på asyl fremfor fengselsstraff, trakk andre linjer til kvinne- og klassespørsmål. Drapet på Gunnarsrud ble etter hvert et symbol på en utstrakt ukultur tuftet på det sosiale skillet mellom odelsgutten og den foreldreløse tjenestejenten. På dette grunnlaget reiste Skotfoss arbeidsmannsforening en minnestøtte for henne på kirkegården i Sauherad i 1911, der det fremdeles i våre dager holdes 1. mai-appeller (Skobba 2001: 13–14; *Telemarksavisa* 2008.05.02). I tillegg til å rapportere fra rettssaken og trykke debattinnlegg forbundet med den, bestod pressedekningen blant annet av intervjuer med tiltalte selv og hans familie, rapporter fra åstedsbefaringer og parafraseringer av obduksjonsrapporten.

Muus' fortelling kom ut i forlengelse av denne utstrakte pressedekningen og bygget videre på avisenes fremstillinger og debatt av saken og gjerningsmannen. Fortellingen var verken en del av pressedekningen eller av det vi vanligvis tenker på som 'litteraturen', men tilhørte et eget populærlitterært kretsløp som distribuerte skillingsviser, fortellinger og billig lektyre til folk flest. Slike populærlitterære fortellinger om historisk kriminalitet, som jeg i det følgende kommer til å omtale som 'forbryterfortellinger', bidro sterkt til fremstillingene av kriminalitet som sirkulerte i norsk litteratur i perioden fra 1880 og frem mot første verdenskrig. Samtidig befant de seg i utkanten av den offentlige samtalen i og med at de ble utgitt anonymt og verken ble anmeldt i pressen eller omtalt i den litterære offentligheten – til tross for at de solgte godt og ble mye lest. I likhet med skillingsviser om forbrytere var forbryterfortellingene ofte dagsaktuelle og skrevet så tett på hendelsene at de må ha påvirket hvordan eksempelvis Ryentveit og saken hans ble forstått i offentligheten, men de kjennetegnes

også av tydelige omskrivninger og fiksjonaliseringer av det historiske stoffet. Der det blir nødvendig å tydeliggjøre skillet mellom fiksjonalisert fortelling og historisk forelegg, kommer jeg til å bruke Sevlegutten og Knut om forbryterfortellingenes karakterer, og etternavnene deres om de historiske personene de bygger på.

At slektskapet mellom Ryentveit og Sevlé blir bærende i Muus' fortelling, henger antagelig sammen med mediedekningen. Bakgrunnen fra rettssaken ga det påståtte slektskapet mellom Ryentveit og den berømte Sevlegutten en tilleggsdimensjon. Slektskapsbåndet skapte ikke bare en mulig forbindelse mellom to kjente drapssaker, men fikk en forsterket forklarende kraft fordi det kunne knyttes til vurderingen av Ryentveit som et degenerert individ. I fortellingen viser Muus direkte til sakkyndigvurderingen og dens konklusjon om at «Knut var en degenereret Person med svækket Ansvarsfølelse og opvoxt i et moralsk Henseende daarligt Hjem» (1904a: 30). På denne måten tilføres en dokumentarisk og faglig vekt til det som er fortellingens bærende prinsipp: at det var arven etter Sevlegutten som drev Ryentveit til å drepe kjæresten. Ved siden av å fremheve paralleller mellom de to mordernes egenskaper, liv og gjerninger som understøtter dette budskapet, forsterker Muus degenerasjonstesens også ved å dvele ved Ryentveits alkoholisme, hallusinasjoner og andre tegn på avvik i tiden før drapet.

Det var neppe noen utpreget nysgjerrighet for de vitenskapelige aspektene ved degenerasjonslæren som lå bak Muus' bruk av ekspertuttalelsen, men snarere en dikterisk og profesjonell interesse for den gode, sensasjonelle og salgbare fortellingen. På dette området var Muus uovertruffen. Av de norske folkelitterære forfatterne var det han som publiserte desidert flest bøker, hadde størst opplagstall og solgte mest. Antagelig var han den mest leste forfatteren i Norge helt frem til midten av 1900-tallet, til tross for at han sjelden omtales verken i samtidig litteraturkritikk eller

i litteraturhistorien (Knudsen 1995: 11–12). Muus stod bak en rekke tekster som tilhørte forbryterlitteraturen i tillegg til en bred produksjon av blant annet sensasjonsfortellinger, oversettelser, historiske fortellinger, bondeidyller, memoarer, skuespill, erotikk og folkeopplysningstekster. Forbryterfortellingene hans er, som forfatterskapet ellers, romantiske og gammeldagse i stilen (jf. Dahl 1974: 49–50). Samtidig er det et fellestrekk ved flere av dem at populærvitenskapelige strømninger tas i bruk og inkorporeres etter populærlitteraturens prinsipper, som når degenerasjonslæren trekkes inn i fortellingen om Ryentveit og Sevle. Fortellingene åpner for en utforskning av hvordan populærvitenskap og fiksjonalisering sammen kunne bidra til betydningsproduksjonen omkring historiske kriminelle hendelser, og av hvordan litteratur spilte en medierende rolle mellom vitenskap og samfunn innenfor det folkelitterære kretsløpet. Når påstanden om slektskap og degenerasjon dukker opp i fortellingen, ser vi også konturene av figuren ‘Den fødte forbryter’ og spørsmålene forbundet med den. Er en morder født slik eller blitt slik? Hva gjør det med hvordan vi forstår handlingene hans?

Et nytt kriminalitetssyn med tilbakevirkende kraft

Det var ikke bare Ryentveit-saken som kunne sees i et nytt lys når slektskapet mellom ham og Sevle ble trukket frem i fortellingene, men også den allerede kjente Sevle-saken og mytologien rundt Sevlegutten. At Ryentveit var Sevleguttens «Brors Sønneson» og at «Mordanlæg kan gaa i Arv» var påstander som hadde fått forøket forklaringsverdi i løpet av de sytti årene som skilte de to omtalte drapshendelsene. Degenerasjonslæren og andre biologisk funderte forklaringsmodeller for kriminalitet fikk først feste fra

1850 og utover, og kriminalvitenskapen oppstod i 1880-årene. Da Sevre stod for retten på 1830-tallet var det snarere en religiøs forståelsesramme som dominerte i fremstillingene av den. Sytti år senere slår Muus like fullt fast at forklaringen på Sevleguttens gjerninger er åpenbar:

Man kan ikke faa nogen anden Opfatning af Sævligutten, end at han i Slægtsarv har faaet vilde, morderske Tendenser, der er kommen til Udvikling gennem en daarlig Opdragelse, slet Selskab, Drik og Udsvævelser. Vi skal nu høre, hvorledes denne farlige Arv senere faar sit Udslag hos et andet Individ af Sævlislægten, ja endog frembringer en Morder nær 80 Aar efter at Sævliguttens Hoved falt paa Blokken. (1904a: 15–16)

Fra vårt ståsted vekker de skråsikre henvisningene til «morderske Tendenser» og Ryentveits degenerasjon i seg selv nysgjerrighet, fordi de antyder i hvor stor grad kriminalvitenskapelige teorier hadde blitt populariserte og appellerte til folks 'sunne fornuff' ved inngangen til 1900-tallet. Slik sier Muus' grep langt mer enn at forfatteren hadde teft for det sensasjonelle og så sitt snitt til å slå to fluer i én smekk ved å forbinde morderne med hverandre. Grepet synliggjør også noen av måtene den kulturelle poetikken hadde endret seg på i løpet av de sytti årene som hadde gått, og konsekvensene det fikk for hvordan kriminelle individer ble fremstilt og forstått.

Degenerasjonslæren innebar en stadig tilstedeværelse av det fortidige i nåtiden. Særlig i den italienske kriminalantropologiens 'fødte' forbrytertype var en slik historisert forståelse av det kriminelle individet grunnleggende. I boken *Time and the Other. How Anthropology Makes its Objects* (2002) viser antropolog Johannes Fabian hvordan antropologien jevnlig plasserer sitt objekt, 'Den Andre', ikke bare i en annen kultur, men også i

en annen tid. I kriminalantropologien var både degenerasjon og atavisme årsaksforklaringer som i helt konkret forstand plasserte det kriminelle individet innenfor en annen tidshorisont enn det moderne menneskets, ut fra en evolusjonistisk forståelse av menneskets utvikling. Tydeligst fremgår dette av Lombrosos opprinnelige teori om forbryterens atavisme, som innebar at primitive trekk hadde hoppet over ett eller flere slektsledd for så spontant å dukke opp på nytt. Lombroso påpekte gjentatte ganger at dette resulterte i en personlighetstype som ville vært normal i den tiden den hørte hjemme i, og som først ble avvikende når den opptrådte i moderne tid. Degenerasjon førte til det samme resultatet, men som følge av en motsatt bevegelse der de senest opparbeidede utviklingstrekkene, slik som moral, falt bort først. Den degenererte slekten beveget seg sakte nedover på utviklingsstigen og, i overført betydning, bakover i tid. Med litteraturviter Stephan Karschays ord kan vi si at degenerasjon innebar regresjon fra en norm, mens atavisme innebar en feilet progresjon til normen (2015: 39). Både det atavistiske og det degenererte mennesket representerte i så måte fortidens stadige tilstedeværelse i nåtiden.

I Muus' fortelling blir tidsaspektet ved arven utforsket gjennom forbryterfortellingens register. Ryentveits karaktertrekk og handlinger fremstilles som gjentakelser av Sevleguttens, som en gjenopptreden av dennes fortidige gjerninger. Som motiv hadde slike gjengangere eller dobbeltgjengere en lang litterær tradisjon bak seg, og det opptrer også ofte i samtidens kanoniserte skjønnlitterære forbryterfremstillinger. Det er imidlertid mer enn forbryterfortellingens lave status og sensasjonelle bruk av historiske opplysninger som skiller den fra rent skjønnlitterære tematiseringer av kriminalitet og degenerasjon. Forbryterfortellingen har noen særegne formelle og ontologiske vilkår, som bidrar til å gi motivet en unik fremstillingsform. Muus bygger for eksempel fortellingen omkring arvelighetstematikken og dens

konsekvenser, men han etablerer også det vi kan kalle en 'tekstlig genealogi' eller et tekstlig slektskap mellom dem, som utgjøres av de mange foreleggene som siteres og tas i bruk i fortellingen om de to historiske forbryterne. Denne spesielle måten å bygge opp en fortelling på kjennetegner forbryterfortellingene og gir dem noen særegne kvaliteter.

Forbryterfortellingene formidlet spenningsfylt, men mønstergyldig, allerede kjent informasjon om historiske hendelser innenfor rammene av føljetong- eller hefteformatet. I så måte er fortellingene mer i slekt med virkelighetskrimmens dokumentarisme enn med den øvrige kriminallitteraturens tradisjonelle vektlegging av mysteriet og etterforskningen. Om virkelighetskrim (*True Crime*) skriver litteraturviter Laura Browder: «These are books read not for plot, but for detailed description, and for their linear analyses of what went wrong» (2010: 125). Dette ser vi også i «Sævligutten og hans Brors Sønnesøn Knut Ryentveit. Av de 31 sidene i fortellingen er nøyaktig halvparten viet til hver av de to mordernes livshistorier. De bindes effektivt sammen gjennom tittelsiden, et midtstilt overgangsavsnitt og en konklusjon, som alle fremhever arvets betydning. Innenfor denne rammen har Muus tatt i bruk flere av de historiske foreleggene om sakene som allerede forelå. Fortellingen føyer seg inn i et nettverk av bestående fremstillinger av den samme historiske saken, som innbefatter alt fra saksdokumenter og avisartikler til skillingsviser, andre forbryterfortellinger og løse rykter. Sammen skaper foreleggene en tekstlig forbindelse mellom de to sakene, som er basert på en tradisjon eller virkningshistorie. I vår sammenheng kan den også tenkes som en forlengelse av det biologiske slektskapet mellom morderne, som et tekstlig slektskap. Knut Ryentveit har ikke bare arvet den historiske Ole Olsen Sevles mordanlegg, men også de mange kildene og mytologiserte fortellingene om Sevlegutten.

De tekstlige forgjengerne

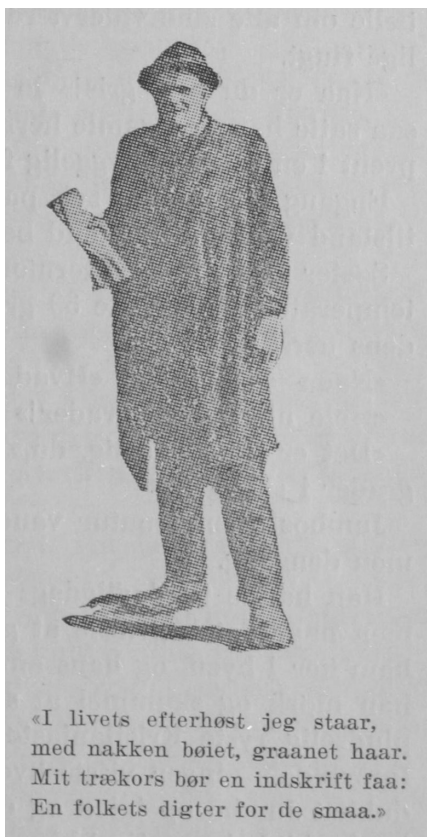
Da Muus skrev sin fortelling om de to morderne, hadde Sevle-saken allerede en over sytti år lang virkningshistorie bak seg. Historien om Sevlegutten hadde blitt gjenfortalt og skrevet ned i ulike sammenhenger og sjangre gjennom hele denne perioden. Mest sannsynlig benyttet Muus seg av at en annen forfatter, historikeren Ole Andreas Øverland, allerede hadde gjort et solid kildearbeid i fortellingen «Sævlid-Gutten. En Forbryderroman fra Numedal» fra 1896. Øverland var historiker av yrke, men ga også ut historiske fortellinger myntet på et mer allment publikum. Fortellingen om Sevlegutten ble utgitt i samlingen *Norske historiske Fortellinger*, som bestod av hefter som kunne samles og bindes inn med eget tittelblad og rikt illustrerte permer. Øverland baserte fremstillingen av saken på folketradisjonens overleveringer, avisnotiser og høyesteretts offentliggjorte domsavgjørelse i saken fra 1834. Særlig det juridiske referatet var samvittighetsfullt gjengitt, og hele midtdelen av «Sævlid-Gutten» bestod av en noe modernisert parafrase av denne, inkludert obduksjonsrapporten, åstedsbefaringer og avhør. Fortellingen var, så vidt meg bekjent, den første folkelitterære gjengivelsen av Sevles liv, og innebar en forflytning av saksdokumentene fra en juridisk til en populærlitterær sammenheng. De fleste senere fortellinger om ham siterer fra saksdokumentene, og mest sannynlig har både Muus og andre forholdt seg til Øverlands gjengivelse av dem fremfor eller i tillegg til originaldokumentene.

Bruken av kilder og forelegg er med på å skille forbryterfortellingene ut fra den øvrige folkelitteraturen, kriminallitteraturen og annen fiksjonslitteratur. Kulturhistoriker Joy Wiltenburg har påpekt at skillingstrykk og andre sensasjonelle beskrivelser av historisk kriminalitet ga en særlig emosjonell resonans hos leserne, som kom av sannhetsverdien de påberopte seg og det at hendelsene allerede var kjent i kulturkretsen. Det dokumentariske ga tekstene

et implisitt alvor, som strakk seg forbi det trivielle og underholdende (2004: 1383). Fremfor å konstruere et originalt og unikt forbryterbilde er det et poeng for disse fortellingene å bygge videre på etablerte fremstillinger og informasjon som allerede var kjent for leserne, på samme måte som i den beslektede skillingsvisetradisjonen (jf. Diesen & Warberg 2021). På denne måten skapes det et stadig voksende nettverk av tekster om berømte kriminalsaker.

I tilfellet Sevle og Ryentveit inkluderer nettverket sagn, skillingsviser, aviser, tidsskrifter, juridiske dokumenter, fortellinger, historiske romaner, drama og lokalhistoriske skrifter, og det åpnes for mangfoldige forbindelser mellom dem. Virkningshistorien strekker seg helt til våre dager, der sakene med jevne mellomrom opptrer i aviser og ukebladets historiske spalter. Per Hohle skrev den historiske romanen *Mann draperen i Nerdalsjuvet. Sagaen om Sevleguten* i 1975, og minst to ulike dramatiseringer om Sevleguten har blitt satt opp som spel i løpet av 2000-tallet.² Ryentveit-saken lever særlig videre gjennom markeringer ved minnestøtten for offeret, og en turløype som leder til drapsstedet. Ifølge Ingvar Skobba skrives det jevnlig særoppgaver om saken ved skolene i kommunen (2001: 5). Forbryterfortellingene ble skrevet relativt tidlig i denne lange virkningshistorien, men bærer likevel tydelige spor av tekstmangfoldet knyttet til sakene. Her brukes dokumentariske og fiksjoniserende grep om hverandre, og fortellingene forholder seg ofte eksplisitt til tekstnettverket de er del av.

Forbryterfortellinger skjuler sjelden grepene sine, enten de er fiksjoniserende eller dokumentariske. Det er snarere slik at de insisterer på å vise frem hvordan de bygger på avisenes fremstilling eller medierer mellom folkesnakket og øvrighetens behandling av sakene. Bladmann og skillingsvisedikter Anton Andersen, som skrev en forbryterfortelling om Ryentveit-saken i 1905 under pseudonymet J-, for Jumbo, veksler for eksempel stadig mellom journalismens og romanens registre. Andersen,

Bladmann og skillingsvisedikter Anton Andersen, kjent under pseudonymene Jumbo, Bams og Bamzh (Muus 1922: 19).

som brukte en rekke pseudonymer, var en bestselgende og svært kjent skillingsviseforfatter i samtiden (Nielson 1966: 60–61). I fortellingen bruker han egendiktede skillingsviser om saken som en ramme, mens selve hovedteksten befinner seg i et spenningsfelt mellom journalisme og fiksjonslitteratur som var karakteristisk for deler av den nye skandinaviske litteraturen omkring år 1900 (Lehrmann 2008: 22). Fortelleren presenterer seg som et slags

sannhetsvitne, som selv har dradd til Saude og besøkt graven til drapsofferet for å kunne fortelle og dikte om det som har skjedd.

De fiksjonaliserte delene av «Bloddaaden i Saude eller Ryentveit-dramaet», som Andersens fortelling heter, utmerker seg særlig ved at det gis utfyllende og til dels erotiserte beskrivelser av hvordan fortellingens Knut drepte Åste i etterkant av et stevnemøte i skogen. Fra avisoppslagene om saken var det blitt kjent at Ryentveit hadde samleie med offeret rett før drapet fant sted. Muus er varsom med å trå over moralske grenser og nevner ikke dette aspektet ved saken i sin fortelling, mens Andersen fremhever det og beskriver scenen detaljert helt frem til de sjangeretro tre tankestrekene markerer en ellipse der akten fullbyrdes (Andersen 1905: 23). Samleiet aksentuerte grusomheten i drapet, og i flere skillingsviser og muntlige overleveringer fortelles det at Knut etterpå lurte Åste til å se opp og mot siden ved å peke ut en fugl eller et ekorn før han skar halsen hennes over (Andersen 1905: 25; Skobba 2001: 5). Etter at drapet er skildret, leder Andersen leseren gjennom etterforskningsprosessen, rykter som sirkulerte på folkemunne og informasjon som etter hvert ble tilgjengelig fra rettsprosessen – også når disse opplysningene var motstridende. Når det gjelder spørsmålet om hvorvidt foreldrene, som skal ha satt seg sterkt imot et eventuelt ekteskap, må regnes som medskyldige, konkluderer Andersen på følgende måte:

Selv om de principielt og juridisk blev fritaget for alt i mordet, vil dog aldrig den plet blive afvasket forædrene; thi rundt hele Telemarken i hus og hytte gaar det som en rød traad gennem folkensnakket, at Knut nu maa udsone sin forbrydelse, lokket og ledet af sine forældre.

Men da foreldrene er renset fra øvrighedens side, har ingen andre lov til at krænke dem; men en ting er lov og ret, en anden, er – folketroen. (1905: 34)

I Andersens tekst er denne typen forhandlinger og vekslinger mellom rett og folkesnakk, fakta og fiksjonaliseringer til stede gjennom hele teksten. Slik synliggjøres en dynamikk som blant annet handler om avstand i tid, geografisk plassering og makstrukturer. Fortellingene som etableres i retten og i lokalsamfunnet er ikke nødvendigvis parallelle, men i forbryterfortellingen er det heller ikke alltid et mål å etablere hva som er mest 'sant'. Andersen påpeker diskrepanser uten å konkludere, og han dikter uførtroent opp dialoger og indre monologer under dekke av hva vi kan 'tenke oss'.

Slike tydelige posisjoneringer, kildehenvisninger og drøftinger kan skyldes at fortellingene fant sin eksistensberettigelse nettopp i mellomrommet mellom efemeriske nyhetssaker og mer varig fiksjonslitteratur. Forbryterfortellingene tilbød leseren en sensasjonell og fiksjonalisert fremstilling av kjente kriminalsaker, som med stor detaljrikdom fylte igjen lakunene i det forløpet som var offentlig kjent fra andre kilder. I motsetning til avisenes dekning av sakene fremstilte de et helhetlig og sammenhengende hendelsesforløp, som utdypet aspekter som forbryterens motiv og intensjon. De produserte ofte et ambivalent og tvetydig bilde av forbryteren, som ble utkrystallisert i møtet mellom varierte siterings- og fortellerteknikker. Avslutningen bestod som regel av en moraliserende konklusjon og advarsel til leseren, som forsøksvis avveide det sensasjonelle med det didaktiske. På denne måten fremhever forbryterfortellingene en intertekstualitet og hybriditet som står i kontrast til utviklingen på det skjønnlitterære området, der autonomiestetikk – en oppvurdering av kunstens selvstendighet og egenverdi – ble et stadig sterkere ideal.

Det blir selvsagt fort vanskelig å opprettholde skillene mellom en forbryterfortellings ulike forelegg eller spore forleggenes individuelle historikk. Snarere enn linær påvirkning fra én kilde til en annen, eller palimpsestiske lag med tekster som ligger over

hverandre, er det snakk om utvekslinger som foregår på kryss og tvers. Bruken av kildene blir dessuten betydningsproduserende både på formelt og innholdsmessig nivå i tekstene; de bringer ikke bare ny informasjon inn i fortellingen, men er ofte synlige i teksten gjennom et endret stilnivå eller andre markører. Det interessante i en fortelling som Muus', er imidlertid ikke muligheten for å oppløse den i sine enkelte deler og avdekke kildene den består av. Et slikt syn på tekstkorpuset er i det hele tatt misvisende, idet det forholder seg til en tanke om at fortellingens historiske kildenivå kan fastsettes som en empirisk grunnstruktur for de enkelte realiseringene. I møte med enkelttekstene oppheves både kronologiske og kontekstuelle rammer for foreleggene. Med et begrep lånt fra filosofene Gilles Deleuze og Félix Guattari kan vi betegne nettverket av tekster som en rhizomatisk struktur (*Milles plateaux*, 1980). Termen er hentet fra botanikken, der det betegner et rotsystem som forgreines og sammenflettes i et horisontalt nettverk. Begrepet tillater en ny tenkning omkring struktur, der systemene ikke sees som lukkede eller ensrettede, men som åpne og dynamiske. I vår sammenheng vil det si at vi ikke bør tenke oss nettverket av tekster ut fra en kausal, diakron forståelse av påvirkning fra tekst til kontekst. Muus' fortelling er snarere ett knutepunkt blant mange, og hans fortelling er i sin tur med på å opprette nye forbindelser mellom tekstene.

Sammenligner vi Muus' «Sævligutten og hans Brors Sønnesøn Knut Ryentveit» med Andersens «Bloddaaden i Saude eller Ryentveitdramaet» fra året etterpå, gir det et godt eksempel på hvor organisk dette nettverket er. Også Andersen vier en innledende del til å fortelle om Sevlegutten, som brukes til å slå fast at Knut er et tydelig eksempel på en «forbryternatur»:

Sammenholder man disse to mord, vil man se enkelte ligheder.
Mishandling af de døde, den kyniske frækhed, den overlegne og

i alle maader angerløse forbrydernatur kommer frem og er fremtrædende hos disse to. Og intet under. Thi morderen og livsslaven Knut Gregersen Ryentveit nedstammer direkte paa fædrenes side fra denne saa grusomme mand, Ole Olsen Sevle (...). (Andersen 1905: 15)

Selv om muligheten for en medfødt drapslyst fremheves på sensasjonelt vis i dette avsnittet, utbroderes den imidlertid ikke videre i fortellingen. Slektskapet er ikke strukturelt bærende for handlingsforløpet, slik det er hos Muus, og det brukes ikke først og fremst til å peke mot spørsmålet om Ryentveits degenerasjon. Isteden knytter Andersen også denne informasjonen til spørsmålet om foreldrenes medskyld. Mens Muus fremhever Knuts alkoholisme og arvede tendenser til kriminalitet, forklarer Andersen drapet som et resultat av dårlig oppdragelse og familiens – særlig morens – press. Like fullt er forestillingen om degenerasjon og medfødte kriminelle anlegg ivaretatt, slik at vi også her kan snakke om en kriminalitetsforståelse som er preget av forestillingen om en 'født forbryter'. De til dels store forskjellene mellom Muus og Andersens fortellinger om de samme historiske drapssakene understreker at fortellingene var langt fra nøytrale gjengivelser av et historisk hendelsesforløp. Samtidig ser vi at de samme hovedmomentene gjentar seg og at det samme kildematerialet kommer til uttrykk på forskjellige måter i forskjellige tekster. Bruken av foreleggene er derfor ikke ganske enkelt siteringer eller lån, men tar form av appropriasjoner. En appropriasjon innebærer en tilegnelse av stoffet, som påvirker og endrer det ved å gjøre bruk av det på nye måter i nye sammenhenger (jf. Sanders 2006). Forbryterfortellingenes lesverdighet bygger nettopp på samspillet mellom kjent informasjon og deres egne fiksjonaliseringer og ofte sensasjonalisierende tillempninger av materialet.

Kanskje kan vi si at disse forbryterfortellingenes bruk av Sevle-saken i en rent tekstlig eller formell forstand innebærer en form for 'atavisme'. Dokumenter og overleveringer fra 1830-årene, med sine tilhørende fremstillinger og forståelser av kriminalitet, dukker opp igjen under nye forutsetninger i fortellinger publisert i 1904 og 1905. Overleveringene om Sevlegutten settes i forbindelse med nyere, populærvitenskapelig funderte forståelser av kriminalitet, som degenerasjonslæren, og de får nye funksjoner i lys av fortellingenes arvelighetstematikk. Form og innhold står på denne måten i et spenningsfylt forhold til hverandre, og forbryterfortellingene gir oss en unik mulighet til å studere møte- og brytningssteder mellom tekster og diskurser på tvers av diskursive og historiske skillelinjer.

Særlig i Muus' fortelling, der Sevle-saken spiller en større rolle i fortellingens helhet enn hos Andersen, er det tydelig at disse utvekslingene får konsekvenser for hvordan begge de dømte morderne blir fremstilt og forstått. Fordi de to historiske sakene fant sted på hver sin side av kriminalvitenskapens fremvekst, aktiverer fortellingen til Muus utvekslinger mellom gamle og nye fremstillinger av forbryteren. En forandret erfaringsverden kommer til uttrykk nettopp gjennom appropriasjonene og bearbeidelsene hans av de 'nedarvede' tekstene om Sevlegutten. Det er med andre ord en interessant spenning og sammenheng mellom fortellingens tema og dens form, som det er nødvendig å ta i betraktning dersom vi vil forstå hva som stod på spill da Sevlegutten ble satt i forbindelse med Ryentveit-saken. Forbindelsene mellom tematiseringen av en biologisk arvelighetsteori og den tekstlige 'arven' som tas i bruk i Muus' fortelling om «hvordan Mordanlæg kan gaa i Arv», kan kaste nytt lys over hvordan kriminalitetsforståelsen var i endring i perioden omkring århundreskiftet.

Forbryterfortellingene som 'monstrøse' tekster

Å knytte den tektslige 'arven' i Muus' fortelling til atavismen er et fristende grep ikke bare fordi det peker på sammenhengen mellom fortellingens form og innhold, men også fordi forbryterfortellingenes formelle særtrekk ofte har blitt oppfattet som en slags tekstlig monstrøsitet. Som vi husker, innebar både degenerasjon og atavisme at fortidige og mer primitive trekk dukket opp i moderne tid, hvor de fremstod som abnorme. Den norske kulturhistorikeren Christen Collin er en av flere som trakk paralleller mellom disse biologiske forfallsteoriene og utviklingen innen kunst og kultur. I boken *Kunsten og Moralen* omtalte han sensasjonismen i folkelitteratur og presse som eksempler på et «Tilbagefald til et mere primitivt og barbarisk Trin i Kunstens Udvikling» (1894: 15). Beskrivelsen gir gjenklang av degenerasjonslærens grunnprinsipp. Litteraturen ble ikke ganske enkelt betegnet som gammeldags eller avleggs, men som et tilbakefall som poensielt kunne forhindre fremskritt og utvikling. Dette kan gi oss en pekepinn på hvorfor forbryterfortellinger og annen folkelitteratur ikke bare sjelden ble omtalt, men også ofte fremstilles som 'uren' og potensielt skadelig både i samtiden og i senere forskningshistorie.

I den samtidige pressen finner vi noen få eksempler på omtaler av folkelitterære tekster, som regel fordi de hadde blitt utgitt på forlag som også utga 'seriøs' litteratur eller på grunn av en særegen nyhetsinteresse. For eksempel viser Hans P. S. Knudsen til at en av Muus' fortellinger ble omtalt i *Morgenbladet* etter at den ble utgitt på det noe mer velrenommerte Alb. Cammermeyers forlag, og han fikk også noen få omtaler i *Avisen og Morgenposten* (1995: 31, 33–35; Dahl 1974: 48–49). Det lille av forbryterlitteraturen som ble anmeldt, var stort sett utgitt hos Cammermeyer. Også

Øverlands «Sævlid-Gutten» (1896), som var innlemmet i en av forlagets populære serier og presentert som historisk folkeopplysning, fikk i sin tid en kort omtale i *Morgenbladet*. I begge tilfeller er det snakk om grensetilfeller, der tekstene så vidt kom innenfor kritikkens domene. Politikeren Egil Hartmann stod bak de anonyme omtalene, og vinklingen var mot tekstenes salgs- og underholdningsverdi snarere enn mot innhold og litterær kvalitet. Øverlands fortellinger omtales for eksempel som «underholdende» og «af de Foretagender, som enhver Forlægger med Tryghed kan sætte Penge i» (*Morgenbladet* 1895.10.21, 1895.12.10). Både mangelen på omtale og kriteriene for den lille omtalen som finnes, viser at en bokhistorisk faktor som publiseringssted var med på å markere grensene for den litterære offentligheten og signalisere en bestemt litterær status.

Folkelitteraturens lave status har nok bidratt til at forbryterfortellingene i liten grad har blitt gjenstand for studier i ettertid. I norsk litteraturforskning har folkelitteraturen stort sett vært overlatt til områdene litteratursosiologi og bokhistorie. Før Willy Dahl var det kun Sigurd Heiestad som hadde skrevet en større avhandling om den, *Av folkelesningens saga* (1946). Dahl har imidlertid gjort et solid litteratursosiologisk og -historisk arbeid med utgangspunkt i folkelesningen i studier som «*Dårlig*» lesning under parafinlampen (1974), *Blå briller og løsskjegg i Kristiania* (1975), *Trivialiteter* (1986) og *Dødens fortellere* (1993). Her tar han blant annet et oppgjør med en utbredt forestilling om at triviallitteraturen var et særlig virkelighetsfernt segment av litteraturen. Både Heiestads og Dahls tilnærminger til det innholdsmessige ved fortellingene er tuftet på en litteratur- og kulturhistorisk interesse, også når de omtaler forbryterfortellinger. Folkelitteraturen har derfor i liten grad blitt nærlest, og tekstene har blitt gjenstand for en nokså smal forskningsmessig interesse innenfor det norske litteraturvitenskapelige fagfeltet.

Utenfor det litteraturfaglige området ser det ut til at forbryterfortellingene oppfattes som utpreget problematiske tekster. Hybriditeten og den ontologiske usikkerheten den medfører – hva er fakta, og hva er fiksjon? – gjør at tekstene verken tenkes som skjønnlitteratur eller som tekster med historisk kildeverdi. I folkloristisk kulturhistorie har sammenblandingen av muntlige overleveringer og saksdokumenter blitt betraktet som en forringelse av den muntlig traderte folketradisjonen. Et eksempel finner vi hos kulturhistoriker Bjarne Hodne, som analyserte en rekke sagn om vold og drap fra 1600–1850-tallet i den publiserte doktorgradsavhandlingen *Personalhistoriske sagn* (1973). I materialgrunnlaget skiller Hodne skarpt mellom ren muntlig tradering og sagnversjoner som påvirkes av trykte varianter eller saksdokumenter. For ham er Øverlands «Sævlid-Gutten» et eksempel på en kilde som ikke bare må avvises i seg selv, men som også gjør ettertidens muntlige traderinger ugyldige som forskningsmateriale:

Muligheten for at tradisjonsbæreren kan ha hatt støtte for sitt tradisjonsstoff i trykte varianter av sagnet og i trykte rettsreferat, er en annen ting vi må være oppmerksomme på som en kilde til mulig forringelse av sagnet som genuin historisk tradisjon. Med O.A. Øverlands «Historiske fortellinger» har vi eksempler på trykte sagn med innarbeidet dokumentarisk stoff i framstillingen. I 1897 [eg. 1896, min anmerkning] ble «Sevle-Gutten, En forbryderroman fra Numedal», gitt ut. (...) Øverlands bok kom etter opplagstallet ut i minst 10.000 eksemplarer, og folk i Numedal og Sigdal har nok vært så interessert i en av sine sambygdingar at de har kjøpt og lest boka. Hos Øverland fikk de hele hendelsesforløpet fortalt med rettsreferat blandet med tradisjon. Bøkene har uten tvil vært folkelesing på bygdene, og var nok med på å forme den tradisjonen både Larsen og Mørch skrev opp. (Hodne 1973: 31–32)

Hodne skiller mellom en «genuin» historisk tradisjon og en tradering som er påvirket av skriftlig, særlig offentlig, dokumentasjon. Øverland og Muus' fortellinger faller i den siste kategorien. Skillet mellom de to typene materialer er nødvendig for Hodnes prosjekt, som dreier seg om å undersøke traderingenes kildeverdi som henholdsvis «opplysning» og «holdning» nettopp ved å sammenholde trykte sagnvarianter med offentlige saksdokumenter (33). Men selv om Hodne velger bort blandingsformer av metodiske hensyn, omtaler han også påvirkningen fra Øverlands tekst som en «forringelse av sagnet som genuin historisk tradisjon» (31). Vurderingen markerer at kretsløpene i utgangspunktet oppfattes som klart atskilte, og at blandingsformen har negativ valør; den fremstilles som inautentisk. Samtidig går det klart frem nettopp i avvisningen av dette materialet at forbryterfortellingene hadde stor rekkevidde og påvirket både lokalbefolkningens kjennskap til saken og senere lokalhistoriske fremstillinger av den.

Også fortellingene om Ryentveit-saken har blitt avvist som kilder til historisk kunnskap. Der Hodne avviser Øverlands fortelling fordi den ikke er en genuin muntlig tradering, avviser lokalhistoriker Ingvar Skobba fortellingene om Ryentveit-saken nettopp fordi fremstillingen er påvirket av rykter, muntlig fortellertradisjon og fiksjongrep. Dette gjør dem problematiske som kilder til historisk kunnskap om sakene de omtaler, mener Skobba, som publiserte et lokalhistorisk hefte om Ryentveit-saken i 2001 med tittelen «Historia og visene om mordet på Åste Gunnarsrud den 23. juli 1904». Her beskriver han Muus og Andersens fortellinger som fiksjonstekster med utgangspunkt i hvordan de bruker bestemte fortellertekniske grep:

Forteljaren var allvitande og flytta seg suverent i tid og rom, frå person til person og frå scene til scene. Personane blir hogne til i grove karakteristikkar, og høgdepunkta er filmatisk skildra med

tilrettelagte replikker som skal auke dramatikken. (...) Så langt skil ikkje skildringa seg frå liknande folkelesning på denne tida. Det einaste må vere at dei har eit sant utgangspunkt. Innimellom all denne frie diktinga har forfattaren blanda sanne detaljar og korrekte skildringar av folk og fe. Men samstundes gjeve sine bidrag til mytespinning og ryktespreiing. (Skobba 2001: 56–57)

Skobbas formål er å skildre det historiske forløpet i Ryentveit-saken, og på bakgrunn av fiksjonaliseringene stiller han seg tvilende til opplysningene som kommer frem i forbryterfortellingene. Samtidig anerkjenner Skobba at fortellingene påvirket oppfatningen og spredningen av saken i samtiden, slik også Hodne gjør. Hodne og Skobbas prosjekter viser hvordan forbryterfortellingene faller mellom to stoler som kildemateriale i kulturhistorisk og lokalhistorisk sammenheng, fordi de verken er en genuint muntlig tradering eller pålitelige historiske kilder. De metodisk funderte avvisningene peker på et tradisjonelt skille mellom muntlig og skriftlig fortellerpraksis, som ofte sammenfaller med en 'folkets' versus 'øvrighetens' diskurs. Fortellinger som Muus', som bruker disse diskursene om hverandre, oppleves som problematiske blandingsformer.

Som vi ser, ligger mye av problematikken i at grensene mellom fiksjon og ikke-fiksjon blir uklare i forbryterfortellingene. Denne uklarheten er ikke bare en følge av at fortellingene bygger på en historisk hendelse, eller at de gjør bruk av en sammensetning av forelegg som i utgangspunktet kan plasseres på hver sin side av skillelinjen mellom sakprosa og fiksjon. I Skobbas vurdering ser vi at det også er snakk om bestemte narrative grep i fortellingene, som vi kjenner fra skjønnlitteraturen. Ifølge Dorrit Cohns *The Distinction of Fiction* (1999) finnes det enkelte narratologiske markører som utvetydig stempler en tekst som ikke-referensiell, eller fiktiv. Det gjelder blant annet fortellerens plassering utenfor

og over det fortalte, i en ekstra-heterodiegetisk fortellerposisjon, som tillater fri forflytning i tid og rom samt innsyn i personenes indre (Genette [1972] 1980: 248). Cohn argumenterer for at denne allvitende fortellerposisjonen og grep som fri indirekte diskurs og intern fokalisering – der vi får direkte tilgang til karakterens egen stemme eller tanke- og sanseapparat – signaliserer fiksjonalitet, og at de derfor markerer grensen mellom fiktive og historiske tekster (1999: 16). De gjør teksten, med Cohns ord, *epistemologisk illegitim*, slik at den ikke lenger kan oppfattes som en historisk kilde (sst.). I forbryterfortellingene brukes imidlertid disse fortellegrepene samtidig som teksten inneholder dokumentariske effekter, som sitater fra saksdokumenter eller fotografier, og dette er med på å skape usikkerhet hos den historisk innrettede leseren.

Det finnes selvfølgelig innvendinger mot det klare skillet Cohn etablerer mellom fiksjon og historie. Fra et kulturelt og leserorientert perspektiv må vi ta høyde for at historiske tekster helt opp til moderne tid har kunnet bruke grepene hun nevner uten dermed å bli stemplet som fiksjon (Walsh 2007: 45). Richard Walsh (2007), Henrik Skov-Nielsen (2015) og James Phelan (2017) har argumentert for at skillet mellom fiksjon og ikke-fiksjon ikke er en tydelig grense som kan analyseres frem narratologisk. De anser det heller for å være en kontekstuell antagelse gjort av leseren på grunnlag av en retorisk kvalitet i tekstene (Skov-Nielsen, Phelan & Walsh 2015).³ Når rettslig materiale om Sevle-saken, som referatet fra dommen i høyesterett, opptrer i ulike tekster og sammenhenger, er det ikke sikkert at det forstås på den samme måten. Som saksredegjørelse publisert i et fagtidsskrift eller i en lærebok for jusstudenter, leses referatet som ikke-fiksjon og holdes opp mot et referensielt nivå som utgjøres av andre kilder om saken. Målet i denne sammenheng er å komme frem til en mest mulig objektiv fremstilling og avgjøre hva det var som skjedd da Kittelsland døde. Når først Øverland og senere Muus

approprierer referatet i sine fortellinger, endrer dette seg. Referatet settes i sammenheng med de fiksjonaliserte fremstillingene av Sevlegutten i en fortellingsform som er innrettet mot å undersøke drapets betydning i en moralsk og erfaringsmessig kontekst snarere enn en juridisk. Her dveles det for eksempel ved Sevles motiv og tanker i forkant av drapet, og ved hvorvidt vi bør forstå den manglende tiltåelsen hans som en protest mot øvrigheten. Disse rekontekstualiseringene må ha bidratt til ettertidens vurdering av tekstene som fiksjonstvedtydige og problematiske.

Fra et litteraturvitenskapelig perspektiv er det ikke *at* eller *hvorvidt* tekstene fremstiller historiske hendelser og personer som er vesentlig, men konsekvensene det får for teksten selv. Muus' fortelling om Sevlegutten og Knut Ryentveit har en åpenbar kultur- og idéhistorisk relevans i vår sammenheng, blant annet fordi den fremstiller og viser betydningen av samtidens ideer om kriminalitet og degenerasjon. Dens særegne sjangertrekk gjør imidlertid at teksten også er interessant i rent tekstanalytisk forstand. Forbryterfortellingens blandingsformer og uklare ontologiske status gjør at det oppstår møte- og brytningssteder mellom ulike diskurser og sjangre fra ulike tider, som produserer nye betydningslag. Ved å sette fortellingens tematiseringer av biologisk arv og degenerasjon i sammenheng med den tekstlige 'genealogien' eller 'atavismen' i formen, får vi en unik mulighet til å utforske hvilke virkelighetsfremstillinger og kriminalitetsforståelser forbryterfortellingen bidro til å produsere.

Symbolske former og forbryterfigurer

Da jeg innledningvis presenterte min forståelse av 'Den fødte forbryter' som en kulturell figur, viste jeg til en teori om at vi mennesker bruker det Ernst Cassirer kaller symbolske former for å forstå

og forme virkeligheten som omgir oss. I artikkelen «Litteratur og politikk» (2007) gir Frederik Tygstrup og Isak Winkel Holm tre eksempler på slike symbolske former: bekjennelsen, diagnosen og samfunnspakten (154). Disse tre eksemplene står også sentralt i vår kriminalitetsforståelse og spiller viktige roller i Muus' fortelling om Sevlegutten og Ryentveit. I fortellingen hans kan vi se en overgang fra å fremstille forbryteren som en mytologisk figur, til at han fremstilles i tråd med forestillingene knyttet til 'Den fødte forbryter'. Overgangen henger sammen med et mer overordnet skifte i hvilke symbolske former det er som tas i bruk for å forstå og tilnærme seg det kriminelle individet: Fra å prioritere bekjennelsens form innenfor en religiøs forståelsesramme, går man over til å prioritere diagnosen og biologisk-medisinske forklaringsmodeller.

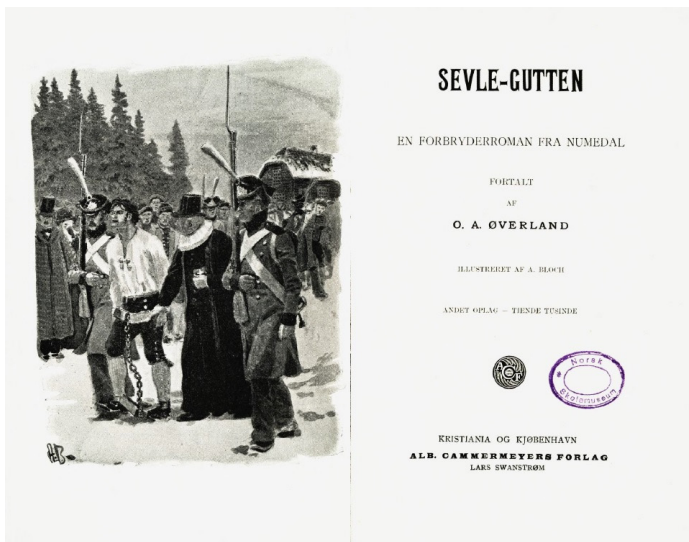
Denne bevegelsen fra individ- til sykdomsfokus påvirker også hvordan man oppfatter forholdet mellom samfunn, kriminalitet og det kriminelle individet, og kan slik endre forståelsen av samfunnspakten. Samfunnspakten kan sies å være grunnleggende for kriminalitetsforståelsen vår fordi den danner utgangspunkt for hva som ansees som kriminelt og for hvordan samfunnet håndterer den kriminelle. Samtidig kan man snu på det og si at kriminalitet er grunnen til at samfunnspakten i det hele tatt etableres. I Hans Magnus Enzensbergers utlegning av forholdet mellom lov, lovbryter og samfunn i boken *Politik und Verbrechen (Politikk og forbrytelse)* (1970 [1964]), er det første mordet årsaken til at samfunnspakten etableres. Enzensberger viser til Sigmund Freuds teori om fadermordet, som på samme tid var den første forbryterske handlingen og den første samfunnsdannende handlingen. Drapet på den tyrannisk urfaderen beskrives hos Freud som begynnelsen på sosial organisasjon, moralsk innskrenkning og religion (Enzensberger 1970 [1964]: 8–9). Samfunnets grenser gir seg til kjenne først idet de krysses, og gjennom straffen forviser vi den som har forbrutt seg mot loven

ut av samfunnet. 'Vi' beskytter oss mot 'ham'/'henne'/'dem', enten gjennom dødsstraffen eller ved å forskyve lovbrutere til en marginalisert og isolert eksistens i samfunnets ytterkant. Mellom kriminalitet og lov, og mellom lov og samfunn, er det derfor et gjensidig avhengighetsforhold. Dette gjør samfunnspakten til en fundamental symbolsk form i vår kriminalitetsforståelse, og den kriminelle gjerningen til grunnlaget for pakten selv.

Mens samfunnspakten regulerer hvordan vi kollektivt håndterer og forstår lovbruddet, er både bekjennelsen og diagnosen symbolske former som tas i bruk når vi nærmer oss det kriminelle individet. I nettverket av tekster som utgikk fra Sevle-saken, spilte særlig bekjennelsen en viktig rolle på tvers av ulike diskurser og forelegg. Sevle tilstod aldri å ha drept Kittelsland, og dommen bygget derfor på indisier knyttet til drapsvåpenet, vitneobservasjoner og funn av tyvegods på en seter som var tilknyttet gården Sevle drev. Den manglende tilståelsen var et kritisk moment på tvers av ulike fremstillinger av saken, og bekjennelsen fikk på den måten en fremtredende plass i kildematerialet Øverland bygget fortellingen «Sævlid-Gutten» på. Fortellingen hans fremhever rollen bekjennelsen spilte i både folketradisjonens overleveringer og referatet fra dommen i høyesterett. Via hovedmomentene i denne fortellingen kan vi isolere noen av de mest sentrale delene av den tekstlige og diskursive 'genealogien' til Sevle-figuren, som senere ble videreført inn i Muus' fremstilling av både Sevle- og Ryentveit-saken.

Bekjennelsen og Sevleguttens manglende tilståelse

I innledningen til Øverlands «Sævlid-Gutten» (1896) fremstilles hovedpersonen som en sagnomsust og nesten mytologisk skikkelse. Innenfor folketradisjonen var Sevleguttens livsløp

Tittelsiden til andreopplaget av Ole Andreas Øverlands fortelling om Sevlegutten, med en illustrasjon som skal vise Ole Olsen Sevle på vei mot skafottet.

blitt del av opphavssagnet til hallingen «Sevlen». Slåtten spilles fremdeles i dag, og i folkemusikkmiljøene vil man ofte fortelle en kortversjon av opphavssagnet før den fremføres. Der fortelles det at Sevlegutten selv komponerte slåtten og trallet og trampet takten til den da han ble ført frem til retterstedet. Denne scenen åpner Øverlands fortelling og blir en ansats til å gi Sevleguttens gjerninger og manglende tilståelse et episk sus:

[H]vad enten man i Slaatten hører Vildstyringen, som for sidste Gang vil tage sig en Dans, eller den angrende Forbryder, som i Tone afgiver den Bekjendelse, som han af Hensyn til Slægtens Ære maa holde tilbage, saa har vi dog i den ligesom et Pust fra Sagaoldet, – fra en Tid, der i Storslagenhed i Last som i Dyd stiller vore Dage rent i Skygge. (1896: 3–4)

Hos Øverland blir slåttten fremstilt som et uttrykk for Sevleguttens indre, og under henrettelsen står den som stedfortreder for bekjennelsen han aldri ga. Om det er trass eller anger som kommer til uttrykk, er det likevel opp til leserne å avgjøre. Ifølge Øverland lyder kjennerens vurdering av slåttten, som ofte ble spilt av den kjente folkemusikanten Torgeir Augundsson, kalt Møllergutten, i sin tid, at den er «[s]prættende kaad, men med dyb og sydende Sorg paa bunden» (3). Beskrivelsen bidrar til å etablere et synekdisk forhold mellom slåttten og dens opphavsmann, der musikken blir uttrykk for dennes personlighet. Forbryteren settes samtidig i sammenheng med folkemusikkens tradisjoner og en nasjonalromantisk sagastil, som tilfører ham storslagenhet og mytiske dimensjoner.

Beskrivelsen av slåttten og morderens trass på henrettelsesdagen tar opp to korte sider i begynnelsen av «Sævlid-Gutten», mens resten av fortellingen er dominert av innhold fra en juridisk saksgjennomgang. Øverland er rask med å slå fast at Sevlegutten var dømt med rette. Det er ikke bare lovbrøyteren som hylles, men også loven selv, og rettssaken beskrives som et «Mesterstykket i praktisk juridisk Sans og Skarpsind» (Øverland 1896: 4). I fortellingens hoveddel er det nesten overraskende lite av innledningens episke distanse og romantiske stildrakt å spore. Først siteres saksgjennomgangen direkte. Deretter parafraseres innholdet i den. Leserne får konkrete opplysninger om tid og sted for drapet, om offerets tilstand og om politiets arbeid med å oppspore og arrestere Sevre, som deretter rømte fra fengslet ved to anledninger. Til sammen var han på frifot i to år, før han ble innhentet og straffen fullbyrdet i 1834.

Referatet fra dommen i høyesterett, som denne fremstillingen bygger på, forelå det samme året og ble originalt publisert i *Departements-Tidende* bare noen uker før henrettelsen ble gjennomført. Dette fagtidsskriftet publiserte opplysninger om lovgivning og administrasjon, og som regel var størsteparten av hvert nummer

viet til et referat av dommen i en større kriminalsak. Referatet fra Sevle-saken strekker seg over hele 1834-årgangens nummer 46, med fortsettelse og avslutning i nummer 47. Da var Sevle på rømmen for andre gang, og først i nummer 50 opplyser en mindre notis om at han har blitt pågrepet og at henrettelsesdatoen har blitt satt. Referatet ble senere publisert i det mer allment tilgjengelige *Illustreret Nyhedsblad* (1863). Noen år senere, i 1855, innlemmes det også i Fredrik Brandts domssamlinger *Repertorium for Lovkyndighed. En afkortet Bearbejdelse af Norsk Retstidende samt Udvalg af ældre Højesteretsdomme og Samling af mærkelige Højesteretsdomme*, som var ment som praktisk veiledning for jusstudenter. Referatet hadde altså vært offentlig tilgjengelig lenge da Øverland tok det i bruk i 1896, men hans fortelling er, så vidt meg bekjent, den første som henter det inn i det folkelitterære kretsløpet.

Øverlands appropriasjon av referatet innebærer bare noen få endringer. I denne delen av fortellingen overtar han øvrighetens språkdrakt og bytter ut tittelens «Sævlid-Gutt» med referatets «Angjældende». De få endringene kan skyldes at rapporten allerede i utgangspunktet utgjør et overraskende spenningsfylt narrativ, som utsier mye også utover det juridiske. Blant annet er Sevles fluktrute etter drapet rekonstruert gjennom vitnemål og beskrevet i detalj. Referatet gir leseren et fascinerende innblikk i hverdagslivet i Numedal i første halvdel av 1800-tallet, samtidig som det fremviser lensmannens forholdsvis moderne etterforskningsmetoder. For eksempel spilte målinger og avtegninger av støvleavtrykk fra drapsstedet en viktig rolle i bevisføringen. Både det originale referatet og Øverlands gjengivelse av det er stort sett holdt i et nøkternt og objektivt, beskrivende språk, men i forbindelse med Sevles manglende tilståelse skinner øvrighetens frustrasjon og avmakt gjennom. Dette gir seg til kjenne i adjektiv om tiltalte som kald og «haardnakket», mens forklaringene hans beskrives som

«vitterlig Løgn» (Øverland 1896: 8–9; *Departements-Tidende* 1834: 806). Til tross for flere grundige avhør er det umulig å få en tilståelse ut av den tiltalte, og dødsdommen faller uten at den foreligger.

Det er åpenbart at den manglende tilståelsen betraktes som et juridisk problem, som fratar indisiene mot Sevle noe av deres styrke. I registeret til Brandts *Repertorium for Lovkyndighed* (1863) er Sevle-saken omtalt med stikkordene «Mærkeligt Indiciebevis for Mord». Det vises samtidig til en annen drapssak fra 1830, der Martin Petersen ble dømt til døden for mord og postrøveri basert på lignende indisier. Brandt viser også til Anton Martin Schweigaards *Den Norske Proces* (1849), som slår fast at domfellelsen av Petersen var riktig: Petersen tilstod nemlig drapet «efter at den endelige Dom var falden» (787). Saken nevnes som et eksempel på at «klare» indisiebevis må kunne være bestemmende også i tilfeller som ender med dødsstraff (sst.). De to sakene, en med og en uten endelig tilståelse, stilles opp mot hverandre som eksempler på et juridisk problemområde. Selv om loven strengt tatt ikke trenger noen tilståelse for å felle en dødsdømt, ser vi at rettergangen like fullt tenderer mot den. Tilståelsen er både et bevis og den bekreftelsen som trengs for å gi loven en endelig seier, som Michel Foucault skriver i *Overvåkning og straff* (1977 [1969]: 38). En tilståelse bekrefter riktigheten av samfunnets utdeling av skyld og straff, samtidig som den tilfredsstillter et mer allment ønske om å vite at sannheten er avdekket (Brooks 2000: 160–161). Uten en tilståelse oppleves saken som uavsluttet selv om dommen foreligger.

Justisdepartementets saksgjennomgang avsluttes med Sevles pågripelse og stadfestelsen av dødsdommen, og Øverland må bygge på andre forelegg for å skildre henrettelsen og tiden rett i forkant av den. «Man havde endda ikke opgivet Haabet om at formaa Sævlid-Gutten til at gaa til Bekjendelse», skriver han her (1896: 33). Nå er det imidlertid ikke snakk om en juridisk

tilståelse som skal kaste lys over Sevles gjerninger, men om en religiøs funksjon som kan gi innsyn i hans indre og gi syndsforlatelse. En prest som hadde kjent Sevre som ung, skal ha besøkt ham ved flere anledninger for å få ham til å skrifte. Forsøkene på dette blir også beskrevet i skillingsvisen *En ny Vise om den nys henrettede Morder Ole Sevlie*, som går langt i å anta at Sevre var en angrende synder til tross for tausheten hans. I Øverlands fortelling fremholder presten for Sevre at han snart skal se sin «høieste Dommer», og han ber ham bekjenne at han er skyldig til å dø. Sevre skal imidlertid ha beholdt sitt rolige ytre og svart: «Jeg ved det: vi er alle skyldige til at dø» (34). Deretter sa han ikke mer, men nynet på slåtten og trampet i takt til den mens han ble ført frem mot bøddelen. Scenen bygger videre på folketradisjonens overleveringer om henrettelsen, som vektlegger Sevleguttens trass overfor både lov og religion. På denne måten viser fortellingen frem bekjennelsens ulike funksjoner på henholdsvis det juridiske, religiøse og kulturelle området.

Frem til dødsdommen foreligger, har spørsmålet om bekjennelsen vært forbundet med en kamp mellom lov og lovbrøyer, som står om den tiltaltes kropp. Etter at det er avgjort at Sevre skal dø, ser vi, med Foucault, at problemstillingene forbundet med den manglende bekjennelsen skyves over mot sjelen hans (1977: 44). Som religiøst krav handler bekjennelsen om å avdekke tiltaltes indre, og om muligheten for å gå døden i møte forsonet med seg selv, samfunnet og Gud. Kampen om forbryterens sjel var imidlertid ikke over her, og tilståelsen fylte også bestemte kulturelle funksjoner i forbindelse med selve henrettelsen. Presten skulle forberede den dødsdømte på straffen, og det var han som regulerte hvem som kunne besøke fangen og hvorvidt denne skulle få taletid på retterstedet (Kjus 2010: 93; 2014: 326). Det er på selve henrettelsesdagen, der den dødsdømte konfronteres med representanter for samfunnet

han hadde brutt med, at tilståelsen (enten den utsies eller ikke) utspiller sin endelige rolle (Foucault 1977: 61). Ifølge Foucault spilte tilståelsen en tvetydig rolle i denne kulturelle sammenhengen. Den var på samme tid en bekreftelse av samfunnspakten og lovens berettigede straffeutmåling og en åpning mot å gjeninnføre forbryteren i folkets egen historieskriving. Bekjennelse og anger kunne forsone, mens taushet underbygger bruddet mellom lovbryter og samfunn. En manglende tilståelse kunne imidlertid også gi forbryteren en tvetydig helterolle, som en som trosset alle former for overformynderi (sst.). Alle disse funksjonene henger, som vi ser, tett sammen med samfunnspakten. Som symbolsk form blir bekjennelsen et erkjennelsesverktøy som håndterer forholdet mellom lovbryter, lov og samfunn og slik forbinder det individuelle med det kollektive.

I folketradisjonens fortellinger om Sevlegutten settes slåttan som en stedfortreder for tilståelsen. Som vi så i innledningen til «Sævlid-Gutten», kunne slåttan tolkes både som en forsoning og som et uttrykk for trass og styrke. I alle tilfeller innebærer det at et folkelig uttrykk erstatter både lovens og religionens krav om en bekjennelse: Slåttan, forstått som Sevles siste ord, trumfer både øvrighet og geistlighet. I så måte utgjør henrettelsesscenen det siste leddet i et maktspill som allerede lenge hadde pågått mellom lokalbefolkning og øvrighet i saken mot Sevre, og som går som en undertekst gjennom både saksgjennomgangen fra *Departements-Tidende* og Øverlands fortelling. I dette større maktspillet er det ikke bare utgangen av den enkelte kriminalsaken det er snakk om, men også samfunnspaktens mekanismer og hvem som er 'oss' og 'dem'.

Sevre var på rømmen i over et år uten at den lokale lensmannen pågrep ham, selv om det var godt kjent hvor han skjulte seg. Først etter at en klekkelig dusør ble utlyst, ble Sevre anmeldt av en slektning og pågrepet. De sentrale myndighetene valgte deretter å

omgjøre Sevles dom og flytte henrettelsesstedet til Kongsberg, til tross for at den opprinnelige domsavsigelsen fremhevet behovet for å sette et eksempel i Sevles hjembygd. Grunnen var frykten for at Sevre på ny skulle få anledning til å rømme, hjulpet av sin «talrige Slægt» (*Departements-Tidende* 1834: 905; Øverland 1896: 33). I tråd med folketradisjonen fremstiller Øverland Sevles oppførsel frem mot og under henrettelsen som en oppvisning av trass overfor lov og myndighet, slik at han, med Foucaults ord, heves «opp til heltekvadets plan» (1977: 61). Mer troverdige rapporter fra øyenvitner, som blant annet gjengis hos lokalhistorikeren Andreas Mørch, slår derimot fast at Sevre var blek, taus og måtte sleses frem til blokken (1932: 65). Slike diskrepanser er med på å tydeliggjøre at den historiske kriminelles rolle fort blir tilpasset politiske formål. Kontrasten mellom Øverlands innledning og avslutning, som bygger på folketradisjonen, og referatet fra høyesterett, er med på å synliggjøre spenningene som eksisterte mellom lokalsamfunnet og sentrale autoriteter. Disse spenningene kommer også til uttrykk i fremstillingene av forbryteren selv, som får en ambivalent status der han dels er skremselsfigur, dels helteskikkelse.

I Øverlands fortelling er bekjennelsen en form som overskrider disse skillelinjene og fungerer på tvers av rett, religion og folkelig kultur. Som symbolsk form tillater den at både det kriminelle individet og gjerningene hans settes inn i større, meningsfulle sammenhenger, enten det er snakk om en juridisk domfellelse, en religiøs forsoning eller folkelig opposisjon. I «Sævlid-Gutten» går det tydelig frem at den samme symbolske formen tjener ulike funksjoner og tillegges ulike verdier innefor hvert av disse områdene. Spenningene kommer til uttrykk i tekstens overflate, der særlig referatet fra høyesterett og muntlige overleveringer om Sevre-saken står i kontrast til hverandre. Samtidig er det nettopp bruken av den samme symbolske eller kollektive formen, i dette

tilfellet bekjennelsen, som gjør at de ulike diskursene lar seg forene i en felles fortelling. Foreleggenes ulike 'diskursive standpunkter' (jf. Link 1984: 159) overfor den manglende bekjennelsen korresponderer med fortellingens varierende fremstillinger av forbryteren selv. Fortellingens Sevle veksler mellom å være lovens «Angjældende», kirkens fortapte synder og folketradisjonens «Sævlid-Gutt».

Sevlegutten hos Rudolf Muus

Med dette som bakteppe kan vi vende tilbake til Muus' «Sævligutten og hans Brors Sønneson Knut Ryentveit». Der skjer det en lignende utveksling mellom lovens og folketradisjonens diskurser i delen om Sevlegutten, samtidig som det oppstår nye utvekslinger når fortellingene om Sevle settes i sammenheng med den om Ryentveit. Muus ga ut sin fortelling åtte år etter at Øverlands «Sævlid-Gutten» ble publisert. Det er tydelig at Muus bygget videre på den allerede etablerte tradisjonen for å fremstille Sevlegutten, og det er godt mulig at han brukte Øverlands fortelling som kildetekst. Fortellingen hans har imidlertid et mer skjønnlitterært og fiksjonalisert tilsnitt enn historikeren Øverlands, og han vier betraktelig mye mer plass til folketradisjonens forestillinger og forbindelsen mellom Sevlegutten og slåtten «Sevlen». Dette er med på å underbygge at arven fra Sevlegutten til Knut består av en tekstlig tradisjon i vel så stor grad som tittelens biologiske «mordanlæg». Hva skjer når tradisjonen forbundet med Sevlegutten møter de nyere, biologiske forklaringsmodellene for kriminalitet og forestillingen om 'fødte forbrytere'?

Det første vi kan merke oss, er at Muus forsterker den nasjonalromantiske forståelsen av Sevlegutten som preget

innledningen til Øverlands fortelling. Dette skjer blant annet gjennom at Muus skaper tekstlige forbindelser til en etablert skjønnlitterær kanon. Allerede i åpningen alluderer han til Jørgen Moes tekst til slåttene «Fanitullen», og denne slåttene forblir en parallell til «Sevlen» også videre i fortellingen. I likhet med «Sevlen» var også «Fanitullen» en hallingslått som var velkjent i de fleste hardingfelebygdene, og både Møllergutten og Lars Fykerud spilte varianter av den som ble svært godt kjent. Referansen til Moes tekst åpner et større intertekstuell rom omkring fortellingen, som forbinder Sevleguten med andre kjente overleveringer om vold og drap knyttet til bestemte steder. Likhetene mellom fortellingens åpningsord og første vers i «Fanitullen» er slående:

1. I Begyndelsen av forrige Aarhundre, viste der sig endnu megen Vildskab og Raahed blant Folket i de vestenfjeldske Indbygder, og vanskelig kunde der holdes et Gilde, uden at der kom til Slagsmaal. Da hed det sig, at Kvinderne tog med hver sin Ligskjorte til Gilde for, om Ulykken skulde ramme en af deres Mænd eller Sønner, at være beredt paa at svøbe hans Lig, før det bar hjemover. (Muus 1904a: 3)

2. I hine haarde Dage,
Da ved Øldrik og Svir
Hallingdølen's Knivblad
Sad løst i hans Slir, –

Da Kvinderne til Gilde
Bar Ligskjorten med,
Hvori de kunde lægge
Sin Husbonde ned (Moe 1856: 137)

Referansen er med på å etablere en sammenheng mellom fortiden («forrige Aarhundre» / «hine haarde Dage») og det vestenfjelske området, som knyttes til de voldelige hendelsene som omtales. Også «Fanitullen» har et historisk utgangspunkt: Den bygger på et historisk knivslagsmål mellom to menn, som skal ha funnet sted under et bryllup i Hol i 1724, men som hos Moe er lagt til Hemsedal. Tidligere traderinger forteller at den ene av de to mennene ble drept, mens den andre flyktet over fjellet til Numedal, som også var Sevleguttens hjemsted. Moes versjon av sagnet ble skrevet i 1850-årene, og «Fanitullen» var blitt en etablert del av en nasjonal litterær kanon da Muus tok den i bruk. Referansen er et godt eksempel på hvordan Muus spilte på folkelige og litterære tradisjoner på samme tid, på måter som var fortellerteknisk effektive. Lesernes kjennskap til «Fanitullen» gjør allusjonen til et frempek, og forsterker inntrykket av at fortellingen dreier seg om en forbrytelse med mytiske dimensjoner.

Gjennom hele fortellingen fungerer slåttan «Sevlen» som et uttrykk for Sevleguttens personlighet og indre liv. I innledningen, etter en kort presentasjon av egenskapene hans, står det at «[h]an havde selv laget en Slaat, en eggende vild, kaad Melodi, der klang som et Udslag af hans egen tøilesløse Karakter. Når Sævlislaatten blev spillet, vakte den Gru hos mange» (Muus 1904a: 3–4). Karakteristikkene av Sevlegutten er imidlertid tvetydige, og han tilskrives også en rekke positive egenskaper. Som ung beskrives han som «en spræk, vakker Gut, svært til Arbeidskar, gløg og raadsnar og flink Fiolinspiller, men tillige overmaade forlystelsessyg og fik tidlig hang til Drik, Kortspil og Nattefrieri» (sst.). Beskrivelsen er i tråd med et mønster som historiker Joy Wiltenburg finner i sine studier av engelske og tyske eksempler på sensasjonelle tekster om historisk kriminalitet helt fra 1500-tallet og fremover. Slike tekster tegner et felles årsaksbilde, som forbinder kriminaliteten

med tidligere amoralsk oppførsel og dårlige karakteregenskaper, for eksempel usedelighet, drikke, kortspill, grådighet og sinne (2004: 1391). Forbryteren er ikke i utgangspunktet annerledes enn andre mennesker, men mangler evnen til å kontrollere sine dårlige egenskaper, som derfor eskalerer.

Resultatet er den samme tvetydige fremstillingen som vi så da Øverland fremstilte Sevlegutten som en sagahelt, en skikkelse som overgår hverdagsmennesket både i last og i dyd. Denne tvetydigheten er et vanlig trekk ved forbryterfortellingene, som ofte fremstiller sine protagonister som helter og de kriminelle gjerningene i et apologetisk lys. Særlig i fortellingene og skillingsvisene om berømte vanekriminelle og mestertyver, som Gjest Baardsen og Ole Høiland, beskrives forbryterbanen som dårlige livsvalg eller uheldige omstendigheter (jf. Diesen & Warberg 2021). De tar fra de rike og gir til de fattige, i likhet med den etter hvert internasjonalt kjente Robin Hood-figuren, og livet på flukt fremstilles som eventyrlig og fritt. «Mestertyven hadde alltid staaet for hende som en Eventyrhelt», står det for eksempel om den bedrestilte kvinnen Aagot i en av Muus' fortellinger om Ole Høiland: «Hadde han fulgt Dydens Vei, da kunde han med sine sjeldne Evner og utmærkede Forstand utvilvsomt blevet noget Stort» (1889: 20, 31). Med mordere forholdt det seg rimeligvis noe annerledes, men en viss ambivalens er tydelig også i skillingsviser og forbryterfortellinger om dømte drapsmenn. Både hos Muus og Øverland brukes slåtten «Sevlen» til å gi uttrykk for nettopp en slik tvetydighet.

«Fanitullen» og «Sevlen» var slåtter som ble forbundet med Møllergutten, og denne musikeren opptrer også som en karakter i Muus' fortelling. Møllergutten spiller «Sevlen» i danselaget hvor Sevlegutten oppdager at reisekameraten og kramkaren Sølv-Tollef, har en stor mengde kontanter med seg, og slåttemelodien akkompagnerer drapsplanene som tar form i tankene hans:

[I Drammen] finder vi [Sævligutten] yr og glad i Danselag. Vakre, viltre Jenter var her, selve Møllargutten spillede til Dans og Kræmmeren Tollef Kittelsland, Sølvtollef kaldet, var flot til at traktere med drikkende varer.

Da Møllargutten udpaa Kvelden spillede den sprættende vilde, kaade Sævleslaatten, smilte Ole i stolt Henrykkelse og følte sig som en Storkar. (...)

Det var en liten Stund efter, at Sølvtollef tog frem sin Lommebog og aabnede den, hvorved Ole fik se en Bunke blaa og gule Pengesedler.

«De skal blive mine!» tænkte Sævligutten med gnistrende Øine. (Muus 1904a: 6–7)

Scenen fra dansegildet danner nok en parallell «Fanitullens» skildring av bryllupslaget, der det var djevelens slåttespill som endte med «et rungende Mandefald» (Moe 1856: 140). Innskrivingen av Møllergutten er samtidig med på å skape nye forbindelser mellom de omtalte forbryterne og stedene de kom fra, og scenen fungerer også som et første tilknytningspunkt mellom de tradisjonsrike fortellingene og den dagsaktuelle Ryentveit-saken. Møllergutten kom, i likhet med Ryentveit, fra Saude i Telemark. Skobba hevder til og med at Ryentveits drapsoffer, Gunnarsrud, kom fra den samme husmannsplassen som Møllergutten ble født på (2001: 10). Sammen med parallellene som utbygges mellom Sevleguttens livshistorie og Knuts, er dette et av elementene som skriver Ryentveit-saken inn i den samme tradisjonen som innbefattet slåttene «Sevlen» og «Fanitullen». Konstellasjoner av stedsnavn og historiske personnavn er markører som virker sammen med de intertekstuelle referansene i fortellingen. Sammen bygger de opp et mytologisk-historisk univers, der morderne både er litterære karakterer, kulturelle figurer og historiske skikkelser.

I fortellingen til Muus har Sevlegutten ikke bare drept Sølv-Tollef; han har også tatt bestefaren av dage ved å dytte ham ut av fiskebåten og la ham drukne. Dette var en kjent mistanke, som også ble drøftet i forbindelse med den historiske rettssaken mot Sevre. Bestefarens grav ble åpnet og det ble tatt avhør av vitner, uten at man fant grunn til å tiltale Sevre for dødsfallet (*Departements-Tidende* 1834: 832). Ryktene levde imidlertid videre på folkemunne, og de nevnes også hos Øverland (1896: 35). Hos Muus er drapet en realitet og forklaringen økonomisk: Bestefaren hadde krav på føderåd livet ut fra gården som Sevlegutten hadde overtatt, og han ønsket dette utbetalt i forbindelse med et nytt giftemål. Også i forbindelse med drapet på bestefaren opptrer slåtten som et uttrykk for morderens indre. Samme dag som drapet finner sted, opptrer han i festlig lag og spiller kort, og i gravølet tar han feilen frem og spiller «Sevlen» (Muus 1904a: 6). Folk skjønner at Sevlegutten står bak dødsfallet, men de tør ikke å gjøre noe med saken (sst.). Slåtten uttrykker Sevles manglende anger og empatiløshet, samtidig som den også her – i likhet med hos Øverland – står i bekjennelsens sted.

I Muus' fortelling får slåtten lignende funksjoner i forbindelse med drapet på Sølv-Tollef og dødsstraffen det medfører. Også denne gangen bekrefter slåtten « morderens karakteregenskaper, og den er på en og samme tid en bekjennelse og et uttrykk for hvordan han selv møter døden: «Sævligutten blev sig selv til det sidste. Hos ham var verken Tale om Anger eller Bekjendelse. Da han gik til Retterstedet, trallede han muntert Sævli slaaten» (Muus 1904a: 15). Som hos Øverland inngir slåtten publikum med en blanding av frykt og beundring, som henger sammen med spenninger mellom lokalbefolkning og øvrighet. Slåtten står som et uttrykksfullt språk som unndrar seg juridiske konsekvenser. Samtidig innbyr den til fortolkninger av forbryterens indre liv. Slåtten kan spille frem Sevles karaktertrekk og 'gjenskape' ham i et kunstnerisk uttrykk.

I den forstand blir slåtten også en metatekstuell representasjon av forbryterfortellingen selv, som på lignende vis gjenskaper forbryteren gjennom bestemte estetiske og diskursive registre.

I likhet med Øverland benytter også Muus seg av referatet fra høyesterett i tillegg til folketradisjonens overleveringer. Overgangen tillater Muus å hoppe over selve drapshandlingen, som omgås med en ellipse i teksten. Fra å følge Sevles drapsplaner under dansegildet går fortellingen direkte over til referatets innledning om hvordan Sølv-Tollefs lik ble oppdaget. Dermed skifter også fortellerperspektivet fra morderens eget til øvrighetens:

Om Morgen den 25de Februar 1832 bemærkede Gudbrand Torjussen Rud paa en Reise fra Sigdal til sit hjem i Numedal, Blodspor paa veien gennem Nerdalsskogen. Omtrent 34 Skridt fra Veien fik han se Liget af en Mandsperson hænge udover en Skrænt i Veikanten. Den døde gjenkjendtes strax som Tollef Kittelsen fra Gaarden Vægli i Numedal. (...) Liget, som bragtes til Enger, var blodigt, Halsen overskaaret og bibragt flere Saar, deriblandt i Hovedet. Myrdedes Kramkiste fandtes ikke. Derimod forefandtes i Ligets Lomme blandt andet 27 Sinkknapper, men i Nærheden bemærkedes to Oxepoise, hvoraf den ene var kort og tyk, endvidere Sliren til en Tollekniv. (Muus 1904a: 7)⁴

Saksgjennomgangens konkrete datoer, tidspunkter og steds- og navneangivelser gir inntrykk av samtidighet og står i sterk kontrast til den tidlige episke og mytiske distansen. Grepet gjør at fortellingen bærer preg av både tidligmoderne, folkelige forestillinger om forbryteren som en tvetydig helteskikkelse, og den moderne kriminallitteraturens interesse for den langsomme etterforskningen av drapet. Fordi drapshandlingen forblir ubeskrevet kan leseren med spenning følge øvrighetens prosess med å oppklare mordet, arrestere Seve og gjeninnhente ham etter

rømningsforsøkene. Fremstillingen veksler samtidig mellom åpenbar fiksjonalitet og dokumentarisme.

Muus anvender referatet på lignende måte som Øverland og fremhever at «Angjældende nægtede med den største Freidighed» å ha begått drapet (1904a: 11). I Muus' fremstilling er bevisene mot Sevle sikre, men likevel var han ikke «at formaa til at afgive Tilstaaelse» (14). Konflikten mellom lokalsamfunn og øvrighet under Sevles rømninger fremstilles i enda mer tilspisset versjon enn i *Departements-Tidende* og hos Øverland. Muus slår fast at de i lokalbefolkningen som ikke var blant hans tallrike beundrere og slektninger, var for redde til å angripe ham (15). Flyttingen av henrettelsesstedet forklares også her med at øvrigheten fryktet at venner og familie ville gripe inn og forhindre henrettelsen. Som hos Øverland går Sevlegutten døden i møte uten å ha tilstått, og slåttemelodien er hans siste budskap til verden. Hos Muus åpnes det imidlertid ikke for at slåtten kan fortolkes på flere måter, slik Øverland åpner for at den kan uttrykke både anger og trass. Slåtten forblir hele veien et tydelig uttrykk for forbrytermenneskets kalde indre og for hans uendrede karakter.

Ryentveit-saken og arv som gjentakelse

I Muus' fortelling er det ikke den manglende bekjennelsen som er den hovedsakelige gåten knyttet til Sevlegutten. Delen om ham avsluttes med den bastante konklusjonen jeg siterte i begynnelsen av kapitlet: Man kan ikke forstå det annerledes enn at Sevlegutten hadde fått morderske tendenser i arv – tendenser som det nå har vist seg at han ga videre i arv til sin «Brors Sønnesøn» Knut Ryentveit (Muus 1904a: 15–16). For Sevleguttens egen del finnes det ikke noen konkrete eksempler på forgjengere som

var mordere, selv om de mange allusjonene til «Fanitullen» antyder at også hans gjerninger er gjentakelser av hendelser som fant sted århundret før. Etterkommere, derimot, finnes i helt konkret forstand. Hele den siste halvdel av Muus' fortelling er viet til Knuts livshistorie, som skal vise hvordan Sevleguttens arveanlegg kom til uttrykk «nær 80 Aar efter at Sævliguttens Hoved falt paa Blokken» (sst.). Denne arven lar seg påvise enten Sevlegutten tilstod sine gjerninger eller ikke.

Muus understreker arvets betydning ved hjelp av flere fortellertekniske grep. Paralleller mellom de to mordernes liv, gjerninger og karakteregenskaper fremheves, slik at arven først og fremst fremvises som repetisjon. På samme måte som Sevleguttens drapshandlinger ble knyttet til både en litterær folketradisjon og den biologiske degenerasjonsforklaringen, er det også for Knuts del snakk om en kulturell arv og en selvoppfyllende profeti i tillegg til et biologisk slektskap: «De gamle i Slægten sagde om ham: 'Dette blir nok en rigtig Sævligit.'» (Muus 1904a: 16). Spådommen understøttes av at den unge Knut har hørt fortellingene om Sevlegutten og slåtten «Sevlen», som forblir en metonymisk representasjon for forbryteren selv:

Lige fra Barndommen havde Knud hørt om denne sin Grandonkels stormfulle Liv og lært at se en Helt i ham. Dette, at Sævligutten i nær to Aar havde levet som Rømling og holdt Øvrigheden for Nar, syntes Knud noget helt storslagent, og førstegang han var i Danselag og hørte den eggende Sævlislaaten sitre fra Strengene, gik den ham i Blodet. (16–17)

Forbindelsen mellom Sevlegutten og slåtten får nye funksjoner i denne delen av teksten. «Sevlen» står ikke bare som en stedfortreder for bekjennelsen, men også for arven. Den fungerer som en form for 'smitte' fra Sevlegutten til Knut, som går sistnevnte

«i Blodet». Slåtten er på samme tid et symbol på den biologiske og den kulturelle arven som forbinder de to morderne med hverandre. Vel så mye som fysiske mordanlegg overføres Sevleguttens anlegg gjennom fortellingene om morderens stormfulle liv og tvetydige, tidvis heltelignende kvaliteter og de gamles spådom.

Likheten mellom de to morderne trekkes frem gjentatte ganger. På samme måte som Sevlegutten muntert spilte «Sevlen» i bestefarens gravøl, drar Knut på dansegilde etter at han har drept Åste, uten at det er noe «paafallende at se i hans Væsen» (Muus 1904a: 6, 27). Roen og kulden, som vitner om empatiløshet og utilgjengelighet, fremheves. Også senere, etter at han har blitt fengslet for drapet, men utviser både god appetitt og søvn på tross av fangenskapet, slår Muus fast at «[i] et og alt teede han sig som hans Frænde Sævligutten i Fængsel» (29). Parallellene forklarer noen av valgene Muus gjorde i fortellingen om Sevre, for eksempel det at han fremhever det mulige drapet på bestefaren, kalt «Storen». Bestefaren er, i likhet med Åste, et offer som står morderen nær, og begge har i virkeligheten krav på drapsmannens beskyttelse. Storen i form av føderåd og Åste fordi hun bærer Knuts barn. Begge har blitt en hindring for morderens individuelle utvikling og velvære, og drapet på det ufødte barnet gjør at begge drapene er knyttet til familiens eller husholdets rammer. I etterkant av mordene viser verken Sevlegutten eller Knut tegn til anger, selv om de hadde et nært forhold til ofrene. Sevlegutten dreper snart på nytt, og mordet på Sølv-Tollef utgjør en parallell til Ryentveit-saken også i selve gjerningen, som i begge tilfeller består i at offerets hals skjæres over med kniv.

Knuts handlinger fremstår altså som en gjentakelse av Sevleguttens, og den samme personlighetsutviklingen gjentar seg under nye historiske forhold. Også her kan vi snakke om en effekt som tilsvarende Sigmund Freuds 'Det uhyggelige'. Den gjengangeraktige tilbakekomsten av de samme «karakterene, skjebnene, de

forbryterske handlingene» i flere generasjoner etter hverandre fremkaller gjenkjennelsen av 'Den Andre' i en selv, og dette er grunnkarakteren i det uhyggelige og gruvekkende, ifølge Freud (2011 [1919]: 161). I sin populærlitterære form tar imidlertid fordoblingen også form av den ambivalensen som til alle tider har kjennetegnet forbryterlitteraturen. Arven etter Sevlegutten er ikke bare uhyggelig, men gir også det dagsaktuelle mordet et preg av en episk storhet forbundet med tidligere tiders 'storslagne' unntaksmennesker. Både Sevlegutten og Knut får preg av en nasjonalromantisk fremstilling av den norske bonden som de siste eksemplene på sagatidens mannsideal: den sterke, kalde og egenrådige.

I delen om Knut er det også spor av den psykologiske vendingen som fant sted i norsk litteratur i andre halvdel av 1800-tallet. Mens Sevleguttens indre stort sett kom til uttrykk gjennom slåtten «Sevlen», beskrives Knuts indre motivasjon for å begå drapet på Åste i klare ordelag. Det er de samme karakteregenskapene som legges til grunn for begge mordene, men i delen om Knut suppleres de av et innblikk i morderens resonnement og skiftende følelser overfor kjæresten. Fortellingen beskriver en ung mann som først er dypt forelsket i Åste og oppriktig lover å gifte seg med henne, men som kjølner etter at de har inngått et seksuelt forhold. Hele tankerekken som leder frem mot drapsplanene er gjengitt:

Efterat Aaste hengav sig til ham, var hun ligesom sunket ned i hans Respekt til at blive jevngod med alskens løse Jenter, som for et godt Ord havde givet ham, hvad han ønskede, og lidt efter lidt havde han formelig begynt at forakte hende. Nu havde han ikke seet hende paa længere Tid og under dette var en rig, vakker Gaardjente begynt at tilsmile ham og havde vakt al hans Lidenskab. (...) Knud vidste intet om hendes Tilstand, men da Moderen nu fortalte ham

det, blev han yderst ilde tilmode. Og som han nu skred op og ned ad Gulvet, blev han stedse mere rasende paa Aaste. Naar den stolte Randi Tronstad fik Nys om, at han havde barn med Husmandsjenten, vilde hun ikke vide noget af ham mere. (...) Han tænkte ikke, at han selv var hendes Forfører, som paa en skammelig Maade havde svigtet hende, han kjendte ingen Medlidenhed for den stakkars Aaste. Han nærde kun et blindt had mod hende og det ufødte barn. Skulde da hele hans Liv forfeiles for en skarve Husmandsjentes Skyld? spurgte han sig, mens alle dæmoniske Tendenser blussede op i al sin Vælde og tog Herredømmet hos ham. Jeg kan ikke trække Pusten frit, før jeg har skaffet Aaste afveien! skreg det inde i ham, som der engang havde lydt i Sævligguttens mørke Sjæl, dengang Bedstefaaderen var ham iveien. (Muus 1904a: 28)

Den indre monologen gjør at det er et langt mer sammensatt årsaksbilde som skildres her, enn det var da Sevlegutten planla sitt drap på Sølv-Tollef. Muus beskriver de endrede følelsene, den nye interessen og resonnementet som ligger til grunn for at «dæmoniske Tendenter» blusser opp og vekker den samme mordlysten i ham som i slektningen. Arven er altså ikke utelukkende forklart som en blind gjentakelse, men involverer også psykologiske beveggrunner.

Diagnosen som symbolsk form

Flere patologiske årsaker til Knuts drap på Åste blir gradvis introdusert i denne siste delen av fortellingen. Knut drikker for mye, og alkoholinntaket forbindes med hallusinasjoner og angst som speiler de sakkyndiges konklusjon under rettssaken: at han er degenerert. Utviklingen mot alkoholisme går raskt, og «i 19-Aarsalderen var det allerede kommen saavidt med ham, at

han stadig maatte tage til stærke Drikke» (Muus 1904a: 17). Også Sevleguttens hang til alkohol ble fremhevet og omtalt som del av hans «forlystelsessyge». I fortellingen om Knut er imidlertid alkoholforbruket forbundet med et mer konkretisert spørsmål om tilregnelighet og ansvar. Muus bygger på de kjente opplysningene fra pressen og fremhever hallusinasjonene Ryentveit fikk i forbindelse med et særlig hardt drikkegilde. Deliriet opptrer allerede før han innleder forholdet til Åste, og i fortellingen fylles hallusinasjonene med innhold som forespeiler drapet. I synet ser Knut først at han skjærer over halsen på Åste, deretter at faren hennes, gamle Halvor Gunnarsrud, står i rommet (19). Når han senere forelsker seg i Åste, følges forelskelsen hele veien av en angst som settes i forbindelse med disse forestillingene. Ekspertuttalelsens sykdomsbilde får på denne måten et anstrøk av fremsyn og skjebne; det patologiske romantiseres, samtidig som de tradisjonelle fremstillingene av forbryteren patologiseres.

‘Arven’ etter Sevlegutten omformes av de psyko-fysiologiske årsakssammenhengene som etableres i denne delen av fortellingen. Det er ikke lenger spørsmålet om bekjennelsen og forbryterens indre liv som symboliseres av slåtten, men spørsmålet om arv og ‘smitten’ som Sevles mordanlegg innebærer. I delen om Knut er det derfor diagnosen som symbolsk form, snarere enn bekjennelsen, som fungerer som et erkjennelsesverktøy i teksten. Knuts livshistorie er ikke bare en gjentakelse av elementer fra Sevleguttens, den innebærer også en patologisering som har tilbakevirkende kraft. Den vitalistiske kraften som ligger bak fremstillingen av Sevlegutten, den uhyggelige og storslåtte karakteren, forvitrer i delen som omhandler Knut. Mens ambivalensen i første del består av en veksling mellom helten og antiheltens egenskaper, består den i andre del også av skillet mellom arvelig determinisme og fri vilje, og mellom normalitet og abnormitet. Den tvetydige helteskikkelsen som Sevlegutten utgjorde blir

retrospektivt satt inn i en kausalitetsmodell som patologiserer handlingene hans og gir forlystelsessyken knyttet til selskap, drikke og utsvevelser nytt meningsinnhold. Degenerasjonslærens inntreden i forbryterfortellingen åpner for å se ikke bare Knut Ryentveit, men også fortiden og Sevlegutten i et nytt lys.

Om bekjennelsen er en symbolsk form som, med Tygstrup og Holms ord, «gør det muligt at skabe et billede af et menneskes intime liv», er fundamentet for diagnosen som symbolsk form at den regulerer forståelsen av forholdet mellom det normale og det abnorme, det friske og det syke (2007: 154). I forbindelse med kriminalitet handler det i begge tilfeller om at vi trenger verktøy for å tenke over og håndtere det kriminelle individets brudd med samfunnet og samfunnspakten. Bekjennelsen avhenger av å få den kriminelle i tale, og i det korporlige straffesystemet vil man bruke tortur av kroppen som et middel til å fremtvinge den nødvendige utsigelsen av skyld (jf. Foucault 1977: 41). Diagnosen kan derimot avleses i de tegnene, både psykologisk og fysiologisk, som den syke eller avvikende fremviser. I den forbindelse handler det ikke om å få forbryteren til å tale, men om andres evne til å lese og fortolke tegnene på hans iboende kriminalitet.

‘Den fødte forbryter’

Bekjennelsen har selvsagt forblitt en viktig del av rettssystemet og av vår kriminalitetsforståelse for øvrig, og den står stadig i nær forbindelse til fortellingene vi konstruerer for å forstå kriminalitet. Tilståelsens status i (særlig det amerikanske) rettssystemet har blant annet blitt belyst av litteraturviter Peter Brooks i *Troubling Confessions. Speaking Guilt in Law and Literature* (2000). Diagnosen har imidlertid fra 1880-årene av tatt over enkelte av bekjennelsens funksjoner og åpnet for nye tilnærminger til det

kriminelle individet både i og utenfor kriminalvitenskapen. Med utgangspunkt i diagnosen som symbolsk form, kan vi søke forbi det uttalte, til forklaringer som har med mentale og kroppslige, eller psyko-fysiologiske, sammenhenger å gjøre. Diagnosen binder sammen kropp og individ på en annen måte enn bekjennelsen: Ikke som et sted for forhandling om skyld, men som et sted for fortolkning og, potensielt, behandling.

De rettspsykiatriske praksisene som ble innført omkring århundreskiftet 1900, har beholdt en sentral plass i norsk rettsspraksis helt frem til våre dager (Schaanning 2013: 51). Utilregnelighetsspørsmålet og komplikasjonene det innebærer for forholdet mellom lovbrudd, lovbryster og rettssystemet, påvirker fremdeles måten vi tilnærmer oss kriminalitet på. Det tydeligste eksemplet er rettssaken mot massemorderen Anders Behring Breivik i 2012, hvor motstridende tilregnelighetsvurderinger førte til en omfattende gjennomgang av norsk rettspsykiatrisk praksis. Fortellinger som *Muus sine*, bidrar til å tydeliggjøre at skiftene i vår forståelse og håndtering av fenomener som kriminalitet, ikke bare finner sted innenfor spesialdiskursene på det medisinske og juridiske området. Tekster og fortellinger tar aktivt del i å skape interdiskursive 'laboratorier' som utforsker hva slike skifter innebærer i kulturen som helhet og for hvordan vi mennesker forstår den virkeligheten som omgir oss.

I «Sævlugutten og hans Brors Sønnesøn Knut Ryentveit» ser vi at det historiske skiftet i forståelsen av kriminalitet i andre halvdel av 1800-tallet også innebar en endring i hvordan man tenkte om og tilnærmet seg kriminelle hendelser og kriminelle individer. I Sevre-sakens virkningshistorie var det lenge bekjennelsen som var den strukturerende symbolske formen i fremstillingene av drapet, både i en juridisk sammenheng, i folketradisjonen og i senere forbryterfortellinger. Denne måten å forstå kriminalitet på henger sammen med den mytologiserte fremstillingen av Sevre og,

dermed, med forbryterfiguren han utgjorde. Muus' omskriving og videreføring av figuren Sevlegutten i fortellingen om Knut Ryentveit synliggjør at diagnosen, som symbolsk form, hadde fått innvirkning på kriminalitetsforståelsen i tiden omkring århundreskiftet. Vi ser også noen av konsekvensene dette fikk for fremstillingen av forbryteren og hvordan han opptrer som en kulturell figur. Hos Muus er det ikke lenger tilståelsen som er strukturerende for fortellingen, men derimot den individuelle utviklingen til morderen og en popularisert forbryterpsykologisk forståelse av kriminalitetens årsaker. Knuts utvikling fremstilles i tråd med et sykdomsforløp, som aksentueres av det påståtte slektskapet mellom ham og Sevlegutten.

Om en bekjennelse kunne snu forbryteren til forsonet mann eller til helt, kunne diagnosen forskyve skyldsspørsmålet over mot generasjonene forut, mot en form for fatalisme eller skjebne, og mot en historisert forståelse av enkeltindividet. Dette er trekk som går igjen i fremstillingene av forbrytere i tiden omkring århundreskiftet 1900, og som henger sammen med forståelsen av hva det innebærer å være 'født forbryter'. Fortellingen til Muus om Sevre og Ryentveit kan gjøre oss oppmerksomme på at utviklingene og endringene i kriminalitetsforståelsen vår ikke er lineære eller tar form av markante paradigmeskifter. Samtidig som degenerasjonslæren og forestillingen om at man kan være født som forbryter blir gjenkjennelige forståelsesmodeller i tekstene, ser vi også at tradisjonelle måter å fremstille kriminalitet på videreføres. Fortellingen beholder for eksempel sin sin åpenbare tilknytning til en nasjonalromantisk stil og etablerte forestillinger om forbryteren som en mellomting mellom skrekkfigur og folkelig helt. Den populærlitterære bruken av degenerasjonslæren medførte kontinuitet vel så mye som brudd, og den spilte trolig en viktig rolle i konsolideringen av gamle og nye måter å forstå kriminalitet på.

KAPITTEL 4

‘Den fødte forbryter’ som litterær figur

«Hvad vi kjender af Menneskene, er bare Overflade. Under disse overflader lurer alleslags rare Dyr, ækle Dyr og fæle Dyr, Vanvittige, Forbrydere, Selvmordere, Vildmænd ...» (Garborg 1891: 110). Utsagnet er Gabriel Gram sitt, hovedpersonen og jeg-fortelleren i Arne Garborgs roman *Trøtte Mænd* (1891). I romanen finner vi en rekke eksempler på at forbryteren blir utgangspunkt for kritiske refleksjoner over forholdet mellom individ og samfunn. Tyver og mordere sammenlignes med kunstnere og genier, og tendensen mot lovbruddet beskrives som en medfødt nådegave, som i disse sitatene:

[D]e, som stjæler i stort, dem faar man uvilkaarlig en vis Agtelse for, som overhoved for alt, hvad der har Dimensioner. De er Mestere i sit Fag, Kunstnere, og for Kunsten, for Mesterskabet har Mennesket Respekt, og bør ha Respekt, selv hvor der bare er Tale om en Kunst som den at stjæle. (Garborg 1891: 53)

Eller:

Morderevnen er en egen Begavelse, en Naadegave; man fødes til Morder, som man fødes til Geni; det har ingen fare. (305)

Ordlyden og motivene kjenner vi igjen vi fra Garborgs omtale av Cesare Lombrosos hovedverk i *Kolbotnbrev og andre skildringer*, som også kretset om grenseområdene mellom genialitet og kriminalitet, menneske og dyr, den normale og den abnorme, den lovlydige og lovbryteren. Det har likevel inntrådt noe nytt i romanen. Mens vi tidligere har sett hvordan tilknytningen mellom forfatter og forbryter ga grunnlag for Garborgs angst og hypokondri, får vi nå eksempler på en motsatt utveksling, der den kriminelle låner av geniets egenskaper og ry. Gram ironiserer over at man uvilkårlig får en viss aktelse for forbryterens evner, og 'Den fødte forbryter' blir en tankefigur som åpner for å trenge under overflaten av både menneskets psyke og etablerte samfunnsstrukturer.

Trøtte Mænd er bare ett av en rekke eksempler på at 'Den fødte forbryter' figurerer i kanonsierte skjønnlitterære forfatterskap i tiårene som omgir århundreskiftet 1900. For å belyse figurens skjønnlitterære funksjoner, skal vi i det følgende se nærmere på et utvalg romaner, noveller og korttekster der forestillingen om medfødt kriminalitet gjør seg gjeldende. Forfattere som blir omtalt inkluderer svenske Ola Hansson, August Strindberg, Gustaf af Geijerstam og Victoria Benedictsson, danske Herman Bang og J. P. Jacobsen, og norske Garborg, Ragnhild Jølsen og Amalie Skram. I samtlige av tekstene forbindes periodens forestillinger om kriminalitet med litterære personer og innskrives i et fiksjonsunivers hvor de knyttes til estetiske prosjekt. Samtidig vil vi kunne gjenkjenne forklarings- og forståelsesmodellene forbundet med 'Den fødte forbryter' i en faglig sammenheng, som

atavisme og degenerasjon, og krysningspunktene mot sykdom og avvik i mer generell forstand.

I novellene og korttekstene legges det særlig vekt på det gåtefulle ved forbryterens psykologi og forholdet mellom de indre og ytre kjennetegnene til forbryteren. Tekstene spiller på forestillingen om forbryteren som en egen, annerledes mennesketype eller 'rase', men de setter også forbrytelsen i forbindelse med andre avvik og et mer utstrakt forfall i slekten. Kjønn blir tematisert i flere av dem, og det blir nødvendig å se nærmere på kjennetegnene til også 'Den kvinnelige forbryter'. Mot slutten av kapitlet henter jeg eksempler fra større romanverk som knyttes til litterære strømninger som dekadansen og naturalismen. Her vil vi se at størrelser som 'Den degenererte', 'Den dekadente' og 'Den fødte forbryter' glir over i hverandre, og at forbryteren spiller en viktig rolle også i mer generelle tematiseringer av forholdet mellom individ og samfunn, arv og miljø. Det som knytter de varierte litterære eksemplene til hverandre, er den gjennomgående forbindelsen de etablerer mellom kriminalitet, sykdom og avvik, som fremhever spørsmålet om hvem forbryteren er og hva gjerningene hans – eller hennes – skyldes.

Forbrytelsens gåte

Forbrytelsens psykologiske dimensjoner var, og er fremdeles, gåtefulle uavhengig av årsaksforklaringer som arv og miljø. Også fagpersoner innen psykiatrien vedkjente seg dette. I artikkelen «Forbryderpsykologiske problemer», som stod på trykk i *Samtiden* i 1895, skriver assyllegen Henrik Dedichen at «selv den sindssygelege, der sidder inde med de flest og bedste forudsætninger for at se klart, støder uafatelig hovedet mod nye gaader, og jo klarere han ser, desto flere gaader øiner han også» (108). Gåtene

var forbundet med alt arvelæren og positivistiske metoder *ikke* kunne forklare, selv om man godtok forestillingen om at ulike avvik hang sammen med hverandre og skyldtes biologiske så vel som sosiale faktorer. Man vet ikke hvorfor det ene barnet rammes og det andre ikke, og man vet ikke hvordan man kan beskytte seg selv og familien. Degenerasjon har overtatt pestens rolle fra tidligere tider, skriver Dedichen, for frykten skyldes både fenomenet i seg selv og den uklare smittefaren det forbindes med (sst.). Der kriminalvitenskapelige og biologiske forklaringer må gi tapt, venter dessuten de filosofiske og sosiale spørsmålene knyttet til forbrytelsen: om moralsk ansvar, om behandling, straff og rettferdighet, og om hvor grensen mellom det normale mennesket og avvikerer går.

Når samtidens forfattere blir interessert i menneskets psykologi, blir spørsmålene knyttet til avviket og forbrytelsen ofte fremhevet og adressert direkte. I doktorgradsavhandlingen *Paria. Brottslingen och normaliseringen av människan i Strindbergs, Hanssons och Geijerstams författarskap* (2018) peker litteraturviter Gustaf Marcus på hvordan 'forbrytelsens gåte' nesten overraskende ofte blir tematisert i de delene av skjønnlitteraturen som «inriktade sig på psykologiska problem og försökte förklara människans natur», særlig i tekster som man nå regner innunder dekadansen og *fin-de-siècle*-litteraturens strømninger (2018: 13). Dette er ikke tilfeldig, mener Marcus: «I försöken att avgränsa det normala från det unormala, regeneration från degeneration, var brottslingen en nyckelfigur som ofta fick fungera som en metonymi för et helt spektrum av sociala patologier: själva tecknet för det avvikande» (17). Beskrivelsen av forbryteren som en slik nøkkelfigur, er beslektet med tilnærmingen jeg har lagt til grunn når 'Den fødte forbryter' betraktes som en kulturell figur. Figuren gjør seg gjeldende i de litterære forsøkene på å gestalte og gjøre begripelig det avvikende ved forbryteren og punktet

hvor denne skiller lag med det normale mennesket, men også i utforskningen av konsekvensene et slikt skille må få.

Vårt første eksempel blir Strindbergs novelle «En brottsling» fra samlingen *Skärkarlsliv* (1888). Her er 'forbrytelsens gåte' selve ledemotivet, og gjennom utforskningen av denne gåten tematiseres både skillet mellom mann og kvinne og skillet mellom sentrale ordensmakter og skjærgårdsmennesket som, i helt bokstavelig forstand, lever i samfunnets ytterkant. Handlingen kretser om en rettssak mot skjærgårdsmannen Andreas Ek, som har meldt seg selv for drapet på sin kone. Dommeren, som er ung og aldri har ført en drapssak tidligere, ønsker å gå grundig gjennom bevisføringen med de nye metodene som brukes «i de stora kulturländarna» (1914a: 281). En medisinsk ekspert har derfor deltatt i forhørene for å avgjøre «om mördaren tillhörde brottslingarnes typ eller ej» og alle materielle bevis har blitt grundig gjennomgått (sst.). Sakens fakta er tilsynelatende klare: Under en fisketur har Ek dyttet konen i vannet, slått henne i hjel med en kjetting, fraktet liket tilbake til land og dyttet det ned i latrinen (283). Faktaene kan imidlertid ikke forklare *hvorfor* Ek har begått det brutale mordet. Fordi Ek vedgår skyld, men nekter å utdype sine motiver eller vise anger, fremstår det brutale mordet som uforståelig. Under rettssaken prøver ulike aktører, deriblant lagmannen, presten og lekmannsdommeren, å presse frem en utdypning av tilståelsen hans, med utgangspunkt i både juridiske, religiøse og vitenskapelige interesser. Om Ek viser anger eller fremstår som utilregnelig, kan det ha betydning for straffutmålingen i dette livet og det neste, og for ettermålet som sønnen og de gjenlevende slektningene hans må leve med.

I lys av disse overveiingene om Eks motiv prøves både diagnosens og bekjennelsens symbolske former ut i novellen, men ingen av dem strekker til for å forklare og håndtere Eks handling. Den medisinske eksperten har ikke funnet noen tegn på

at Ek tilhører den «lägre mänskotyp, som kallas brottsling eller svagsint» (Strindberg 1914a: 284). Ek viser heller ingen anger, og svarer kort og knapt på spørsmålene om motiv: han angrer ikke, han ville gjort det samme om igjen, og han hadde hatt et sterkt ønske om å drepe konen i hele seks år (288, 293). Ikke en gang synet av hustruens lik, som løftes inn i rettsalen og vises frem, får ham til å uttrykke anger. Til sist må rettsakens aktører gi tapt, og dommeren forkynner at dommen vil falle om åtte dager. Ek, taus som før, sitter igjen som en enigma.

Det er først etter at retten er hevet, over kaffen på prestegården, at vendepunktet inntreffer. Doktoren og lekmannsdommeren studerer et fotografi av offeret, og sistnevnte husker at Eks kone hadde flere avvikende trekk ved seg:

Det är märkvärdigt i alla fall, sade nämndemannen och tummade den gula fotografien av den mördade; det förefaller mig så underligt, när jag ser denna här bilden och erinrar vad medicinalrådet skrev om det han kallade brottslingstypen: opropor­tionerligt litet kranium, skevögdhet, brist på symmetri, öronen för stora och utstående. Och vet doktorn vad: jag kände mänskan i livet. Ja, Gud förlåte mig, nu rinner det opp för mig: hon vävde åt hustru min om vintranne, och hon satte alltid opp garnet galet i färgen.

Hörde hon illa också? frågade doktorn djupt intresserad.

Ja, om det var det eller något annat, men aldrig fick man ett svar, som passade till frågan.

Då slår det in då! höjde doktorn rösten, sprang upp från stolen och satte sig igen. Därpå fortfor han viskande: det var hon som var brottslingen. (Strindberg 1914a: 295)

Kan det være offeret, og ikke morderen, som er det egentlige forbryterindividet? Denne dreiningen i vår forståelse av Eks handling avhenger av en kriminalitetsforståelse hvor kriminaliteten

er et gjenkjennbart trekk ved individet selv. Alt de to mennene vet om Eks kone, er hvordan hun ser ut og at hun var fargeblind og hadde nedsatt hørsel. Avvikene trenger altså ikke å knyttes til en kriminell handling – i alle fall ikke forbryterens egen – for å kunne gjenkjennes som noe nettopp forbrytersk. Ved at Eks kone settes inn i 'Den fødte forbryter's form, kan forbryterspørsmålet i novellen fjerne seg fra den kriminelle handlingen i seg selv, som jo er begått av Ek, og strekke seg over i spørsmål som gjelder forbrytermenneskets karakter og psykologi – og, ikke minst, kjønn. Dreiningen mot Eks kone kan tjene som et første eksempel på hvordan forståelsen av det forbryterske, både i og utenfor skjønnlitteraturen, ofte arter seg annerledes når det er snakk om en kvinnelig lovbryter. Her har ikke kvinnen begått noen kjente kriminelle gjerninger, men det antydes at det er det iboende forbryterske ved henne som har drevet mannen til å begå drap. Strindbergs novelle blir dermed ikke bare et eksempel på en tekst som går fra å spørre 'Hvem gjorde det?', slik detektivromanen og kriminallitteraturen gjør, til å spørre 'Hvorfor gjorde han det?'. Det er også slik at spørsmålet om 'hvem som gjorde det' blir et annet enn spørsmålet om 'hvem som var forbryteren'. Der det første spørsmålet handler om gjerningen, og svaret forblir «Ek», handler det andre spørsmålet om mennesket, og svaret kan være «hans kone».

I novellen strekkes dette spenningsfeltet ut i motsetningen mellom det som er skjult og det som er synlig, noe som fremheves allerede i naturskildringen som innleder teksten. Dagen for rettssaken var preget av en «[m]isstämning i naturen, något opp- och nervänt, så att lärkan förgäves letade sitt nersnöade bo i höstsäden och fiskgjusen icke kunde spana gäddan i den nyfrusna viken» (Strindberg 1914a: 280). At fiskeørnens fugleperspektiv kommer til kort i møte med det tilfrosne vannet, speiler hvordan rettssakens aktører kommer til kort i sin jakt på årsakene til Eks

handling. Forklaringen som antydes mot slutten – at det var offeret som var et forbrytermenneske – kan ikke endre på dette, og denne teorien kan heller ikke brukes til noe i rettslig forstand. Sentrale spørsmål forblir ubesvart: Hva hendte mellom de to på skjæret, og hvorfor vil ikke Ek si noe om det? For å forklare dette, tyr embetsmennene til en ny typologisk årsaksforklaring: Ek er et 'skjærgårdsmenneske' som lever et ensomt og isolert liv i en kultur styrt av overtro og ære, og som derfor foretrekker å tie (296). At han ikke er en født forbryter, vil altså ikke si at han er lik embetsmennene som representerer rettens og tekstens norm. I novellen åpner gjenkjennelsen av 'Den fødte forbryter' for en nyansering av hvor grensen egentlig går mellom avvik og normalitet, og mellom avvik og forbrytelse, som imidlertid frembringer flere spørsmål enn svar.

Et trekk som er nedtonet i «En brottsling», men som vises desto tydeligere i Hanssons novellesamling *Parias - fatalistische geschichten* fra 1890, er hvordan den skjulte og uavklarte forbryteridentiteten forbindes med den psykologiske forestillingen om det ubevisste. Hanssons novellesamling ble først utgitt på tysk og dansk (under tittelen *Skæbne noveller*), og kom ikke på svensk før i 1919. Samlingen utforsker et knippe forbrytelser, avvik og sykdommer som knyttes til det å falle utenfor samfunnet. Også her fremheves det uforståelige ved de kriminelle handlingene, men det er ikke lenger bare den utenforstående som ikke forstår – også for forbryteren selv kan handlingen forbli gåtefull. I «En paria», den første og mest kjente av novellene, møter fortelleren en anonym mann som betror ham at han har vært fengslet. Mannen forfalsket en underskrift på en veksle, men han vet ikke selv hvorfor:

Jag somnade in igjen, men det var en febersömn, som till hälften var vaka, och jag har förklarat saken för mig så, att herunder den

olyckliga lusten sugit sig fast vid min själ, vävt sig in i den, slin-grat sig kring den som en parasit, vilken urdruckit allt dess blod, så att då det blev dag och jag steg upp, denna parasit-tanke var den enda i mig som hade liv, medan min normala själ vilade i dödlik vanmakt, liksom en kropp som mist blod. (Hansson 2004: 71)

Mannen skildrer den forbryterske delen av seg selv som noe fremmed, noe parasittisk eller vampyrlignende, som tar over hans «normala själ» mens han sover. Forklaringen etablerer en todeling av mannens identitet, og alt som tilhører forbrytelsen er gåtefullt også for ham selv. Ved at overtagelsen skjer om natten, etableres det også en forbindelse mellom den parasittiske delen av selvet og søvnen, som blir en tilstand hvor det normale selvet mister kontroll.

Der «En brottsling» gir et tydelig eksempel på hvordan indre og ytre kjennetegn settes i sammenheng med hverandre, er Hanssons «En paria» et godt eksempel på hvordan denne motsetningen forblir virksom også når det er det indre og psykologiske som utforskes. Den dobbeltgjengeraktige splittelsen er et tilbakevendende motiv i samtidens forbryterfremstillinger, og dette kan skyldes hvordan motivet håndterer nettopp motsetningen mellom det kontrollerte, normale selve og det man ikke vil vedkjenne seg. Igjen ser vi forbindelsene mellom skrekklitteraturens gjengangere eller dobbeltgjengere og det sene 1800-tallets ideer om arvelig atavisme eller degenerasjon. For ettertiden er kanskje Robert Louis Stevensons *Strange Case of Dr. Jekyll and Mr. Hyde* (1886) det mest kjente eksemplet, der en medisin gjør det mulig for doktoren å fysisk utskille det monstrøse og primitive – eller atavistiske – ved seg selv gjennom forvandlingen til den monstrøse Mr. Hyde. Splittelsesmotiv gjenfinnes imidlertid i ulike variasjoner i så å si alle sammenhenger der forbryterpsykologien diskuteres. Vi finner det også i helt konkret forstand hos

Lombroso og i samtidens psykiatri, der diagnoser som hysteri og epilepsi ble forbundet med personlighetssplittelse.

Da Strindberg skrev en enakter basert på Hanssons tekst, dramaet *Paria* fra 1891, utbroderte han nettopp disse to aspektene ved novellen: forbrytelsens karakter av å være ubevisst eller ufrivillig, og splittelsen dette knyttes til. Enakteren består av en dialog mellom «herr X» og «herr Y», som diskuterer hvem av dem som er kriminell og hva slags kriminalitet det er snakk om. Her er det herr Y som forteller at han har forfalsket en veksel, nettopp for å demonstrere at det finnes forbrytere som ikke rår for handlingene sine:

[J]ag ska tala om det, och du ska se, att jag inte är någon vanlig förbrytare, du ska bli övertygad om, att. det finns felsteg, som äro så att säga, ofrivilliga (...) som liksom kommer av sig själv - spontant - utan fri vilja, och som man inte rår för! (Strindberg 1914b: 388)

Som i Hanssons novelle, forklares det ufrivillige ved at forbrytelsen gjøres av en ukjent eller fremmed del av selvet. Personlighetssplittelsen som dette medfører, blir underbygget av at herr X mener å kunne se den i helt fysisk forstand. «[D]u är full av fruktan och räddhåga - det ser ut, som om du vore en dubbelgångare», sier herr X: «Vet du av, att när jag sitter här framför spegeln och ser din rygg - så är det, som om jag såg en annan människa!» (382). Dette andre mennesket er ikke bare annerledes, men utgjør en annen *type* menneske, sammenlignbart med en annen rase: «- Och din nakne sen! Det ser ut, som om det satt ett annat ansikte där, men ett ansikte av en annan typ än ditt! Du är så förfärligt smal mellan öronen, så att jag undrar ibland, vad du tillhör för ras!» (383). Idet herr X uttaler dette, slår lynet ned utenfor vinduet der de to sitter. Scenen blir som en speiling av Lombrosos berømte beskrivelse av hvordan ideen

om 'Den fødte forbryter's atavisme slo ned i ham som et lyn mens han studerte Villellas skalle.

Den forståelsesmodellen herr X antyder, følges deretter opp av herr Y selv. Mot slutten av fortellingen hans, som følger de samme hovedtrekkene som i Hanssons novelle, foreslår han at et finnes en egen, usivilisert del av jeg-et, som bryter frem når bevisstheten sover:

Kunde det vara mitt ociviliserade jag, vilden som icke erkänner fördrag, vilken under det mitt medvetande sov, trädde fram med sin brottsliga vilja och sin oförmåga att beräkna en handlings följder? Säg, vad tror du om den saken? (Strindberg 1914b: 390)

Hos Strindberg er det en eksplisitt forbindelse mellom forestillingen om atavisme og den ubeviste prosessen som herr Y beskriver i sin nesten protopsykoanalytiske refleksjon. Som vi ser av sitatet, er det imidlertid ikke disse mekanismene i seg selv som utgjør menneskets primære interesseområde, men konsekvensene av dem: spørsmålet er om herr Y kan legge ansvaret for sine handlinger over på dette usiviliserte jeg-et, denne andre og forbryterske delen av seg selv. Herr Ys spørsmål leder til en diskusjon om forholdet mellom fri vilje og straff, med utgangspunkt i hvorvidt forbryteren er skyldig dersom han ikke kan kontrollere handlingene sine. Diskusjonen kompliseres av at herr X, som opptrer som en slags detektivskikkelse, avslører at herr Y har tatt fortellingen om forfalskningen fra en fagbok og presentert den som sin egen. Selv hevder han dessuten å ha begått et drap, men ved uhell. De to mennene diskuterer hverandres påståtte forbrytelser og konsekvensene de bør få i en form for maktkamp, der det – som i «En brottsling» – forblir uavklart hva slags forbrytelser som er begått, hvilke typer forbrytere det er snakk om, og hvordan handlingene deres lar seg forklare.

Som litteraturviter Eivind Tjønneland påpeker, var samtlige av Hanssons *Parias*-noveller en utforskning av hvordan psykiske prosesser kunne komme i konflikt med både moralen og den offentlige lovgiving (2005: 151). Novellene gikk langt i å legge frem disse prosessene som noe utenfor menneskets kontroll, noe instinktivt og ubevisst. På den måten ble det etiske perspektivet delvis fortrent, idet menneskene handler som de gjør fordi de må handle slik og ikke kan handle annerledes (sst.). Nettopp denne problemstillingen hentes frem og kompliseres i Strindbergs *Paria*, der samtalen mellom herr X og herr Y dreier seg om moral, straff og ansvar. Spørsmålene som stilles i både novellen og dramaet, dreier seg om forbrytelsens årsaker og konsekvensene dette bør få for individet: Har man skyld i et medfødt avvik? Er den medfødte forbrytelsen mulig å definere som noe 'annet' enn en selv, noe parasittisk eller fordoblet som sameksisterer med det normale og som man ikke fullt ut kan kontrollere? I tekstene inntar den impliserte leseren, sammen med fortelleren, en slags analytisk detektivrolle, der det er nødvendig å fortolke de ytre og indre tegnene som blir gjort tilgjengelig gjennom den mistenkte forbryterens utseende og tale.

For å komme enda lenger inn i forbryterens indre, skal vi vende oss mot Benedictssons novelle «Förbrytarblod» fra samlingen *Folkli och småberättelser* (1887) (utgitt under pseudonymet Ernst Ahlgren). Grepet hennes skiller seg fra Hansson og Strindbergs ved at hun benytter en ekstern allvitende forteller som har fullt innsyn i tankeprosessene som leder frem til hovedpersonen Pers forbrytelse. Kjønn og forholdet mellom kjønnene spiller en sentral rolle i novellen, som i biografisk sammenheng har blitt knyttet til Benedictssons kompliserte forhold til kritiker Georg Brandes og selvmordet hennes i 1888 (jf. Sjögren-Olsson 2015). Novellen spenner over en kveld, en søvnløs natt og den påfølgende morgenen, og ender med at Per dreper kjærlighetsobjektet sitt, Anna.

Det er en opplevelse av å bli avvist og latterliggjort som fører Per inn i tankekjøret, som også her beskrives som en splittelse: «Det fanns två viljor inom honom, och den som var starkast var inte hans» (Benedictsson 1900: 38). På denne måten blir det uklart hvorvidt mordet kan kalles overlagt eller ikke, selv om Per overveier drapshandlingen hele natten. Mot morgenkvisten står det klart for ham at noe må gjøres og at handlingen vil involvere hans egen eller hennes død: «[A]lla tankar voro döda, allt lif var dödt, det fanns endast ett: *gärningen*. Det som skulle göras. Han själf eller hon. Det kvittade lika mycket hvilketdera, nu» (41). Etter en siste konfrontasjon, der Anna både håner ham og gjør det klart at forholdet mellom dem er over, dreper Per henne med kniv: «Tag mig till länsmannen», sier han når vitner ankommer stedet, «men det skall aldrig ångras» (46). Bygdegutten Per tar eierskap over handlingene sine til tross for splittelsen – i likhet med skjærgårdsmannen Ek fra «En brottsling», men ulikt de øvrige forbryterskikkelsene vi har møtt i Hanssons og Strindbergs tekster.

Som tittelen «Förbrytarblod» antyder, spiller spørsmålet om den iboende kriminaliteten en avgjørende rolle også i denne novellen. Allerede innledningsvis beskrives Pers bakgrunn med avsnitt i geografiske og klassemessige typologier:

Det var en jordarbeters tunga hållning och breda axlar, det var slättbons drag af liknöjdhet kring den stora munnen, men det låg skogsbons instängda lidelsefullhet i dessa ögon, som hopknipna under de tjocka, rörliga ögonbrynen stirrade framåt mot den tomma gångstigen. Den yttre lojheten dolde här något af brottets, af passionens rasmärke, och de öppna men fint formade näsvingarna voro känsliga som en fullblodshästs näsborrar. (Benedictsson 1900: 32)

Pers trekk er en sammenblanding av kjennetegnene fra jordarbeideren, slette- og skogsfolket, og sammen gir de ham noe av

forbrytelsens «rasmärke», sammen med dyriske trekk. Senere konkretiseres arvets betydning ved at vi får vite at Pers far sitter fengslet. Forbrytelsen hans blir ikke omtalt, men vi får vite at han har begått en overilt handling under alkoholpåvirkning (38). Per reflekterer selv over betydningen av farens forbrytelse og karaktertrekkene han har arvet, og han advarer også Anna om dette: «Blodet kokar lätt öfver för oss, Bolsätningar, när någon gör oss för när», og «[d]u vet inte hvad som bor inom mig» (44, 45). Arven har imidlertid også sosial betydning, for Anna sier høylutt i fra om at hun ikke vil giftes inn i en familie der svigerfaren er fengslet. Den latterliggjøringen Per mener å møte hos Anna og andre sambygdinger, ser ut til å være nært forbundet med skammen han føler over denne familiebakgrunnen. Inntrykket forsterkes av at Anna bare vil treffe Per unntaksvis og i hemmelighet, og av at hennes nye kjærlighetsinteresse er odelsgutt.

I samtlige av eksemplene vi har sett så langt, enten det er Hanssons parier eller Strindberg og Benedictssons forbrytere, er arven knyttet til et bestemt trekk: Personene beskrives som *merkede*. «Jag är en av de märkta», sier den fremmede i Hanssons «En Paria», når han skal forklare seg for fortelleren (1890: 70). I Strindbergs «Paria», utdypes motivet ved at herr X ved flere anledninger omtaler herr Ys bekledding som et merke, «ett varumärke på en packlår» (Strindberg 1914b: 382). Benedictssons Per bærer forbryterens «rasmärke», men han er også drevet av en trang etter å legges merke til gjennom å selv sette merke på andre: «[H]an skulle märka dem!... ge dem ett märke för lifstiden» (1900: 37). Vendingen alluderer til Bibelens kainsmerke, der Kain, den første morderen, dømmes fredløs og merkes av Gud som straff for drapet på broren Abel (1. Mos. 4: 8–15). Også Kains etterkommere vil bære merket, og det egner seg derfor godt som et metaforisk uttrykk for en deterministisk fatalisme knyttet til arv.

I mer konkret forstand vises det også til en internasjonalt utbredt praksis med brennemerking av forbrytere, særlig tyver, som en del av straffereaksjonen. En rekke land, inkludert Norge i 1815, opphevet lovene om brennemerking først i løpet av 1800-tallet.

I den fremvoksende kriminalvitenskapen kan man si at både det symbolske kainsmerket og den konkrete brennemerkingen blir gjort fysiologisk og medfødt, i og med at det kan knyttes til de fysiognomiske trekkene og degenerasjonsstigmata som man mente å se hos avvikende mennesker. Enkelte fagpersoner, som Dedichen, viser direkte til 'kainsmerket' når de diskuterer muligheten for regenerasjon, forebygging og helbredelse av degenererte individer (1895: 108). Merking som motiv utgjør imidlertid også en sosial markør og ikke bare en arvelig. I Garborgs *Bondestudentar* er det den fattige som beskrives som merket (1883: 167), og i Hamsuns *Sult* er det Kristiania by man ikke kan forlate før man har «faaet Mærker af den» (1899: 1). Forestillingen om 'den merkede' henger slik sammen med avviket på en måte som aksentuerer forbindelsen mellom det indre og det ytre, enten det er i konkret eller abstrakt forstand, biologisk eller sosialt. Det er i dette skjæringspunktet mellom det indre/ytre og synlige/usynlige at 'forbrytelsen gåte' blir undersøkt litterært.

Den kvinnelige forbryter: dobbel gåte, dobbel monstrositet

I eksemplene vi har sett så langt, ser vi at forholdet mellom kjønnene er et tema som går igjen i tilknytning til det forbryterske. Forholdet mellom Ek og konen hos Strindberg, eller mellom Per og Anna hos Benedictsson, setter opp et spenningsfelt mellom mann og kvinne der det er liv og død som står på spill. Hvilken posisjon tildeles den kvinnelige forbryteren i dette litterære

landskapet, og hvordan forholder disse portretteringene seg til forestillingen om 'fødte forbrytere'? Den kvinnelige forbryteren er en delvis annen skikkelse enn den mannlige både i og utenfor en skjønnlitterær sammenheng, og de kvinnelige forbryterkarakterene skrives frem i dialog med, men også som reaksjon mot, en rekke forestillinger om kvinnekjønnnet. Historiker Ann-Louise Shapiro, som har gjort en bred kulturhistorisk studie av hvordan historisk kvinnelig kriminalitet ble fremstilt i fransk offentlighet i boken *Breaking the Codes. Female Criminality in Fin-de-Siècle Paris* (1996), viser at kvinners forbrytelser ofte ble knyttet til bredere og mer generelle debatter om likestilling, seksualitet og forholdet mellom kjønnene. Dette setter også sitt preg på hvordan kvinnelige forbrytere knyttes til spørsmål om arv og miljø, normalitet og avvik.

Så langt har vi sett nokså lite til den kvinnelige forbryteren: Det finnes ingen kvinnelig 'Sevlegutt' eller Gjest Baardsen i folke- og skillingsvisetradisjonen, som mytologiseres for sine drapshandlinger, tyveri og rømninger. Når historiske kvinner blir utgangspunktet for skillingsviser eller forbryterfortellinger i en norsk sammenheng, er det som regel fordi de har drept sine nyfødte spedbarn eller, sjeldnere, sine ektemenn eller foreldre. Tekstene om dem utgjør didaktiske advarsler fremfor ambivalente heltefremstillinger (jf. Diesen & Warberg 2021). Varianter av vendepunktet i Strindbergs «En brottsling», der den drepte hus-truen er den egentlig skyldige, er også utbredt i folkelitteraturen. Offeret kan bli fremstilt enten som delvis eller helt skyldig i den kriminelle handlingen som har blitt begått mot henne, eller ved at andre kvinner lanseres som drivkraften bak drapshandlingen. Kvinner blir i det hele tatt offere fremstilt som medskyldige i mord enn som morderen selv, med mindre det er snakk om spebarns- eller giftmord. Dette gjelder også berømte skjønnlitterære forbryterkvinner som tittelfiguren i romanen *Thérèse Raquin*

(1867) av Émile Zola. Her bærer den kvinnelige hovedpersonen alle forbrytertypens kjennetegn, men det er like fullt elskereren hennes som utfører drapet på den svakelige ektemannen.

I likhet med forbryterpsykologiens gåter, var også kvinnepsykologien og -naturens gåter et utstrakt litterært tema mot slutten av 1800-tallet. Den kvinnelige forbryteren var i så måte dobbelt gåtefull. Idéhistorikeren Karin Johannisson har gjort en grundig studie over 'kvinnens gåte' og dens forbindelse til avviket og biologiske forståelsesmodeller i *Det mørke kontinentet. Kvinner, sykkelighet og kulturen rundt århundreskiftet* (1996). Tittelen er hentet fra Sigmund Freuds beskrivelse av kvinnen som et mørkt kontinent – «et gåtefullt landskap der kropp og sjel ble forenet langs usynlige, indre veier» (1996: 7). Mørket er imidlertid også knyttet til de biologiske forståelsesmodellene forbundet med kvinnen, som en tilbakevendende metafor for «degenerasjon, kaos, drift, løsaktighet og feminitet» og for «bilder av kvinnen som en latent bærer av et primitivt mørke: Lumsk, ufølsom, farlig» (206). Som skremmebilde kunne kvinnen opptre som en dekadent *femme fatale*, vampyr, eller som en lesbisk eller androgyn skikkelse (sst.). Ofte er overgangen, mellom disse seksualiserte skremmebildene og det forbryterske, uklare, ikke minst fordi leiemål, all utenomekteskapelig sex, fremdeles var forbudt ved lov i Norge, Sverige og Danmark mot slutten av 1800-tallet (Svanström 2006; Pedersen 2000; Schiøtz 1979). Prostitusjon ble *de facto* tolerert og var statlig regulert ved at kvinner og andre 'seksualforbrytere' ble registrert og ført opp i egne arkiv, og det var også egne regler for hva de kunne gjøre og hvor og når de kunne oppholde seg i offentligheten («Forskrifter og bestemmelser for offentlige fruentimmer», 1876). Å være seksuelt normbrytende eller prostituert ble dermed ansett for å være en forbrytelse i seg selv, og det gåtefulle ved den kvinnelige forbryteren var ofte nært forbundet med spørsmål om kvinnelig seksualitet.

I Hanssons *Parias*-noveller møter vi flere kvinnelige forbrytere der spenningsfeltet mellom forbryterpsykologien og spørsmålet om kvinnens natur blir tydelig. Forklaringsmodellen som ble lagt frem i «En Paria», der den forbryterske handlingen forklares som en slags ubevisst spalting av selvet, går igjen også her. Samtidig er det tydelig at seksualitet spiller en mer fremtredende rolle i forbindelse med kvinneskikkelsene, og at det dreier seg om delvis andre handlinger og atferdsmønstre. I novellene møter vi en kvinne som har drept spebarnet sitt; en prostituert kvinne som har mistet seksualdriften på grunn av overgrep fra faren i oppveksten; en kvinne som har drept sin mann og blitt gal, hvorpå hun seksuelt trakasserer yngre menn; en mann som med vilje smitter seg selv med syfilis hos en prostituert kvinne, i protest mot et samfunn dekket «av en enda enorm syfilisfrått kvinnoiblygd» (Hansson 2004: 90). Mens drapshandlinger og økonomisk kriminalitet går igjen i novellene med mannlige forbrytere, er kvinnes handlinger forbundet med kontrollen over egen seksualitet og reproduksjon, enten det er i form av prostitusjon, spebarnsdrap eller drap på ektemenn.

I *Parias*-novellen som på tysk fikk tittelen «Geschlechtslose Venus», kjønnsløs Venus, blandes 'kvinnens gåte' og 'forbrytelsens gåte' sammen, og forbindelsen mellom det ubevisste og seksualiteten fremheves. Kvinnen det dreier seg om er prostituert, men mangler enhver seksualdrift og fremstår som uvanlig ren og «småborgerlig» i sin oppførsel (Hansson 2004: 85). Fortelleren undrer seg mye over dette trekket ved kvinnen, det var «något gåtfullt» i det som han ikke kunne finne svar på (86). Etter en tid kommer han imidlertid i samtale med en jurist, som forteller at kvinnens far ble dømt for et ulovlig forhold til datteren mens hun ennå var et barn. For Hanssons forteller er opplysningen som en åpenbaring:

Jag kände mig hålla en nyckelknippa i min hand, vilken skulle göra mig til herre öfver husets alla hemligheter. I dess innerste gemak låg en människa utsträckt på ett långt bord, levande uppflikt från hjässan til ljumsken, och jag såg genom det gapande, röda snittet organen verka i innandömena: det röda blodet i kärlen, hjärnans miljoner småhjul gripande in i varandre, tankarne bubblande upp i fosforblänk utover umedvetenhetens vida havsyta ---. (86)

Scenen gjør det fristende igjen å trekke en parallell til Lombrosos berømte åpenbaring om 'Den fødte forbryter' mens han studerte Villelas skalle. I stedet for hodeskallen, er det den levende kvinnen som i metaforisk forstand legges på undersøkelsesboret og obduseres, og i stedet for den atavistiske skalleformen, er det hjernens maskineri og det ubevisstes hav som blottlegges for Hanssons forteller. Opplysningen om farens incestuøse overgrep åpner for en psykologisk forklaring på kvinnens manglende kjønnsdrift, i en analyse som fremstår som en forløper til Sigmund Freuds psykoanalytiske studier av kvinnelige hysterikere som Dora (Witt-Brattström 2007: 137). Fordi kvinnen hadde sin første kjønnslige omgang før puberteten og «med den person, for vilken hon minst bland alla kunde hysa könskänslor», ble det seksuelle samlivet likegyldig for henne (Hansson 2004: 87). Hun har blitt immun mot erotikken og slik kunnet beholde en barnlig uskyld selv som prostituert. Gåtens løsning finnes altså i et krysningspunkt mellom det ubevisstes psykologi og seksualpatologien.

Om vi holder oss til seksualpatologien, utgjør denne scenen et treffende skjønnlitterært frempek til Lombrosos faglige utforskning av 'Den kvinnelige forbryter'. I 1893 ga han ut studien *La donna delinquente, la prostituta e la donna normale* (Den kriminelle kvinnen, den prostituerte og den normale kvinnen) med Giulielmo Ferrero som medforfatter. Igjen var

kriminalantropologen en foregangsmann; dette var den første, og lenge også den eneste, større studien av kvinnelig kriminalitet (Gibson & Rafter 2004: 4). En av hovedkonklusjonene var nettopp at kvinnens kriminalitet var nært forbundet med seksualitet og at den ofte ytret seg som prostitusjon og usedelighet. På samme måte som noen menn var fødte forbrytere, var noen kvinner fødte prostituerte (Rafter 2013: 189). Tittelens «*donna normale*» refererte til en kontrollgruppe bestående av normale kvinner, men studien brukte også mye plass på å argumentere for at selv den normale kvinnen var underlegen mannen i både moralsk og biologisk forstand (sst.). Hun befant seg hele tiden i grenseområdet mot avviket, og menstruasjon, graviditet, amming eller overgangsalder kunne skyve henne over grensen (190, 193). I motsetning til *L'uomo delinquente* og 'Den fødte forbryter', møtte denne tilnærmingen til 'Den kvinnelige forbryter' svært lite kritikk. Tvert imot peker historiker Mary Gibson og kriminolog Nicole Hahn Rafter på at *La donna delinquente* forble et referanseverk for studier av kvinnelig kriminalitet helt frem til våre dager (23–24; Rafter 2013: 193). Når det gjelder den kvinnelige kriminaliteten, er vi altså enda mer prisgitt Lombrosos fremstillinger enn ellers.

I Norge ble studien av kriminelle kvinner presentert i Ferreros populærvitenskapelige tekst «Kvinden som forbryder», som stod på trykk i *Samtiden* i 1896. Her legger Ferrero vekt på å vise de grunnleggende likhetene mellom den normale, prostituerte og kriminelle kvinnens kjennetegn. Han fremhever at allerede den normale kvinnen, av sosiale og biologiske årsaker, er både godere og ondere enn mannen (1896: 461). Ondskapen forklares ved hennes svake stilling i samfunnet og mannens biologisk funderte overlegenhet, mens hennes godhet forsterkes av moderskapet. Resultatet er at kvinnen veksler mellom menneskelighetens ytterpunkter og langt lettere blir splittet og

psykisk ustabil (462). Hos den kriminelle kvinnen gjentas og forsterkes denne mekanismen slik at alvorlig kriminalitet, som mord, utføres langt sjeldnere av kvinner enn av menn – men de kvinnelige mordere er også langt grusommere. Kvinnelige fødte forbrytere lar seg derfor knapt kategorisere, skriver Ferrero, og de griper til enhver form for kriminell atferd fra gift til hor og vold (464). 'Den kvinnelige forbryter' er en dobbel gåte og en dobbel monstrositet: Hun er et avvik blant kvinner, på samme måte som den mannlige kriminelle er et avvik blant menn, men hun er også et avvik innenfor de kriminelles egne kategorier (465). Hun er en monstrositet blant monstre.

Det motsetningsfulle ved denne fremstillingen går igjen i mange tekster hvor kvinnelig avvik og kriminalitet omtales. På den ene siden blir de kvinnelige avvikene vanskelige å kategorisere og avgrense, og overgangen mellom den normale, prostituerte og kriminelle kvinnen fremstår som uklar. 'Den kvinnelige forbryteren' smelter sammen med den promiskuøse kvinnen og, ikke minst, med 'Den nye kvinnen' som søkte å frigjøre seg fra etablerte kjønnsrammer (Wood 2001). «Den virkelig moralske degeneration inden kvindekjønnen findes hos de væsener, som gjør opgjør mod den samfundsorden, som er kvindens specielle moralkodeks», altså «smag for familjelivet» og «offervillighed til moderskabets pligter», oppsummerer Ferrero (1896: 465). Kvinnelig kriminalitet knyttes dermed eksplisitt til rolle- og normbruddet i tillegg til lovbruddet. Samtidig aksentueres skillet mellom to separate mennesketyper – en god og en ond, en normal og en avvikende – når det er snakk om kvinnen. Dette skjer etter de samme linjene som de feministiske litteraturteoretikerne Sandra Gilbert og Susan Gubar har pekt ut i studien *The Madwoman in the Attic. The Woman Writer and the Nineteenth-Century Literary Imagination* (1979), der de viser hvordan kvinneskikkelsene i engelsk 1800-tallslitteratur fremstilles i tråd

med figurene 'engelen' og 'monsteret'. En slik splittelse ligger også til grunn for Freuds (1912) 'madonna-hore-kompleks', der menn håndterer angst for kvinner ved å betrakte dem som enten hellige eller profane og slik skiller kjærlighet fra begjær. Disse dikotomiske forestillingene har til felles at de etterlater et svært innsnevret handlingsrom for 'den normale kvinnen'. Samtidig viser de nok en gang hvordan religiøse forståelsesrammer ofte legger et fundament for faglige drøftinger av forbrytelser – mens jeg tidligere har trukket frem arvesynden og kainsmerket, kan vi her se en videreføring av forestillinger knyttet til Evas rolle i syndefallet fra *Det gamle testamentet* og madonnamotivet fra det nye.

Hva med figuren 'Den fødte forbryter' og kvinneskikkelsene? I tekster av Strindberg, Hansson og Geijerstam finner vi mange eksempler på at det mer og mindre eksplisitt settes likhetstegn mellom forbrytertypen – som forstås i tråd med figuren 'Den fødte forbryter' – og kvinnen. Hos Strindberg er det helt uttalt, gjennom ekvasjonen «qvinnotyp=brottslingstyp» (Marcus 2018: 30). Hos Geijerstam og Hansson skjer det gjennom skjønnlitterære sammenstillinger mellom forbrytere og kvinnelige avvikere i skjønnlitterære verk som *Parias* eller Geijerstams roman *Den eviga gåtan* (1907), men også i litteraturkritiske tekster. Både Geijerstam og Hansson omtaler litterære verk som skildrer avvikende kvinnetyper på måter som tydelig skaper forbindelser til kriminalvitenskapelige forestillinger om forbrytertypen.

Et eksempel på dette er hvordan Geijerstam omtaler forbryteren og kvinnen i sin lesning av Benedictssons forfatterskap i *Nya Brytningar. Fem literära föredrag* (1894) – den samme boken som tar for seg Garborgs forbrytertematiseringer i *Kolbotnbrev*. Her tar Geijerstam utgangspunkt i novellen «Förbrytarblod» og peker på de samme momentene ved forbryterfremstillingen som vi så på ovenfor: splittelsen, de to viljene, den psykologiske prosessen, koblingen til rase og forestillingen om forbryteren som

et merket menneske (1894: 21–22). Deretter sammenligner han denne forbryterfremstillingen med kvinneportrettet i en ganske annen beretelse, novellen «Lifsleda» fra samlingen *Berättelser och utkast* (1888), som handler om en kvinne som har vendt seg bort fra livet og oppsøkt ensomheten:

Sambandet ligger däri att den vilde förbrytaren och den öfverförfinade kvinnan båda drifvas af medfödda, oemotståndliga instinkter, som förtära deras inre motståndskraft och drifva den ena till brott, den andra i olycka. De bära båda från födseln sitt ödes märke, och de tillhöra båda det på en gång lockande och skrämmande område af själslifvet, där man visserligen i ordets allra vidsträcktaste betydelse använder uttrycket själssjukdom, men där gränsen mellan hälsa och ohälsa, förnuft och naturdrifter, är så obestämba, att man rent af skyggar för att begagna detta ord. (Geijerstam 1894: 27)

I sammenligningen ser vi hvordan kjennetegnene forbundet med 'Den fødte forbryter' bygger bro fra Pers kvinne- og livslede til kvinnens livslede. Geijerstam slår fast at selv om den «vilde forbrytaren» og «den öfverförfinade kvinnan» blir avvikere på ulike måter, skjer det som følge av den samme psykologiske prosessen og de samme medfødte årsakene. Begge er merket, begge drives av instinkter, og begge tilhører det samme gåtefulle området av sjelslivet hvor «gränsen mellan hälsa och ohälsa, förnuft och naturdrifter» blir ubestemmelig.

En slik forbindelse etableres også i Hanssons omtale av kvinneskikkelsene i franske Paul Bourgets roman *Cruelle énigme* (1885) og danske J. P. Jacobsens *Fru Marie Grubbe* (1876) i artikkelen «Kjærlighet! Kjærlighet» (1890). Heller ikke disse kvinnene begår konkrete lovbrudd, men de knyttes begge til en avvikende seksualmoral og brudd på reproduksjons- og ekteskapspliktene.

Med referanse til Bourget kaller Hansson de psykologiske mekanismene bak kvinnenens handlinger for en *cruelle énigme*, en grusom gåte, som utlegges på følgende måte:

[Bourgets *Cruelle énigme* er] historien om en kvinne, som midt i en besjælet kjærlighet overrumples af dyret i sig. Therese er som en kløvet individualitet, et dobbeltmenneske. (...) Bag om den gaade, hvorfor Therese maatte handle, som hun gjorde, ligger en anden, endnu vanskeligere at løse, endnu mere omfattende: af hvad art er denne dobbelthet i hendes væsen: patologisk at forklare efter Ribots hypotese, eller et fuldstændigt normalt fænomen, forklarligt ved modsætningen mellem urgammelt, nedarvet fond og erhvervet kulturforfinet overflade; m. a. o. er denne kvindes karakter et tilfælde af decadence eller af atavisme? (1890: 351)

Bourgets Therese beskrives som et splittet dobbeltmenneske, som overrumples av en dyrisk og patologisk side av seg selv. Den samme dobbeltheten preger Jacobsens fru Marie Grubbe, som også omtales som «hysterisk» og med «degenerationskarakter» (352). «Saadanne afarter af Eva, ligefra den trivielle kokette til den grandiose sfinx, uhyret og gaaden, dobbeltmennesket og den forvoksede, - alle utilgjengelige for den methodiske forskning – er det fremtidsdigerens opgave at gribe, skildre og forklare», mener Hansson (353). Forklaringen være både patologisk, i betydningen degenerasjon, eller atavistisk, men for Hansson er det i alle tilfeller det 'fødte' som utgjør et minste felles multiplum mellom dem og forbryterskikkelsen vi så på tidligere. Kvinnens og forbryterens gåte overlapper og finner de samme litterære uttrykkene.

Der det er lett å finne litterære eksempler som befinner seg i grenseområdet mellom kvinnens og forbryterens 'gäter' og avvik, som i Hanssons *Parias*-noveller, er det sjeldnere at en kvinnelig forbryter fremstilles i tråd med de mannlige eksemplene vi

studerte i forrige delkapittel. Avslutningsvis skal vi derfor se på en noe senere utgivelse der en kvinnelig forbryter skildres av en kvinnelig forfatter: Jølsens roman *Rikka Gan* fra 1904. Her settes den kvinnelige hovedpersonens mordhandlinger inn en ramme av galskap og slektsmessig forfall, som behandles i et mytopoetisk romanunivers (jf. Nordahl 1991). Allerede som barn får Rikka Torsen høre at hun er «mærket fra Fødselen» (Jølsen 1904: 16), og hun beskrives gjentatte ganger som en motsetningsfull og splittet kvinne. Rikka og familien bor som forpaktere på sin egen slektsgård, Gan, som er kjøpt opp av handelsmannen Matias Aga. For at broren hennes, som er syk og svak, skal beholde forpakteransvaret for gården selv om den i realiteten styres av slektens kvinner, går Rikka inn i et seksuelt forhold til Aga. Etter hvert som hun blir gravid, dreper Rikka de tre barna hun får og skjuler dem i huset eller i utkanten av kirkegården. I perioder blir Rikka mørk til sinns, hallusinerer og fabulerer om å sette fyr på huset. En kvinnelig rival faller ut av et vindu og dør etter å ha blitt skremt av Rikkas spøkelseshistorier og røyken fra en haug med ull som hun har satt fyr på (69). Rikka angriper også Aga og prøver å stikke ham med en saks, men han overmannet henne. Svigerinnen, Fernanda, har vært delaktig i pakten med Aga og i spedbarnsdrapene som følger. I slutten av romanen drukner de begge i en storm som inntreffer mens de er på vei over vannet i båt, etter en konfrontasjon om drapshandlingene.

Rikkas handlinger og skjebne er direkte knyttet til den kvinnelige seksualiteten og reproduksjonen, som forankres i slekten og de kvinnelige forfedrene på Gan; det er mor Brynhilda som har bygget gården, og mennene i slekten fødes svake og syke mens kvinnene blir sterke og handlingskraftige. Mot slutten av romanen skriver den gamle prokuratøren følgende opptegnelse om slekten deres, som både årsaksforklarer handlingene med arvelighet og drøfter skylds- og straffespørsmålet:

Rikka Torsen Gan og Fernanda Torsen Gan – begge af saa gammel Slægt, at Mændene er degenererede og Kvinderne underkastet Manier:

En Kvinde var stærk og dræbte sine Børn af Had og Stolthed. En anden Kvinde var stærk og dræbte andre for sine. Og begge led Herrens straf. Og det den første blev afslaaet i Straffen, det havde hun allerede havt i Livsens Pine. – Den anden ser jeg lidet Særsyn ved, og hendes Misgjernings Størrelse kan andre maale. - Men saaledes er det, at denne første, Rikka Torsen Gan, maa kunde undskyldes fremfor Guds Domstol. (Jølsen 1904: 127)

Prokuratørens korte oppsummering samler trådene forbundet med den kvinnelige forbryteren slik vi har møtt henne her: Rikkas drapshandlinger, som er knyttet til reproduksjonen, forklares som resultatet av slektens forfall og sinnssykdom i form av mani, men også til den «Livsens Pine» hun har måttet gjennomlide. Handlingene beskrives også som resultater av styrke og av stolthet, og som en måte å navigere sine kår på. Prokuratøren blir på denne måten en modell for leseren i sin drøfting av hvordan handlingene hennes bør vurderes. Kan Rikkas handlinger, i større grad enn Fernandas, unnskyldes og forstås?

I *Rikka Gan* stilles spørsmålet om Rikkas skyld uten at forbrytelsen presenteres som noe ubevisst ‘annet’, ‘fremmed’ eller ‘parasittisk’ hos et ellers normalt menneske. Rikkas Torsens gåte kan heller ikke løses med den fortrenge seksualitetens nøkkel, som i Hanssons novelle. Voldtektene hun utsettes for utgjør en del av forklaringen for handlingene hennes, men ikke den hele. Motsetningene i Rikka eksisterer på en og samme tid, i den samme kvinnen: Hun er sine barns morder, men også moren som sørger over dem i et hjørne av kirkegården. Litteraturviter Kristina Sjögren (2012) har vist hvordan Jølsen skildrer Rikka i tråd med den monstrøse, dekadente kvinnen hos blant andre Ola

Hansson, men på en måte som tvinger frem sympati med Rikka og utfordrer disse litterære konvensjonene (472–473). Litteraturviter Henning Howlid Wærp (1998) kommer til en lignende konklusjon i sin analyse av romanens gotiske trekk, og litteraturviter Gerd Karin Omdal (2010) slår fast at hun verken lar seg lese som en ren gotisk monster-skikkelse eller et sykdomstilfelle – til det er hun «for vill og ukontrollerbar og dessuten, på en paradoksal måte, for handlekraftig» (157). Som når Strindberg og Hansson utforsker ‘forbrytelsens gåte’ via mannlige protagonister, er det ikke svarene som er målet i Jølsens utforskning av Rikka Gans liv og handlinger. De litterære tematiseringene frembringer snarere stadig nye og mer dyptgående spørsmål, samtidig som de viser hvordan fortellingens form kan favne om og utforske kompleksiteten og mangfoldet knyttet til forbrytergåten.

‘Den dekadente’ og degenererte forbryter

Jølsens *Rikka Gan* er også et godt eksempel på en roman hvor forbrytelsen inngår i en mer overordnet tematisering av forfall i slekten og dets ulike resultater. I romanen settes den matriarkalske linjen på slektsgården Gan, som ligger skyggefullt til og tilhører fortiden, opp mot Mattias Agas fremtidsrettede oppkjøp av Gan og eget bosted på Herby: «- ‘De mennesker hører Livet til,’ tænkte Jomfru Rikka. ‘Hos dem rinder Blodet lyst og let, og de plages ikke af Mareridt under Søvnene.’ Og i en bittersød Kval (...) følte hun sit eget Blod, tykt og tungt» (Jølsen 1904: 26). Gan-slektens forfall knyttes til en utvikling med røtter lenger tilbake i tid, som følger blodslinjen. Motivet så vi også brukt i Victoria Benedictons novelle «Förbrytarblod», men i romanen utvikles det over tid og knyttes til mer enn forbrytelsene i seg selv. Atmosfæren av forfall ligger over hele slektsgården og er forbundet med alt fra

omgivelsenes mørke, den dårlige økonomien, brorens sykdom og kvinnenes seksualitet til lovbruddene som begås. På denne måten blir forbrytelsen og dens karakter av å være medfødt satt i sammenheng med et mer utstrakt forfall, som strekker seg forbi enkeltmenneskene og over i omgivelsene og tidsånden.

For å forstå forbrytelsens rolle i denne større sammenhengen, må vi supplere degenerasjonsbegrepet med det beslektede begrepet *dekadanse*. Begrepet betegner et forfall av degenerasjonskarakter, men peker mot en mentalitet og tilstand knyttet til forfallet heller enn mot dets biologisk-medisinske årsaker. Det kan dreie seg om verdienes oppløsning, sedenes forfall og et politisk og kulturelt sammenbrudd, men også om oppløsningstendenser i det enkelte kunstverk eller hos det enkelte individ (jf. Buvik 2001: 17). Når begrepet brukes om kunst, litteratur eller enkeltmennesker impliseres ofte en bestemt holdning: enten en aksept, estetisering eller nytelse av forfallet, eller en provokativ kritikk av det (18). Siden dekadansen knyttes til arv og sykdom, kan det være vanskelig å sette tydelige grenser mellom 'Den dekadente' og 'Den degenererte'. Begge disse figurene står dessuten i et spenningsfylt forhold til forestillingen om det normale og til sine mer rendyrkede motsetninger, vitalismen og livskraften (jf. Dam 2010: 23; Vassenden 2012: 17). Dette blir særlig tydelig når forbryteren og den kriminelle handlingen blir del av forfallsfortellingen. Forbrytere som folketradisjonens Sevlegutten eller skjønnlitteraturens Rikka Gan stemples som degenererte og settes inn i et forfallsforløp, men de skildres samtidig som vitale, handlingskraftige og sterke skikkelser selv idet de går under. På denne måten blir 'Den fødte forbryter' noe mer og annet enn en variant av 'Den degenererte' eller 'Den dekadente'.

For å utdype de utvidede og motsetningsfulle sammenhengene mellom disse figurene skal vi se nærmere på forbrytelsens og forbryterens rolle i to større romanverk som skildrer forfallsforløp:

Bangs roman *Haabløse Slægter* (1880) og Skrams romankvartett *Hellemyrsfolket* (1887–1898). Mens Bangs roman har blitt fremhevet som et særlig tidlig og tydelig eksempel på europeisk dekadanse (Andersen 1992: 163), er det vanlig å forbinde Skrams *Hellemyrsfolket* med naturalismen. De to verkene illustrerer hvordan man i litterær sammenheng kan, som litteraturviter Per Thomas Andersen skriver, «finne mange eksempler på at biologisk eller fysiologisk determinert degenerering utgjør et hoved- eller bimotoiv i ellers ganske ulike tematiske sammenhenger» (214). Det er imidlertid verdt å merke seg at det i liten grad var et markant skille mellom det man omtalte som dekadent og naturalistisk litteratur i selve perioden. I neste kapittel skal vi for eksempel se at også litteratur- og kulturkritikeren Christen Collin brukte betegnelsene om hverandre i den såkalte 'dekadansedebatten' og den påfølgende boken *Kunsten og moralen* (1894).

Haabløse Slægter var Bangs debutroman og regnes som startskuddet for nordisk dekadanselitteratur. I *Dekadanse i nordisk litteratur 1880–1990* (1992) viser Andersen at det går en tydelig innflytelseslinje fra Herman Bang til flere av forfatterne vi har forholdt oss til så langt, som Hansson og Garborg (148). Andersen knytter denne innflytelseslinjen til dekadansestrømningen og tematiseringene av forfall i forfatterskapene, og han peker på at filosofen Friedrich Nietzsche var et felles referansepunkt for dem alle. Bang var også direkte påvirket av Émile Zolas naturalistiske romaner da han skrev *Haabløse Slægter* (Mogren, sitert i Andersen 1992: 142). Romanen har ofte blitt forstått som en delvis selvbiografisk fremstilling (145). Utenom at det er verdt å påpeke at Bang selv ble straffeforfulgt i forbindelse med boken, som ble dømt som utuktig i både politiretten og dansk Høyesterett, skal jeg imidlertid la det biografiske og ekstrapatekstuelle ligge. For vår del ligger romanens interesse i hvordan kriminalitet får en sentral plassering i dens tematiseringer av arvelig og patologisk forfall.

Allerede tittelen, *Haabløse Slægter*, peker mot rollen arv og slekt spiller som et ledemotiv i romanen. Slektsarven knyttes til en deterministisk forfallsprosess med både biologiske og sosiale konsekvenser for hovedpersonen William Høg, men også til hans kunstnerpersonlighet. Familien er en gammel dansk adels-slekt som det allerede i flere generasjoner har gått tilbake med, og Høg har fra barnsben av en drøm om at han skal gjenreise slektens storhet. I ungdomstiden finner han sitt kall, kunsten og skuespillet, men uten at han lykkes med å bryte igjennom. Høg kaster seg ut i et seksuelt forhold til den eldre og beryktede grevinne von Hatzfeldt og et overdrevent pengeforbruk, som leder til moralsk og økonomisk ruin. I slutten av romanen forfalsker han underskriften på en veksel, og forbrytelsen oppdages. I førsteutgaven unnslipper Høg anmeldelse, men han lever videre i en tilværelse der livsprosjektet har blitt tatt fra ham og det ikke lenger finnes håp om verken kunstnerisk eller økonomisk vekst. I romanens andre utgave, som kom ut i 1884, ender det med at han begår selvmord.

William Høg er «skildret som et dømt menneske allerede fra før fødselen», som Andersen skriver (1992: 246). Den biologiske arven fra foreldrene er forbundet med både fysisk og mental sykdom. Faren, Ludvig Høg, går gjennom en psyko-patologisk forfallshistorie med mental sykdom som førte til at han døde tidlig, mens moren dør av brystsykdom. Den arvelige belastningen er en motivasjon for å bedre seg hos Høg idet han tar fatt på sin karriere som skuespiller, og den blir et forklaringsgrunnlag når det viser seg at han ikke kommer til å lykkes. Høgs livsløp og selvforståelse settes slik inn i diagnosens symbolske form. Forfallet hans tar form av en sykdomshistorie med tydelige paralleller til foreldrenes, der symptomer introduseres, kommer til utbrudd og etter hvert fører til krise og død (398). I dette forfallsforløpet er det imidlertid den kriminelle handlingen som

utgjør det avgjørende punktet, og det er Høgs forbrytelse som fører til hans endelige fall.

Forbrytelsens betydning er forespeilet en rekke ganger i romanen, både konkret og i form av billedlige frempek. William opplever for eksempel farens sykeværelse som et fengsel, noe som både peker mot lovbruddet og mot arvens deterministiske rolle i det videre hendelsesforløpet (Andersen 1992: 262). William er imidlertid også svært opptatt av familiens forfedre i videre forstand, og han besøker ofte familiens gravplass. Han er særlig fascinert av «Kongemorderen» i slekten, som han kan lese om i både romaner og historiebøker. For William er denne skikkelsen omgitt av skrekkblandet fryd og ambivalens gjennom hele barndommen, og etter hvert blir morderen et slags forbilde:

Alle hans Tanker kredsede om denne Storhed, der smuldrede i den gamle Klosterkirke. De læste om Kongemorderen i Danmarks Historie. En af de andre Drengte Kaldte ham uforbeholdent en Skurk. William gik lige hen og slog ham med knyttet Haand i Ansigtet. «Han er af min Slægt,» sagde han. Og da de andre lo, blev han meget bleg, men han sagde ikke mere.

(...)

Det bruste igennem ham, Tanker, vanvittig Stolthed, der selv tog Kongemorderens Vaaben i sin Haand. Han stirrede og blev ikke mæt af at sluge dette Navn: Snigløberen blev til en Helgen i hans Tanke. (Bang 1880: 65)

At det er snakk om et kongemord er ikke uten symbolsk betydning. Tradisjonelt er dette den mordhandlingen som setter målet for lovens strengeste straff. Andre drap på autoritetsfigurer settes i metonymisk forbindelse med dette: Å drepe sin far eller husets herre, er som å drepe kongen, og å drepe kongen er å drepe Guds stedfortreder på jorden (Barret-Kriegel, sitert i Foucault 1975b:

219–229). I *Haabløse Slægter* fungerer kongemorderen som en påminnelse om at slekten også tidligere har fostret forbrytere, selv i sin storhetstid politisk og økonomisk. Samtidig er det et mord som tydelig viser hvor uklare skillelinjene er mellom umoralske eller ulovlige gjerninger og heltedåd eller politisk handling. Høgs dyrkelse av kongemorderen lar oss forstå noen av grunnene til at han senere vakler moralsk, men perspektiverer også Høgs egen forbrytelse som et forfall i dobbel forstand. Selv innenfor den kriminelle handlingens eget hierarki blir forfalskningen hans en blek kopi som mangler kongemordets storhet.

‘Den dekadente’ er en figur som håndterer en rekke komplekse problemstillinger knyttet til degenerasjonslæren som erkjen- nelsesstrømning, det moderne mennesket og en særskilt type kunstnerpersonlighet. ‘Den dekadente’ er ofte en kunstner, som Høg, og det kunstneriske årsaksforklares som degenerasjon og nevrose (Buvik 2001: 34–35). Kunstnermotivet knyttes videre til et kjønns- og seksualitetsmotiv, der kjønnsroller snus om og den dekadente mannen beskrives som svak og feminisert, med utflytende seksuell identitet (171, 219). Ikke sjelden er det disse karakteregenskapene som, ved at de forenes og omgjøres til handling, forbindes med forbryterfiguren. I Tomas Manns novelle «Tristan» fra 1903 er for eksempel hovedpersonen Detlev Spinells estetiske og erotiske prosjekt – å få den tuberkuløse fru Klöterjahn, født Eckhof, til å spille Wagner for ham inntil overanstrengelse – også et mer og mindre bevisst mord, som skal fullføre hennes slektslinjes forfall. Hos Bang forbindes ikke Høgs kunstneriske evner og seksuelle forhold til en langt eldre kvinne direkte med den forbryterske handlingen, som heller fremstilles som økonomisk motivert. Like fullt fører den forbryterske handlingen til at forestillingen om ‘Den fødte forbryter’ settes i sammenheng med disse problemstillingen forbundet med ‘Den dekadente’.

I Skrams *Hellemyrsfolket* befinner vi oss i et annet samfunns-sjikt, og romanverket følger slektens forfall gradvis via flere generasjoner og hovedpersoner. I første bind møter vi Sjur Gabriel og familien hans på Hellemyren utenfor Bergen, mens de to påfølgende romanene følger barnebarnet Siverts livsløp i Bergen by, før det tredje bindet avsluttes med at oldebarnet Severin begår selvmord i hovedstaden Kristiania. Her er det ikke snakk om noen utpreget estetisering av eller overgivelse til forfallet. Skrams prosjekt er i liten grad beslektet med dekadansens apolitiske interesse for den svake viljen, nervesykdom, estetisering og dødsromantikk. Mens Høg søker opphøyning gjennom kunsten og skuespillet, søker Myhre-familien opphøyning økonomisk og gjennom ekteskapsforbindelser. *Hellemyrsfolket* tar opp en rekke av sin samtids problemer, som utstrakt fattigdom, alkoholisme, vold, ekteskapsinstitusjonen og religionens betydning som moralsk og normativt rammeverk. Klasse, religiøse dogmer og kjønnsstrukturer virker sammen med den arvelige belastningen som årsaksforklaringer, og flere av hovedpersonene prøver aktivt å forbedre sine kår og unnsnippe slektsarven. De gjennomgående tematiseringene av slektens rolle og forbrytelsens funksjon som vendepunkt, finner vi imidlertid også i *Hellemyrsfolket*, og en forfalsket veksel skal også her spille en avgjørende rolle.

Kriminelle handlinger går som en rød tråd gjennom *Hellemyrsfolket*, fra Sjur Gabriels tilknytning til et mulig spebarnsmord i *Sjur Gabriel* til Severins tyveri og selvmord i *Afkom*. Ekteparet Sjur Gabriel og Oline er stamforeldrene til generasjonene som følger, og hos dem skildres en splittelse som blir vedvarende. Sjur Gabriel er en voldelig mann, men også en hardtarbeidende og ansvarsbevisst familiefar. Oline skifter mellom å være en dyktig husmor og perioder hvor hun forlater hjemmet og drar på rangel. I slutten av romanen, der Sjur Gabriel først har tapt familiens oppsparte midler og deretter mistet sønnen, Vesle-Gabriel, gir

begge seg hen til alkoholismen. Sjur Gabriel anser disse ulykkene for å være en straffedom fra Gud, som han forbinder med en fortidig handling knyttet til et spebarn født utenfor ekteskap, som han var med på å begrave i skjul (Skram 1905a: 72). Det blir ikke bragt på det rene om barnet er drept eller dødfødt, men samvittighetsnaget antyder at dødsfallet var en villet handling. Senere skal både alkoholismen, splittelsen og de forbryterske handlingene gjenta seg hos ekteparets etterkommere. Vi følger særlig barnebarnet Sivert, som er hovedpersonen i romanene *To venner* (1888) og *S. G. Myhre* (1890). I disse romanene går det delvis fremover med slekten: de har flyttet inn til byen, flere familiemedlemmer har giftet seg oppover, og Sivert får både kone og krambod i slutten av tredje bind. Bevegelsen oppover og fremover forhindres imidlertid av både det sosiale systemet og de avvikende og kriminelle handlingsmønstrene som ble etablert allerede i *Sjur Gabriel*.

Sivert får en mangfoldig kriminell løpebane i løpet av seriens tre siste bind, som får konsekvenser for hele familien. I *To venner* drar han bort fra Bergen i et forsøk på å frigjøre seg fra skammen forbundet med Oline og Sjur Gabriel. På reisen viser han seg som en arbeidsom og handlingskraftig gutt, men han debuterer også seksuelt med en prostituert, begår nesten drap i en slåsskamp og tas for tyveri. Situasjonene løses uten at politi eller øvrighet dras inn i bildet, og Sivert lover bot og bedring. Mønstrer gjentas imidlertid i *S. G. Myhre*, med forverrelser. Sivert voldtar femtenårige Lydia Smith, dreper Oline ved et uhell og begår underslag fra kramboden han jobber i. Dette gjør han bare delvis med forsett, for han mener aldri at det skal gå så langt som det gjør. Til sist har han blitt «Tyv, Manddraber, Drukkenboldt, Løgner, Bespotter, Bagvasker, Hørkarl», som han regner opp for seg selv etter at underslaget har blitt avslørt (Skram 1905b: 324). Også nå får imidlertid Sivert selv gjøre opp for de økonomiske

forbrytelsene som avsløres, og det er først i *Afkom* at han havner i botsfengsel – denne gangen for å ha forfalsket en veksel i konsul Smiths navn. Dommen gjør at familien flytter fra Bergen til Kristiania, der sønnen, Severin, stjeler et pengebrev fra sin venn Henrik Smith og begår selvmord da det oppdages.

Som i *Sjur Gabriel* er det Siverts forbrytelser som blir navet i disse romanenes konkrete refleksjoner over straff og rett, religion og arv. Sivert betrakter etter hvert muligheten for fengselsstraff som en slags redning, som vil løfte ham ut av mønstret og tillate ham å gjøre opp for seg i moralsk forstand. Denne muligheten settes opp mot religionens forståelse av synd og straff, som ellers er det primære regulerende og normbyggende systemet for både Sjur Gabriel og etterkommerne hans. I Siverts egne refleksjoner, knyttes forbrytelsene både til indre karakteregenskaper og til ytre faktorer. I *S. G. Myhre* møter vi det kjente splittelsesmotivet:

Det var liksom han var to allid, én som vilde, og én som ikke vilde, én, som skröt og løj og tog Penger op og spenderte, og én, som sørged og græmmed sig og vilde være skikkelig. Ja, han var to. Og den ene var stærkere end den anden, stærkere i det onde, og kaad og galen, rent ud forrivenes lystig og vild. (Skram 1905b: 247)

Like fullt er det vanskelig å skille mellom biologiske og sosiale determineringsfaktorer i romanverket. I senere refleksjoner, særlig de Sivert gjør seg i fengslet i *Afkom*, pendler han mellom sosiale, arvelige og individuelle forklaringsmodeller:

Hvis han havde havt en anden kone – kanskje han så ikke i dag havde stået her, og vært den forbryder, han var?

Nej, tænkte han så. Du var jo både morder og bedrager, før Du traf hende. OG tyv blev Du allerede som skibsgut om bord i «To Venner».

Ja, sønnesøn af 'Småfylla' og arme Sjur Gabriel – hvad skulde en kunne vente sig. – Men det var det mærkelige, at hans egen far havde vært et så'nt hæderligt og retskaffent menneske. Og moren da! (Skram 1898: 508).

Både her og ellers er det tydelig at Sivert forbinder handlingene sine med en determinisme, men det er uklart hva den består i. Dette er et trekk som går igjen i forfallshistorier av både naturalistisk og dekadent karakter. Det biologiske motivet er som regel bare en av forfalletts markører, sammen med en økonomisk linje, et sosialt plan og en intellektuell og følelsesmessig dekadanse (Andersen 1992: 217–222). Sivert er innom samtlige av disse forklaringsmodellene i sine eksplisitte refleksjoner over egne handlinger, men det er tydelig at han prioriterer forklaringsmodellene som ikke er indre og psykologiske, men ytre eller separert fra ham selv som en 'ekstern' arv. I *Afkom* blir Sivert konfrontert av sin kone, Petra, med spørsmålet om ikke forbrytelsene er knyttet til et varig personlighetstrekk heller enn en serie uheldige omstendigheter: «Hvis Du slap ut i denne dag og begyndte på nyt, vilde Du så ikkje være akkurat den sam'e, så før?» (Skram 1898: 544).

Ved romanens avslutning er det imidlertid ikke først og fremst Sivert, men Petra selv som holdes frem som en psykologisk gåte forbundet med forbrytelsen. Hun etterlater Sivert for å dø i fengselscellen og fordømmer Severin for tyveriet og selvmordet. Romanen avsluttes med et brev Petra får fra datteren Sofie, som utvetydig gir moren skylden for familiens skjebne. Nok en gang befinner vi oss ved forbryterforestillingens grenseområder: Kan Petra, som aldri selv har gjort noe ulovlig, like fullt bære ansvar for de andres handlinger?

Morsfigurens skyld og ansvar er en problemstilling som ligger latent i *Hellemysrfolk*. Den kommer imidlertid mer eksplisitt

til uttrykk i andre litterære verk fra perioden, der mødrene i helt konkret forstand blir forbrytere. De dreper sine barn, og setter dermed sluttstrek for slektens forfall ved å ta tilbake det samme livet som de en gang ga. I norsk litteratur er det flere eksempler på dette: I Henrik Ibsens drama *Gengangere* (1881) går scenetepet ned i samme øyeblikk som fru Alving må ta avgjørelsen om hvorvidt hun skal assistere sønnen Oswald, som har gått inn i paralyse, med å begå selvmord. I Bjørnstjerne Bjørnsons drama *Over Ævne. Andet stykke* (1895) blir Matea, som drepte seg selv og sine to barn, en viktig symbolsk figur i planleggingen av et bombeattentat mot «de deroppe (...), Menneskeæderne i Storbyen», som tillegges skylden for dødsfallene (1895: 8). Jonas Lies roman *Niobe. Nutidsroman* (1893) slutter også med en bombeaksjon, men innenfor husets fire vegger, idet Bente Baarvig sprenger seg selv og sine tre eldste barn i luften. Drapshandlingen knyttes til barnas manglende levedyktighet i et moderne samfunn, som har gjort den eldste sønnen til forbryter, den andre dekadent, og datteren til et viljeløst medium. Tekstene skal ikke få noen utdypet analyse her, men det felles morder-og-mor-motivet fortjener en kort kommentar.

Disse tragiske morsfigurene – som hos Bjørnson og Lie blir eksplisitt forbundet med gresk mytologis Medea- og Niobe-skikkelser – overskrider de fremstillingene av 'Den kvinnelige forbryter' som vi har sett så langt. Samtlige av mordene knyttes til en desperat konflikt mellom kjernefamilie og samfunn, der modernitetens tidsånd spiller en sentral rolle. At det er mødrene som blir mordere, utfordrer forholdet mellom den forbryterske handlingen og det medfødte avviket knyttet til degenerasjon og dekadanse. I mottagelsen av *Niobe* fremhevet for eksempel asyllegen Johan Scharffenberg at romanen *ikke* brukte degenerasjon som årsaksforklaring for verken fru Baarvigs handling eller barnas forfall, men snarere viste hvordan selv gode foreldre kunne

belastes med barn som ikke mestret modernitetens livsvilkår (*Dagbladet* 1894.02.11; 1894.03.04; 1894.03.18; jf. Warberg 2019). Det uavklarte forholdet mellom kriminell handling og forbrytersk, degenerert eller dekadent individ som oppstår her, kan sees i forlengelse av hvordan skyld og ansvar drøftes i flere av tekstene vi har sett på tidligere. Også Strindbergs «En brottsling», Jølsens *Rikka Gan* og Skrams *Hellemyrfsolket* setter spørsmålstejn ved den grunnleggende forbindelsen mellom lovbrudd og lovbryster: Den som utfører de verste forbryterske handlingene er ikke nødvendigvis den samme som den som bærer den forbryterske personligheten eller den arvelige belastningen, eller den som bærer størsteparten av skylden og ansvaret.

Vektleggingen av det 'fødte' i tidens forståelse av forbrytere og andre avvikende skikkelser er det som gjør det mulig å både trekke opp, trå over og dvele ved disse grenseoppgangene. Figuren 'Den fødte forbryter' får slik en særskilt plass i bredere utforskninger av determinert forfall, klasse, kjønn, seksualitet, religion og rett. Det er de litterære personenes forbrytelser som markerer punktene hvor forfallet akselererer eller når et nytt nivå, og det er ofte en alvorlig kriminell handling som utgjør vendepunktet som blir knekkpunktet i forfallsfortellingen. Spørsmålet om disse handlingenes årsaker og forbindelse til individet gis form gjennom forestillingene knyttet til figuren 'Den fødte forbryter'. Selv i romanverk som hele veien eksperimenterer med grenseområdet mellom biologisk og sosial determinisme og mellom normalitet og avvik, er det i forbindelse med lovbruddet at følgene av disse grenseoverskridelsene blir eksistensielle i både moralsk og konkret forstand. *Hellemyrfsolkets* Sivert havner til sist i fengsel, noe som påvirker familien hans både økonomisk og sosialt. For Severin, som for William Høg i *Haabløse Slægter*, leder forbrytelsen inn i døden og den mannlige slektslinjens endepunkt. Spennet i disse fremstillingene er stort, og strekker

seg fra dekadansens estetisering av forfallet til naturalismens fremskriving av en kompromissløs determinisme. Figureringene av 'Den fødte forbryter' håndterer dermed et krysningspunkt mellom det degenererte, dekadente og vitale. Figuren bidrar til å sette ulike forståelsesmåter i spill med hverandre, på måter som påvirker vår forståelse av forfallsfortellingens grunnleggende tematiske strukturer: forholdet mellom det sunne og syke, avvikende og normale, livstrette og livskraftige.

Skjønnlitteraturen og vitenskapen

Flere av de skjønnlitterære tekstene vi har sett på drar helt eksplicit veksler på vitenskapelige eller faglige tilnæringer til forbrytere. Vi finner for eksempel konkrete henvisninger til forbrytertypen, rase, degenerasjon og spesifikke avvik som strabisme (skjevøyedhet) og daltonisme (fargeblindhet) i Strindbergs «En brottsling». Dette har fått både biografier og litteraturvitere til å søke etter konkrete forbindelseslinjer mellom Strindbergs forfatterskap og samtidens vitenskapelige strømninger. Private brev viser at Strindberg hadde lest den franske oversettelsen av Lombrosos *L'uomo delinquente* i 1880-årene. Biografen Torsten Husén mener at man gjenfinner ideene derfra både i *Skärkarlsliv* og i kortromanen *Tschandala* fra året etterpå (1983: 31). Strindberg-forskere har også pekt på og bidratt til å kartlegge den utbredte kjennskapen han hadde til sin tids vitenskapsdiskurser, inkludert arvelære, psykologi og kriminalvitenskap (se Lindström 1952; Johnsson 2015; Marcus 2018). Lignende spørsmål kan stilles i forbindelse med de andre forfatterskapene vi har sett på, og i flere tilfeller lar det seg påvise at de hadde kjennskap til aktuelle kriminalvitenskapelige og psykiatriske vitenskapsdiskurser. Spørsmålet er hva vi kan få ut av en slik påvisning av møtepunkter mellom

sentrale tendenser i vitenskapen og skjønnlitterære tematiseringer av forbryteren.

I artikkelen «From heredity of aquired traits to atavism» (2010) argumenterer Eivind Tjønneland for at 1890-årenes vending mot nyromantikk og dekadanse blant skandinaviske forfattere som Garborg, Hansson og Bang henger sammen med at den lombrosianske teorien om atavisme vinner grunn (2010: 115). Tjønneland peker på tre resultater av det atavistiske synet på arv: (kultur)pessimisme, en økende vektlegging av det irrasjonelle og en ny selvforståelse hos forfatterne selv. Der den lamarck-darwinistiske teorien om arvelige egenskaper hadde medført forutsigbarhet og et rasjonelt håp om at arten kunne forbedres gradvis gjennom regenerasjon, innebar atavismen et irrasjonelt og uforutsigbart prinsipp (119). Primitive arveanlegg kunne ramme vilkårlig og hoppe over flere slektsledd underveis. Den nye selvforståelsen knyttes til atavismens kobling til det geniale og det ubevisste, som ga nyromantikerne «an explanation of their identity as creative artists» (220). Tjønneland skisserer imidlertid en overgang fra degenerasjonslærens lamarckiansk-darwinistiske forståelsesmodell til atavismen, og dette mener jeg er upresist. Innenfor både kriminalvitenskapen og psykiatrien kommer degenerasjonslæren sterkere tilbake nettopp på 1890-tallet – om enn i delvis ny form, som vi skal se i neste kapittel – mens atavismen fortrenkes som forklaringsmodell.

Forbindelsene til Lombrosos lære er interessante, men de er ikke nødvendigvis kausale i den forstand at det litterære tekstene bør leses som spesifikke henvisninger til kriminalantropologisk teori. Dette blir kanskje særlig tydelig i forbindelse med Hansson og hans forbryter noveller i *Parias*. Allerede i en artikkel fra desember 1888 påpekte Laura Mohr at forbryterfremstillingene i *Parias* stemte overens med Lombroso sine. I forordet til den tyske utgaven understreket imidlertid Hansson selv at han

ikke leste hovedverket før etter at novellene forelå i manuskript (Tjønneland 2005: 153). Samtidig som denne presiseringen bidrar til å understøtte at forestillingene forbundet med 'Den fødte forbryter' var i omløp i kulturen også uavhengig av sin faglige bruk, åpner det for nye spørsmål: Hvordan skal vi forholde oss til forbindelsene mellom de skjønnlitterære tekstene og en faglig eller vitenskapelig diskurs?

Om vi vender tilbake til Garborg og *Trette Mænd*, kan vi bruke denne romanen som utgangspunkt for å drøfte spørsmålet om forbindelsen mellom roman og vitendiskurser. Romanens passasjer om kriminalitet er del av en utvidet tematisering av sammenhengene mellom selvforståelse og skriveprosjekt for romanens hovedperson, Gabriel Gram. *Trette Mænd* betegnes ofte som en dekadanseroman, og det begås ingen konkrete kriminelle handlinger i den. Romanen handler metalitterært om Grams forsøk på å skrive en roman og består tilsynelatende av notatene som aldri ble til den. Forestillinger knyttet til 'Den fødte forbryter', 'Den dekadente' og 'Den degenererte' dukker imidlertid opp i teksten som en underliggende trussel, en type, eller en form, som ligger tett opp til det vanlige mennesket og enda nærmere det geniale, kreative eller eksepsjonelle individet. Sykdom av både fysisk og psykisk art er et tilbakevendende motiv. Patologien de ulike avvikene knyttes til, er biologisk fundert, og arv fremstår som en felles årsak for samtlige av Grams lidelser. «Jeg er et Reservoir for alle mulige nedarvede Familjesynder og Sy[g]domme», forteller han oss et sted: «Hos mig slaar det ud som Dipsomani», altså som periodevis alkoholmisbruk (Garborg 1891: 162). Allerede tidlig i romanen forklarer Gram for Fanny Holm at personligheten hans er biologisk og arvelig betinget:

Jeg er gammel, siger jeg. Gammel fra Fødselen, d.v.s. en umulig Blanding af gammelt og ungt. Det er vel Arv; alt skal jo være Arv

nu jo. Min Far var en gammel udlevet Levemand af en Kaptein paa Pension; dette Vrag falder saa tilsidst i Armene paa sin lille trivelige 30-Aars Vossepege af en Husholderske ... (...). Følgen af dette Fald blev jeg. Gammelt, træt, tyndt Blod altsaa blandet med ungt, tykt Bondeblood – det kunde der ikke komme noget helt ud af, naturligvis. (23–24)

Arven, som forstås ut fra degenerasjonslærens kausalitetsmodeller, er en forklaring som både er tidsriktig («alt skal jo være Arv nu») og passende for Grams ubestemte og mangfoldige sykdomstegn. De innbefatter blant annet angstanfall, tretthet, alkoholmisbruk og melankoli. Han beskriver seg selv som resultatet av en «gammel» slekt, som selv ikke tilførselen av ungt blod har kunnet regenerere. Splittelsene i personligheten hans, som karakteriserer ham gjennom hele romanen, forstås som en konsekvens av denne «umulige» blandingen av det unge og gamle blodet. Grams utvikling, som William Høgs i *Haabløse Slægter*, kan leses som et sykdomsforløp med utgangspunkt i slike biologiske, arvelige forutsetninger (Andersen 1992: 398). Redselen for å ende opp som onkelen Berents, som trolig var en syfilitisk selvmorder, utgjør for eksempel et gjennomgående skremmebilde for Gram (401–403). Arv, sykdom og kriminalitet blir her overlappende fenomener, som alle knyttes til Gram som en dekadent skikkelse.

I den litterære teksten er det altså lett å se spor etter samtidens vitensdiskurser, deriblant kriminalantropologi og degenerasjonslære, men referansene er sjelden konkretiserte og knyttes ikke til bestemte teoretikere. De peker ikke ut av verket og mot en spesifikk historisk kontekst, men utgjør snarere en naturlig del av forståelseshorizonten i romanens eget fiksjonsunivers. I *På sporet av virkeligheten* (2000) argumenterer litteraturviter Frederik Tygstrup for at nettopp oppbyggingen av et eget fiksjonsunivers

er det som gir historiske referanser og vitenskapelige diskurser nye og spesifikt litterære funksjoner:

Gennem den litterære diskurs' transformation eller 'omfunktivering' af sit materiale, hvor det trælles gennem den litterære konstruktions retoriske tågekammer, fremskriver den mutanter og modeller, der vinkler og fokuserer de diskursive stereotyper anderledes, så de bliver instrumenter for andre indsigter og for konstruktion af andre objekter. (2000: 222–223)

Med denne beskrivelsen av den litterære tekstens transformerende og «omfunksjonerende» egenskaper etablerer Tygstrup en viktig forskjell mellom referansenes funksjon i og utenfor skjønnlitteraturen. Han advarer mot å begå det han kaller en «historist fallacy» ved, som leser og forsker, å begrense seg til å påpeke det tidstypiske ved en romans bruk av aktuelle (idé)historiske strømninger uten å skille mellom deres ulike betydninger i og utenfor det litterære universet (220). En roman kan ikke leses som en dokumentarisk, katalogisk oversikt over sin tids diskurser fordi den alltid utgjør en form for estetisk orientering i dem.

Dette særpreget ved skjønnlitteraturen utforskes også i Tygstrup og Isak Winkel Holms artikkel «Litteratur og politikk» (2007). Her tar artikkelforfatterne i bruk Ernst Cassirers teori om symbolske former for å beskrive forholdet mellom skjønnlitteraturen og kulturen ellers. I artikkelen presenteres tre spesifikke måter den litterære teksten tar i bruk og endrer sitt materiale på, som gjør den vesensforskjellig fra andre teksttyper og ytringer som sirkulerer i offentligheten: fiksjonsuniversets oppstilling, utstilling og omstilling av sin samtids kulturelle forestillinger om virkeligheten (2007: 159). Romanuniverset utgjør en fiktiv modell av verden, og dermed også av hvordan virkeligheten tar seg ut og henger sammen (160). Når en figur

som 'Den fødte forbryter' opptrer i et slikt romanunivers, gir det oss muligheten til å utforske funksjonene den får i verkets spesifikke oppstilling, utstilling og omstilling av virkeligheten. I eksemplene vi har sett på tidligere, har figurens betydning vært mer og mindre åpenbar fordi forbrytelsen har utgjort et sentralt motiv og tema i tekstene. En kort analyse av *Trette Mænd* kan imidlertid understøtte at forbryteren også tildeles symbolske funksjoner i kulturen som stilles opp i romanuniverset den lovlydige Gram navigerer i.

Vi tar først for oss forholdet mellom det oppstilte, utstilte og omtstilte. Det som stilles *opp* er romanuniverset selv. I *Trette Mænd* er det Gabriel Grams liv som utgjør tekstens omdreipingspunkt, og ut fra hans fortelling trer det frem et romanunivers som inkluderer det norske hverdagsliv, politiske liv og mentale univers slik det tar seg ut i lys av hans livshistorie. For Tygstrup og Holm er det denne etableringen av en fiktiv verden, et helhetlig romanunivers, som gjør at den skjønnlitterære teksten kan synliggjøre andre aspekter ved den sosiale virkeligheten enn det ikke-skjønnlitterære tekster kan (2007: 161). I romanuniverset blir mange og til dels motstridende forestillinger om virkeligheten *utstilt* side for side og blandet med hverandre, slik at vesentlige trekk ved samfunnets måte å forstå den eksistensielle, sosiale og materielle virkeligheten på trer frem. Samtidig settes alle disse trekkene i usynlige gåseøyne nettopp ved at de opptrer i et fiksjonsverk, der spørsmålet er 'hva hvis?'. Denne fiksjonaliteten gjør at romanen kan få en fremmedgjørende effekt på leseren, som fører til at leserens blick på kultur, virkelighet og sannhet blir *omstilt* eller endret (161–162). Tygstrup og Holm argumenterer for at det er dette som gjør det mulig for litteraturen å være politisk (159): Den kan endre våre forestillinger om virkeligheten nettopp ved å stille seg på en armlengdes avstand til kulturen og samfunnet den omhandler.

I *Trette Mænd*, som i de tidligere eksemplene vi har sett på, blir referansene til kriminalitet og degenerasjon del av en langt større diskusjon om vitenskap, religion og politikk. Romanen handler i stor grad om de nye ideene i tiden og hvordan Gram forholder seg til dem, og diskusjonene kaster ofte lys over utviklingen og selvforståelsen hans. Selv om konfliktlinjen i Grams identitet kan kokes ned til et endelig valg mellom vanvidd og religion, slik Andersen overbevisende har argumentert for i sin analyse av romanen, spiller blant annet engelsk utviklingslære, spiritistisk pseudovitenskap, eksotisme og mystisisme en medierende rolle på veien dit (1992: 386–387, 397). De mange bøkene Gram leser om temaer som hypnose og parapsykologi, er lånt fra legen Kvaale, og viser til en idéhistorisk kontekst i grenselandet mellom vitenskap og tro. Både kriminalantropologien og psykiatrien inngår i denne utvidede konteksten. I romanen stiller Garborg opp et romanunivers der alle disse strømningene kan sammenstilles ut fra ett individs forfalls-, dannelses- eller frelseshistorie, alt etter hvordan man vil forstå Grams utvikling. Der fremstår de ikke som adskilte, epistemologiske diskusjoner, men snarere som en kakofon støy som gjør en ontologisk orientering umulig for romanens hovedperson.

Kriminalitet er ikke et omdreinings- eller vendepunkt i denne romanen, men kommenteres likevel ved flere anledninger og ofte i forbindelse med politiske spørsmål. Et eksempel kan være da Fanny gir uttrykk for et sosialistisk fundert sinne over at små tyver henges og store får gå. Gram hevder at det er naturlig at det er slik, for mesterne i sitt fag respekterer vi uansett hva mesterskapet består i: «Vi ækles ved en elendig Nasker og Lommetyv, som gjør sig til hund for en Krones Skyld og ovenikjøbet lader sig fakke og afstraffe; men vi interesserer os for Ola Høiland og Gjest Baardsen og tager Hatten af for Rotschild og Vanderbilt» (Garborg 1891: 53–54). Høiland og Baardsen var såkalte 'mestertyver', som

opererte i 1800-tallets første halvdel, og som ble mytologiserte som heltefigurer i skillingsviser og forbryterfortellinger. Rotschild og Vanderbilt-familiene var derimot forretningsdynastier som ofte ble knyttet til antisemittiske funderte konspirasjonsteorier om sammenhengene mellom økonomisk og politisk makt. Grams utsagn leker altså også her med hvordan tyvens bilde fort kan gli over i heltens, kunstnerens eller forretningsmannens.

I det lengste utdraget som direkte omhandler kriminalitet, holder Gram en tale for seg selv i alkoholindusert delirium. Det er her han omtaler morderevnen som en begavelse og nådegave gitt ved fødselen. I passasjen utvides de tidligere kommentarene om forbryteren som kunstner og som forretningsmann til å omfatte også geniet, embets- og militærmannen. Gram ironiserer over at staten har tatt monopol på drapsgjerningen gjennom militæret, og at disse får både utdanning, statlig lønn, titler og utnevnelser:

De nationale Drabsmænd derimod, de, som vier sine Evner til Fædrelandets Tjeneste, som søger at forløse sine Landsmænd og Compatrioter og Medkristne, – de faar Pokker ingen Opmuntring, men maa lægge sine kortklippede Hoder paa en lav, grovt tilhuggen Blok. –

Og dog arbeider de bra i Regelen. Træffer et noksaa rigtigt Udvalg, kværker gamle Pengepugere, Aagerkarle, enslige rige Damer o.desl., Folk, som virkelig bare har godt af at dø. Men sligt tages der ikke Hensyn til; de blir uden videre afkortede – istedetfor at udnævnes til Løitnanter, Kapteiner, Generaler af den sande Frelsens Armé ...

Besyderligt, dette Snerperi mod at myrde. Som om ikke disse Aagerkarle skulde dø alligevel! Idag, imorgen ... Og selv en middelmaadig Morder expederer dem ialfald penere og kvikkere end denne klodsede, grisede Natur. (Garborg 1891: 305–306)

I talen tar Gram mange av tidens ledende ideer om kriminalitet 'på alvor' for så satirisk å utrede konsekvensene av dem. Om vi vil, kan vi knytte flere av disse ideene til etablerte diskurser. Bak tanken om at morderen fødes, på samme måte som geniet, og er en kunstner som ham, gjenkjenner vi Lombrosos teorier. Det lekes imidlertid også med den franske sosiologen og kriminologen Gabriel Tardes syn på kriminalitet som en profesjon eller en form for yrkesgruppe. Litterært sett går referansene både i retning Fjodor Dostojevskijs nå godt kjente *Raskolnikov* fra 1866 (senere utgitt under den mer kjente tittelen *Forbrytelse og straff*) og en romantisk tradisjon for å reflektere over mordet som estetikk. Tankeeksperimentet og den romantiserte opphøyelsen av den kriminelle er heller ikke ulik den vi finner i det berømte essayet «On Murder Considered as one of the Fine Arts», som ble skrevet av den engelske essayisten Tomas de Quincey i 1827. Med fraspark i disse etablerte forestillingene tar Gram konsekvensene til sitt ytterste: Hva er forskjellen på at staten og militæret dreper og at morderen gjør det? Er det egentlig noen forskjell på ham og militær- eller forretningsmannen? Hva er forskjellen på ham og kunstneren eller forfatteren? Disse drøftingene får betydning også for Gram selv, som forsøker å bli forfatter og frykter en rekke arvelige avvik. Slik stilles forestillinger og problemstillinger knyttet til forbryterne ut, men i en fordreining som også kan gi ny forståelse av hva slags figur han utgjør.

Romanen er ikke noen katalog over sin samtids kriminalitetsdiskurser, og det er ikke i seg selv et mål å peke på innflytelsen fra Garborgs lesning av Lombrosos hovedverk eller andre kriminologiske tekster. Det interessante med forbryterfremstillingene som opptrer i *Trøtte Mænd* er hvordan de inngår som en naturlig faktor blant flere i den verdensorienteringen Gram representerer, som ofte har blitt omtalt som dekadent. Det er nemlig gjennom sin avstand til og fremmedgjøring av kulturelle forestillinger at

litterære representasjoner kan bli politiske, dersom vi skal følge Tygstrup og Winkel Holm. I utgangspunktet befinner litteraturen seg på avstand fra den kulturelle virkeligheten ellers, ved at den suspenderer enhver entydig pragmatisk funksjon eller konkret samfunnsmessig oppgave (2007: 158). Derfor er også skjønnlitteraturens politikk en annen enn den som praktiseres i andre typer tekster. Skjønnlitteraturen kan intervensere i politiske anliggende og diskusjoner, være polemisk og agitatorisk, men samtidig beskytte seg selv gjennom sin særstatus som litterær tekst (162–163). De tre fremstillingsformene som her har blitt omtalt som oppstilling, utstilling og omstilling, bidrar til dette. De betegner måter den litterære diskursen skiller seg fra den allmennkulturelle og vitenskapelige på, men også måter litteraturen blir realistisk på og dermed knytter an til virkeligheten.

De skjønnlitterære tekstene viser at nettopp det uklare og gåtefulle ved forestillingen om ‘fødte forbrytere’ bidro til å gjøre den til en sentral del av sin samtids refleksjoner om mennesket og dets fysiologiske og psykologiske forutsetninger. Tilnærmingene deres til ‘forbrytelsens gåter’ tar opp i seg og reflekterer over sentrale problemstillinger forbundet med ideen om medfødt kriminalitet. Forestillinger om ‘fødte forbrytere’ settes i sammenheng med bredere drøftinger av kultur, kjønn og psykologi, men også med spørsmål om skyld, fri vilje og rettferdighet. På denne måten gis det språk og form til komplekse problemstillinger, og i flere av tekstene får vi innsyn i følelser og handlinger som er skambelagte, og ofte forblir uuttalte i kulturen ellers. Ved å stille opp et fiksjonsunivers der det motsetningfulle i kulturen stilles ut og forventninger snus om på, kan skjønnlitteraturen bidra til å øve opp menneskets forestillingsevne og toleranse for åpne, komplekse og uavsluttede problemstillinger. Disse kvalitetene gjør at den skjønnlitterære diskursen står i et særlig produktivt, men også særlig problematisk, forhold til sin tids øvrige diskurser.

For hva er forholdet mellom skjønnlitteraturen og den kulturen, kunnskapen og virkeligheten som skjønnlitteraturen bygger på og virker i, og hvilken relasjon er det mellom verk og forfatter? Disse spørsmålene ble viktige både i den offentlige debatten om degenerasjonsteori og kriminalvitenskap og i litteratur- og kulturkritikken i tiårene omkring år 1900. I det følgende skal vi derfor bevege oss fra en utforskning av 'Den fødte forbryter' i skjønnlitteraturen, til dens plass i debatten om skjønnlitteratur.

KAPITTEL 5

Forbryterske forfattere og degenerert litteratur

I 1890-årene ble litteratur- og kulturkritikk en arena der sammenhengene mellom kultur, vitenskap og samfunn ble drøftet. Ofte tjente medisinske analogier og forestillinger som et felles utgangspunkt for diskusjonene: Litteratur, kultur og samfunn ble omtalt som enten sunn eller syk, livskraftig eller forfallen, som smittebærer eller helsebringende kur. Tilbøyeligheten til å medikalisere mennesket og kulturen var etter hvert så omsegripende at den også ble kommentert og debattert i seg selv. I 1893 skrev en av de faste bidragsyterne i tidsskriftet *Samtiden*, kriminalantropologen Guglielmo Ferrero, at tiden frem mot århundreskiftet tvang frem ett spørsmål fremfor alle: Er vi syke? I en artikkel med nettopp «Er vi syke?» som tittel, pekte han på at sykdom var blitt selve hovedtemaet i skjønnlitteratur, filosofi og vitenskap (1893: 362). Sykdommen han snakker om, er degenerasjon. Dette er selve «aarhundredets sygdom», skriver Ferrero, og «[l]ærde, digtere, kunstnere, alle, som tænker og producerer, henter sine inspirationer og sit stof fra degenerationens

former» (sst.). Det er altså ikke noen influensapandemi som har ført til samfunnets sykdomsinteresse, men fremstillinger av «gale, forbrydere, epileptikere, skjøger, selvmordere, idioter» og andre avvikende personer (361). I denne forestillingen om at alle har blitt syke, er degenerasjon sykdommen, og bøkene – særlig de skjønnlitterære – dens smittebærere. Likevel mener Ferrero at svaret på tittelspørsmålet må være «nei»: Folk flest har ikke blitt sykere eller avvikerne flere, det er bare fortellingene om og studiene av degenerasjon som har økt i omfang.

Ferrero var Cesare Lombrosos kollega og kommende svigersønn, og også Lombroso selv publiserte litteraturkritikk i *Samtiden*. Ifølge Ferrero utgjør de nære forbindelsene mellom den lombrosianske kriminalvitenskapen og det litterære feltet selve grunnlaget for Europas økende interesse for degenerasjonsfenomener. Det er først og fremst Lombroso som representerer vitenskapen når han skal eksemplifisere påvirkningen mellom kunstnere, filosofer og vitenskapsmenn. Det er snakk om «Taines beundring for Lombroso, Lombrosos beundring for Zola, Ibsen, Flaubert, Dostojewskij, Taine; Zolas beundring for Lombroso» (Ferrero 1893: 363). Kriminalitet plasseres på denne måten helt sentralt i periodens interesse for avvik, sykdom og degenerasjon mer generelt, og kriminalantropologien i periodens vitenskapelig funderte forståelse av disse fenomenene:

Det er sikkert, at faa tænkere for øieblikket nyder den popularitet som Lombroso, og denne popularitet er kun en naturlig konsekvens af hele den intellektuelle bevægelse i vor tid. Lombroso har været filosofen i den samme bevægelse, i hvilken Zola, Ibsen, Dostojewskij, Flaubert, Baudelaire har været romanforfatterne og digterne; han har med den videnskabelige undersøgelses redskaber analyseret denne almindelige nevrose, som de andre havde sonderet med kunstnernes lykkelige intuition. (362–363)

Ifølge Ferrero er det litterære og det kriminalantropologiske prosjektet overlappende, selv om tilnærmingen skiller forfatteren fra vitenskapsmannen og filosofen. Mens dikterne nærmer seg degenerasjonsfenomener med intuisjonens redskaper, nærmer Lombroso seg dem med vitenskapens. Det som forbinder det litterære feltet med det kriminalvitenskapelige er med andre ord den felles *fin de siècle*-pessimismen de målbærer, som Ferrero knytter til utbredelsen av degenerasjonslærens grunnprinsipper. Begge feltene bidrar til å utforske, popularisere og spre degenerasjonsteorien i alle dens mangfoldige former, og til å stille Ferreros tittelspørsmål. Hvilken rolle gir dette forestillingen om 'fødte forbrytere' i den bredere litteratur- og kulturdebatten, og i den utstrakte medikaliseringen av det kulturelle feltet i perioden frem mot år 1900?

Dagens spørsmål – her og i utlandet

Ferreros spørsmål ble behandlet som høyaktuelt i den norske og felleseuropeiske offentligheten. Allerede før «Er vi syge?» ble oversatt til norsk og trykket i *Samtiden*, ble den franske versjonen kommentert i en spalte med navnet «Dagens Spørgsmaal i Udlandet» i *Aftenposten* (1893.09.10). Spaltisten satte Ferreros spørsmål i sammenheng med det nylig utgitte tobindsverket *Entartung (Degenerasjon)* fra 1892–1893, skrevet av den tyske legen og journalisten Max Nordau, som egentlig het Simon Maximilian Südfeld. I *Entartung* bruker Nordau degenerasjonslæren som utgangspunkt for å utvikle en egen form for litteraturkritisk praksis. Han diagnostiserer flere av forfatterne som også Ferrero nevner, deriblant Leo Tolstoj, Émile Zola og Henrik Ibsen, som degenererte individer. Bøkene deres betegnes som degenererte eller dekadente, og forstås vekselvis som symptom og smittekilde

i en overordnet kulturpatologi. Nordau kommer imidlertid til motsatt konklusjon av Ferreros når det gjelder konsekvensene for kultur og samfunn: Ifølge Nordau står hele samfunnet i fare for å syke hen og forfalle, og den 'syke' litteraturen bør derfor kriminaliseres og sensureres. *Entartung* ble allerede i sin samtid en kontroversiell bok, og senere skulle den gå inn i historien som et ekstremtilfelle av en degenerasjonsteoretisk tilnærming til det kulturelle feltet. Den var imidlertid også svært populær. Boken ble oversatt til over femten språk og forble en av de desidert mest solgte bøkene i Europa i tiden frem mot århundreskiftet (Buvik 2001: 46). *Aftenpostens* anonyme skribent kunne altså være nokså trygg i sin antagelse om at norske lesere kjente til verket.

Året etter at *Entartung* og «Er vi syge?» ble publisert, gikk startskuddet for en norsk variant av debatten om litterære sykdoms fenomener. Den såkalte 'Dekadansedebatten' ble startet av den norske kulturhistorikeren Christen Collin i en serie artikler i avisen *Verdens Gang*, som senere ble samlet i boken *Kunsten og moralen. Bidrag til Kritik af Realismens Digtere og Kritikere* (1894). Collin gikk til angrep på så å si hele den norske skriftbaserte offentligheten med sikte på å mane til kamp mot det han anså som forfallstendenser i litteraturen. Garborg var en av forfatterne Collin adresserte i artiklene, og særlig romanen *Trette Mænd* ble brukt som eksempel på 'syk' og 'farlig' litteratur. I Norge anså man lenge denne debatten for å være gammeldags og forankret i 1880-årenes sedelighetsdebatter (Vassenden 2012: 88). Det er imidlertid også mye som taler for at Collin fulgte opp den europeiske trenden som både Nordau og Ferrero representerer, da han tok tak i disse problemstillingene. Vi vet at Collin kjente til Ferreros tekst allerede før den stod på trykk i norske *Samtiden*: Bjørnstjerne Bjørnson sendte ham et postkort den 9. september, med åpningsordene «Kjære Collin, læs 'Sommes-nous malades' par le professeur Ferrero i La Revue des Revues September 1893»

(Bjørnson & Collin 1937: 64). I 1895 skrev dessuten *Aftenposten* nok en artikkel om «Dagens Spørgsmaal i Utlandet» (1895.03.31), som eksplisitt sammenlignet Nordau, Ferrero og Collin med hverandre. Collins litteratur- og kulturkritikk har til felles med de to øvrige at han legger frem en poetikk og kulturforståelse som er medikalisert og gjør utstrakt bruk av diagnosens symbolske form. Han er imidlertid mindre opptatt av degenerasjonsbegrepet og av kriminalitet og kriminalvitenskap enn de to andre.

Denne felleseuropeiske interessen for litteratur, sykdom og samfunn i 1890-årene, som både Ferrero, Nordau og Collin kan knyttes til, viser kompleksiteten i hvordan kultur og samfunn skaper og responderer på sin samtids medisinske og biologiske kunnskaper og forestillinger. Utover 1900-tallet har det i flere omganger blitt pekt på at ulike sykdommer og sykdomsforståelser blir prominente i kulturen. I Susan Sontags berømte verk *Illness as metaphor* (1978) undersøkes tuberkulose, AIDS og kreft i en slik kulturell kontekst. Sontag viser hvordan bestemte metaforer og mytologier påvirker hvordan vi forstår sykdommene, men også hvordan sykdommene selv blir metaforer og analogier i andre sammenhenger. Vi bruker for eksempel krigsmetaforer når vi snakker om 'kampen' mot kreften og hvordan den 'invaderer' kroppen, men også når helt konkrete fenomener blir omtalt som 'en snikende kreft' (Sontag 1978: 57, 64–67). Også i nyere tid har det blitt foreslått at vi ser en økende medikalisering av samfunnet og et stadig større marked for litterære og (selv)biografiske sykdomsfortellinger (Jurecic 2012; Bondevik, Madsen & Solbrække, 2017). Slik går det linjer fra spørsmålene og debattene knyttet til sykdom, degenerasjon og dekadanse i 1890-årene og fremover mot vår egen tid.

I en norsk og nordisk kontekst har degenerasjonslæren blitt behandlet i forbindelse med litteraturvitenskapelige studier av dekadanse (Andersen 1992; Buvik 2001; Witt-Brattström 2007),

melankoli (Johannisson 2009), hysteri (Bondevik 2005, 2007, 2009; Bondevik & Stene-Johansen 2011), tuberkulose (Bondevik & Stene-Johansen 2011; Jørgensen 2014) og kriminalitet (Warberg 2016; Marcus 2018). Det gjenstår imidlertid å skrive en nordisk kultur- eller idéhistorie over degenerasjonsfenomenet i seg selv, som kan gi en samlet fremstilling over dens mange former og store innvirkning på kultur og samfunn. I engelsk sammenheng ble det gjort flere historiske studier av degenerasjonslæren i løpet av 1980-årene, som tydelig viser begrepets bredde og behovet for tverrfaglige tilnærminger til det. For eksempel dekker antologien *Degeneration. The Dark Side of Progress* (1985) innvirkningen som læren hadde på et titalls ulike faglige og kulturelle felt. Redaktørene, litteraturviter J. Edward Chamberlin og kultur- og litteraturhistoriker Sander L. Gilman, innleder med å peke mot en begrepshistorisk utvikling der 'degenerasjon' gikk fra å være et faglig begrep (*concept*) i 1850-årene til å bli til et hverdagslig og upresist ord (*word*) uten fast betydning (1985: xiii). Denne utviklingen kan være med på å forklare hvorfor degenerasjonslæren blir allestedsnærværende og vanskelig å gripe på en og samme tid, og dermed også vanskelig å studere fra ettertidens ståsted.

Den begrepshistoriske uklarheten gjør at historiker Daniel Pick, i boken *Faces of Degeneration. A European Disorder, c.1848–c.1918* (1989), tilnærmer seg degenerasjonslæren som et særlig språk i stedet for en bio-medisinsk teori. Pick argumenterer for at degenerasjon ble «the ultimate signifier of pathology» i perioden, og etter hvert inngikk i et «'taken for granted' language» som krysset faglige og diskursive grenser (1989: 3, 8). På denne måten ble degenerasjonslæren det en annen historiker, Steven Aschheim, beskriver som et svært fleksibelt og politisk tilpassningsdyktig retorisk verktøy. Det kunne på en og samme tid lokalisere, diagnostisere og løse de sosiale og kulturelle krisene man mente å befinne seg i mot slutten av århundret (1993:

649). Grunnen til dette var at degenerasjonslæren tillot at man kunne samle arvelige og sosiale, biologiske og moralske faktorer i et felles medisinsk og diagnostisk språk, samtidig som den åpnet for at fornyelse og regenerasjon var mulig. Dermed kunne læren knyttes til en utbredt fremtidspessimisme i tiden frem mot århundreskiftet, men også tilby en måte å håndtere den på (Ascheim 1993: 649). Ved siden av å behandle degenerasjonslæren ut fra språklige kategorier, har det også vært vanlig å diskutere den ut fra dens tilknytning til det mytologiske. Både endetidsforestillinger knyttet til en syklisk tidsforståelse og tanken om syndefallet kan gjenfinnes i degenerasjonslærens symbolikk (Swart 1964; Greenslade 1994). Enten den forstås som et språk, en mytologi eller en teori, er degenerasjonslæren kjennetegnet av dikotomier. Normalitet ble satt opp mot avvik, det sunne mot det syke, generasjon mot degenerasjon, utvikling mot forfall og fremskrittsoptimisme mot fremskrittspessimisme.

Som 'språk' fungerer degenerasjonslæren ikke ulikt Jürgen Links interdiskurs. Begrepet kunne brukes til å formidle mellom vitenskapens spesialdiskurser og hverdagens elementærdiskurser (Link 1984: 158). 'Den degenererte' ble en felles figur som kunne samle og håndtere innsikter fra en rekke ulike fagfelt, deriblant biologi, sosiologi, psykologi og medisin. Degenerasjonslæren spiller derfor en viktig rolle når diagnosen blir en så virksam og utbredt symbolsk form i kulturen i andre halvdel av 1800-tallet. Diagnosens form regulerer forståelsen av forholdet mellom det normale og det abnorme, det friske og det syke, i en motsetningsstruktur som er beslektet med degenerasjonslærens og derfor enkelt lar seg overføre til den. Innenfor degenerasjonsforståelsen kan en stor mengde avvik og sykdomstilstander, og de ulike forklaringene på dem, samles innenfor et felles paradigme. Også figurer som 'Den degenererte' og 'Den fødte forbryter' glir over i hverandre og kan omtales og diskuteres ved hjelp av det samme medisinske språket.

Den medikaliserte litteratur- og kulturkritikken er ett aspekt ved denne utbredte bruken av medisinske analogier og dens tilknytning til degenerasjonslæren. Ferrero, Nordau, Collin og andre fagfolk, kanskje særlig innenfor psykiatrien, praktiserte det vi kan kalle en 'medikalisert kritikk', der både litterære tekster og kulturen som helhet ble omtalt og vurdert ut fra medisinske analogier (Warberg 2019). Et av kjernespørsmålene innenfor denne formen for litteratur- og kulturkritikk var spørsmålet om hvordan man skulle forstå de mange fortellingene om avvik og sykdom som opptrådte på tvers av faglige og litterære skillelinjer. Betydde dette at 'alle' var syke, slik Ferrero spurte, eller var det snarere slik at sykdommen lå hos tekstenes forfattere? Eller lå sykdommen i tekstene selv? Både degenerasjonslæren og kriminalvitenskapen er sentrale, men underbelyste aspekter ved denne debatten. Flere av de dominerende litteratur- og kulturkritiske praksisene i perioden fant sitt metodisk-teoretiske grunnlag nettopp i krysningspunktet mellom kriminalvitenskap og degenerasjonslære.

Det er kanskje ikke så overraskende at Ferrero, som jo var en av Lombrosos nærmeste medarbeidere, gjør kriminalvitenskapen til et omdreiningspunkt i drøftingen av degenerasjon. Vi finner imidlertid den samme forbindelsen også i Nordaus *Entartung*, der Lombroso og kriminalantropologien inntar en helt sentral rolle. *Entartung* har både en dedikasjon til Lombroso trykket som paratekst på tittelsiden, og et forord i form av et åpent brev som tiltaler ham som «Hochgeehrter und theurer Meister».⁵ I forordet presenteres det litteratur- og kulturkritiske prosjektet i *Entartung* helt konkret som en forlengelse av Lombrosos kriminalantropologi. Nordau tar sikte på å føre den italienske kriminalantropologens metoder over i et nytt undersøkelsesfelt. Der er det ikke forbryteren, men forfatteren, som blir gjenstand for analyse:

Die Entarteten sind nicht immer Verbrecher, Prostituirte, Anarchisten und erklärte Wahnsinnige. Sie sind manchmal Schriftsteller und Künstler. Aber diese weisen dieselben geistigen – und meist auch leiblichen – Züge auf wie diejenigen Mitglieder der nämlichen anthropologischen Familie, die ihre ungesunden Triebe mit dem Messer des Meuchelmörders oder der Patrone des Dynamit-Gesellen statt mit der Feder oder dem Pinsel befriedigen. (...)

Ich habe es nun unternommen, die Moderichtungen in Kunst und Schrifttum möglichst nach Ihrer Methode zu untersuchen (...). (Nordau 1892: VII)⁶

Nordaus intensjon er å skape en ny og vitenskapelig form for litteratur- og kulturkritikk. Han skriver at Lombroso har gått foran som et eksempel for en slik kritikk, ved å etablere en vitenskap som utreder fysiologiske og psykologiske kjennetegn hos det kriminelle mennesket. Lombroso har selv slått fast at kriminalitet er et degenerasjonsfenomen i likhet med både galskap og genialitet. Nordau forstår derfor Lombrosos lære om den kriminelle som en delvitenskap, som enkelt kan utvides til også å omfatte andre eksempler på degenererte individer (1892: 29).⁷ *Entartung* er i så måte ikke bare inspirert av den italienske kriminalantropologien, men fremstiller seg selv som en konkret videreutvikling av den. Nordau viderefører den italienske kriminalantropologiens metoder og konklusjoner, men tilpasser dem til en litterær og kulturkritisk debatt. Den degenererte forfatteren erstatter den kriminelle som vitensobjekt, mens alle former for 'dekadanselitteratur' står som metonymiske representasjoner for forfatternes kropp og sinn.

Lombroso ser altså ut til å være en fellesnevner for flere samfunnsaktører som diskuterer forholdet mellom litteratur og sykdom. Allerede i Arne Garborgs *Kolbotnbrev og andre skildringer* så vi at fagboken om forbrytermennesket spilte en rolle når forfattergjerningen ble fremstilt som en patologisk virksomhet

knyttet til sykdom, kriminalitet, galskap og død. Både Garborgs hypokondriske natteforestillinger og angstanfallet som beskrives, er del av en gjennomgående sykkeliggjøring av skrivearbeidet – og samtidig som skriving blir til sykdom, blir lesing både en farlig smitte og en potensiell kur. Lesningen av Lombrosos fagbok var farlig for helsen, mens høytlesning fra opplysningsfilosofen Voltaires verker kunne virke lindrende. Nettopp disse sykdomsanalogiene går igjen også i de litteratur- og kulturkritiske praksisene som forholdt seg til Lombrosos lære, og som preget den felleseuropeiske samfunnsdebatten i perioden frem mot århundreskiftet.

At forbindelsen mellom denne samfunnsdebatten og kriminalvitenskap ikke har blitt grundig utforsket tidligere, skyldes trolig at fremstillingene av kriminalitet og normbrudd er et aspekt som har lett for å overskygges av den mer generelle sykdomsanalogien skribentene tok i bruk. Den litterære dekadansen, ofte forstått som en estetisering av forfallet, var den uttalte målskiven for kritikk når blant andre Collin omtalte Garborgs forfatterskap fra 1890-årene. Dekadansen har også vært utgangspunktet for de fleste som har skrevet om disse sidene ved norsk litteratur og litteraturkritikk i perioden tidligere, som litteraturviterne Per Thomas Andersen (1992) og Per Buvik (2001). I senere tid har litteraturviter Eirik Vassenden (2013, 2012) og Buvik (2003) også drøftet 'Dekadansedebatten' med utgangspunkt i dens tilknytning til sin samtids vitensdiskurser, deriblant vitalisme, evolusjons- og degenerasjonslære. Selv om kriminalvitenskapens plass i debatten ikke er åpenbar, er den imidlertid til stede som en viktig understrømning og som et grunnlag for flere av konklusjonene som trekkes. Dermed er også 'Den fødte forbryter' en virksom figur i samtidens litteratur- og kulturkritikk. For å se nærmere på funksjonene figuren fikk i denne sammenhengen, skal vi nok en gang vende oppmerksomheten mot Lombroso og

hans popularisering av kriminalvitenskapelige innsikter, før vi går via Nordaus berømte *Entartung* og videre til den norske debatten som Collin igangsatte.

Cesare Lombroso som kultur- og litteraturkritiker

Lombrosos egne litteratur- og kulturkritiske praksiser er en interessant inngang til 1890-årenes litteratur- og kulturkritikk. Sammenhengene mellom forfatteren og forbryteren var viet nokså mye plass i den tyske utgaven av *L'uomo delinquente, Der Verbrecher*, som Garborg leste i 1888. Her var et eget kapittel viet forholdet mellom kriminalitet og litteratur, der både kriminelle individers litterære produksjon og koblingen mellom de kriminelles tekster og berømte forfatteres skrivning ble kommentert (Lombroso 1894a: 406–432). I 1889 ga Lombroso ut boken *L'uomo di genio (Geni og Vanvidd)*, en videreutvikling av *Genio e follia* fra 1864, der han beskrev kunstnerisk genialitet som en degenerativ lidelse med samme utspring i epilepsi som kriminalitet og sinnssykdom. Boken ble tilgjengelig i skandinavisk oversettelse i 1890 og fikk en lengre og svært kritisk omtale i *Aftenposten* av forfatteren Kristian Winterhjelm (1890.06.21). I tillegg til dette inkorporerte Lombroso og kollegaene hans ofte elementer av litteratur- og kunstkritikk i sin formidlingspraksis i europeiske aviser og tidsskrifter. Et godt eksempel på dette er Lombrosos artikkel om Ibsens *Gengangere* (1881), som stod på trykk i *Samtiden* i 1893. Her får vi et konkret eksempel på hvordan kriminalantropologen forholdt seg til 'overlappingen' mellom litteraturens og vitenskapens interesse for kriminalitet og degenerasjon. Artikkelen handler ikke bare om et drama, men også om de grunnleggende spørsmålene som Ferrero viste interesse

for i «Er vi syge?»: Hva er forskjellen mellom vitenskapens og litteraturens tilnærming til degenerasjonsfenomener, og på hvilke måter forholder de seg til virkeligheten og til kultur og samfunn?

I «Ibsens 'Gjengangere' og psykiatrien» tar Lombroso utgangspunkt i oppføringene av *Gengangere* i Italia i 1893, deriblant i hans hjemby Torino. Ifølge Lombroso ble stykket først mottatt med mistro i den italienske offentligheten, før det etter kort tid triumferte og ble en publikumssuksess. Italienske aviser skal ha foreslått at gjennombruddet skyldtes publikums kjennskap til Lombrosos kriminalvitenskap, siden den hadde gitt vitenskapelige bevis for at Ibsens fremstilling av arvelige laster var riktig (Lombroso 1893: 395). Lombroso gjør imidlertid et retorisk poeng ut av å være uenig i denne påstanden. Ifølge ham forholder det seg helt motsatt av hva avisene har foreslått: Det er ikke vitenskapen som forbereder grunnen for litteraturens fremstillinger, men litteraturen som gjør vitenskapens ideer lettere å akseptere for allmennheten.

Ifølge Lombroso utgjorde de italienske oppføringene av *Gengangere* en «symbolsk karrikatur» av degenerasjonslærens grunntanke, ved at «fædrenes svagheder og sygdomme i stadig forøget maalestok gaar i arv fra generation til generation, indtil slekten ender med at opløses» (1893: 395). Denne prosessen har knapt noe sted blitt fremstilt så skarpt og overbevisende som i nettopp *Gengangere*:

Videnskaben kan helt og holdent acceptere, at en i udsvævelser, drik og derved betingede sygdomme tilintetgjort fader har en datter, som ved den første, den bedste leilighed er villig til at overgive sig til den høiere prostitution. Videnskaben maa også anerkjende sønnen, som, skjønt han som barn blev fjernet fra faderen for at unddrages hans indflydelse, dog lider af kongestioner til hjernen, erfterat han først havde haft tidlige anfald af kunstnerisk geni, hvori slegtskabet mellem geni og nevrose dokumenterer sig, og

som tilslut toilesløst hengir sig til nydelser af *Venus Pandemos* og gaar til grunde ved paralyse. (396)

I sitatet ser vi hvordan konkrete sykdommer og laster knyttes sammen og forklares som degenerasjon, samtidig som også Osvalds kunstneriske evner og genialitet forklares som resultater av arven fra faren. Hentydningene til at Regine: kan ende opp som prostiuert, er i overensstemmelse med Lombroso og Ferreros fremstilling av den kvinnelige forbryters promiskuitet i *La donna delinquente* (*Den kvinnelige forbryter*, 1893), som Ferrero skrev om i *Samtiden* i 1896. De konkrete gjentakelsene av fortidige handlingsmønstre er noe vi så også i forbryterfortellingene om Sevlegutten og Knut Ryentveit, og de uklare forbindelsene til kreativitet gjenkjenner vi fra Garborgs *Kolbotnbrev og andre skildringer*. Lombroso peker mot de samme fremstillingsformene og forbindelsene i Ibsens drama:, og også han knytter dem til degenerasjonslærens grunnprinsipper.

Hovedtemaet i Lombrosos anmeldelse er imidlertid ikke stykket i seg selv, men den ulike kulturelle gjennomslagskraften til henholdsvis litteratur og vitenskap. Lombroso peker på at Ibsen ikke er alene om å skrive litteratur som tematiserer degenerasjonsfenomener. Slik han ser det, har de mange litterære verkene om fenomenet hatt langt større gjennomslagskraft i offentligheten enn det hans egen teori har hatt:

Ingen tviler på sandheden af slige skikkelser som Zola's Jaques Lantier eller Goncourt's Fille Elisa, hvor forbrydernatur og epileptisk degeneration fremstilles som identiske, medens mangan en psykiatiker endnu tar afstand fra eller endog bent ud negter denne identitet. *Hvorfor virker digtere og videnskabsmænd, som dog forkynder det samme, saa forskjellig paa sit publikum?* (Lombroso 1893: 395, min utheving)

Her er vi ved Lombrosos kjernespørsmål: Hvorfor oppleves den degenererte eller 'Den fødte forbryter' som en troverdig litterær figur i Ibsens eller Zolas verk, mens den ikke aksepteres som vitensobjekt? Spørsmålet er interessant, fordi det peker mot de ulike forventningene og virkningsområdene vi kan knytte til det litterære og det vitenskapelige feltet, og til tekststyper som fiksjon og sakprosa eller fagtekster. Lombroso peker mot at det ikke bare er innhold, men også form som er avgjørende for at figuren fremstår som akseptabel eller troverdig. På den måten stiller han også spørsmål ved hvordan vi forstår henholdsvis litteraturens og vitenskapens forhold til virkeligheten og dens innvirkning på kultur og samfunn.

I denne sammenheng er det verdt å merke seg at Lombroso omtaler sin egen kriminalvitenskap som «anthropologisk-psykologisk», og at han fortrinnsvis peker mot det psykiatriske fagfeltet når han omtaler vitenskap og «videnskabsmænd». I flere av de populærvitenskapelige tekstene fra 1890-årene ser vi at Lombroso går vekk fra å omtale kriminalantropologien som positivistisk og naturvitenskapelig, slik han gjorde i starten av karrieren. Isteden fremheves nettopp tilknytningspunktene til det psykologiske og psykiatriske, og ofte er det snakk om de mer spekulative variantene som nærmet seg parapsykologien og utforsket hypnose. Dette er et aspekt ved Lombrosos lære som lenge ble oversett i forskningshistorien, der hans stadig økende interesse for spiritisme frem mot og etter århundreskiftet har blitt fremstilt som en biografisk kuriositet (Ystehede 2013: 74–75), men som er viktig i denne sammenheng. Det er særlig fra psykiatrisk hold at det skrives litteratur- og kulturkritikk også i en norsk sammenheng (jf. Warberg 2019), og det psykiatriske og psykologiske fagfeltet stod på mange måter nærmere en litterær fortolkningspraksis enn den positivistisk funderte medisinen (Arata 1996b). Dette ser vi også i Lombrosos tekst, som på mange måter søker å overskride skillet mellom objektiv vitenskap og litterær subjektivitet.

Hoveddelen av Lombrosos artikkel er en sammenligning og drøfting av selve fremstillingsformen i henholdsvis litterære og vitenskapelige arbeid. I grove trekk argumenterer han for at vitenskapens objektive og nøyaktige fremstilling står i motsetning til kunstens subjektive og forenkledde. Selv om vitenskapen kan «acceptere» grunnlaget for Ibsens fremstillinger av degenerasjon, er dramatikerens fremstillinger overdrevne og underlagt kunstens tendens til å «forskjønne virkelighetens konturer» (Lombroso 1893: 396). Forfattere og skuespillere formidler kanskje vitenskapens ideer, men de fremstiller dem ikke på en nyansert måte. De litterære fremstillingene er derfor mindre sanne enn en vitenskapelig utredning ville vært, men de kan like fullt fremstå som mer troverdige og ha en kraftigere virkning:

Naar nu kunsten fjerner sig en smule fra sandheden for netop derved at vende tilbage til den, saa følger den lovene for vor sansing; og deraf kommer det, at den ved sin syntetiske virksomhed indprenter virkelighedens store linjer endnu dybere, end selve virkeligheden formaar. (Lombroso 1893: 397)

Vi skjønner av sammenligningen at Lombroso ser på litteratur og vitenskap som representasjoner av den samme virkeligheten og formidlere av de samme sannhetene. Litteraturen og kunstens fortrinn fremfor vitenskapen er at de ved å fjerne seg lenger fra sitt utgangspunkt, gjennom å forenkle, forskjønne og opphøye, gir en mindre sann, men mer troverdig og til og med dypere fremstilling. Dette forklarer hvorfor det er gjennom litteratur og kunst at originale og nye ideer spres til det allmenne publikum, og ikke gjennom vitenskapen.

Kunst og litteratur tjente som kjent flere og til dels motsetningsfylte funksjoner i Lombrosos egne fagtekster. Litterære referanser kunne brukes som bevis eller forsterkning av teorien

om at det eksisterer analoge typer kriminell oppførsel som gjenfinnes overalt. De litterære referansene tjente til å gjøre de faglige tekstene mer allment tilgjengelige, og Lombroso bygget ofte på velkjente litterære eksempler i sine utlegninger over temaet genialitet og galskap (Hiller 2013: 229–230; Gaakeer 2005: 2363). Iblant ble litteraturen brukt som utgangspunkt for å fjerndiagnostisere forfatterne som hadde skrevet den, på samme måte som kriminelles produksjon av kunst eller tekst ofte var utgangspunkt for å kartlegge og diagnostisere forbrytertypen. I «Ibsens 'Gjengangere' og psykiatrien» begrenser imidlertid den diagnostiske analysen seg til de litterære personene i stykket, mens forfatteren selv utelates. Heller enn å ville studere forfatteren og teksten som degenererte, trekkes det paralleller mellom forskeren og forfatteren, vitenskapen og litteraturen.

Forfatterne som trekkes frem, Ibsen og Zola, var nok ikke tilfeldig valgte. Om Lombroso ble ansett som kriminalantropologiens far, var Zola naturalismens. Dertil kommer at Zola hadde gitt offentlig uttrykk for at *L'uomo delinquente* var en inspirasjonskilde for romanen *La Bête humaine* (*Menneskedyret*) (1890) (Gaakeer 2005: 2346). Dette gjorde Zola, ikke uventet, til en mye brukt referanse i Lombrosos populærvitenskapelige tekster. Både Ibsen og Zola kunne tjene som eksempler på overdrevne fremstillinger av Lombrosos vitenskapelige resultater, samtidig som de tilbød Lombroso en mulighet til å uttale seg om, og på, det litterære feltet. Forfatterne var også særskilt gode eksempler på Lombrosos poeng om at kontroversielle ideer fortere vinner frem i det kulturelle sjiktet enn i det vitenskapelige. Selv om både Ibsen og Zola solgte godt og var berømte i hele Europa i 1890-årene, viser Lombroso til verk som i sitt første møte med publikum møtte negativ kritikk og mye debatt. *Gjengangere* ble for eksempel publisert i Norge i 1881, men sensurert og nektet oppsatt ved de store teatrene i Kristiania, København og Stockholm (Hov

2004: 215). I Norge skrev teaterets sensor, Erik Bøgh, at stykket «gør et modbydeligt patologisk Fænomen til Handlingens Hovedmotiv» og hører hjemme blant «de kliniske Foredrag paa Hospitalets fjerde Afdeling» (Bøgh, sitert i Hov 2004: 215–216). Selv om Amalie Skram forsvarte stykket og skrev rosende om Ibsens vitenskapelige tilnærming i «Mere om 'Gengangere'», slo hun også fast at det foreløpig ikke fantes noen «Grund for Forstaaelse mellem Digter og Publikum» (Skram 1993 [1882]: 358). *Gengangere* not likevel stor popularitet som tekstutgave, og i tiårene som fulgte ble stykket satt opp over hele Europa. I likhet med Zola, som hadde gått gjennom en utvikling fra opposisjonell og fattig før han i 1890-årene ble en av Frankrikes fremste forfattere, hadde Ibsen først møtt motstand og siden triumfert.

For Lombrosos egen del hadde det snarere gått motsatt vei. Selv om teorien hans ble kjent for et stadig større publikum i løpet av 1890-årene, hadde han vært en fallende stjerne på den vitenskapelige himmelen helt fra 1885. Argumentasjonen i «Ibsens 'Gjengangere' og psykiatrien» har en tydelig spiss mot de mange kritikerne av den italienske kriminalantropologiske skolen. Han viser til at 'Den fødte forbryter' lever i beste velgående innenfor det litterære og kulturelle feltet, og slik fremstilles kritikken fra de etablerte fagfeltene som gammeldags og ute av takt med kulturen ellers. Lombroso sammenligner seg med en litterær *avant garde*, som fremmer tidens nye, originale og fremfor alt sanne ideer om menneske og samfunn. Samtidig blir han en skikkelse som både står alene på vitenskapens felt og som må innrømme at ideene hans først når ut til befolkningen gjennom litteraturens fremstillinger av dem. Slik oppstår det impliserte spenninger mellom Lombroso og litteraturens 'vitenskapsmenn' representert av Zola og Ibsen. I en dobbel gest konstruerer kriminalantropologen en *outsider*-posisjon for seg selv og en plass i sentrum av tidens erkjennelsesstrømninger. Dette kan antyde at den paradoksale

og ambivalente posisjonen Lombroso fikk i vitenskapshistorien, til dels var et produkt av hans egen selvframstilling.

Sammenligner vi Lombroso litteraturredøftinger med andre italienske kriminalantropologers, ser vi at det i nesten overraskende grad er et felles litteratursyn som ligger til grunn for tekstene deres. Både Lombroso og Ferrero er like opptatt av analogiene mellom litteratur og vitenskap som av potensialet for å bruke kriminalvitenskap eller degenerasjonsteori som diagnostisk verktøy på litteraturen og dens forfattere – selv om også dét gjøres i tekstene deres. Det er nok likevel Enrico Ferris bok, *I Delinquenti Nell'Arte* (1896), som er den mest litterært vinklede av de italienske kriminalantropologenes tekster. Boken nøy en viss popularitet da den kom ut, og den ble oversatt først til fransk og senere til tysk. Ferri hadde imidlertid ikke den samme tilstedeværelsen i den norske litterære offentligheten som sine kolleger Ferrero og Lombroso, selv om han var en velkjent skikkelse innen faglige kretser og ble omgangsvenn med Bjørnson. Av den grunn får han bare en kort omtale her.

Ferris tilnærming til det kriminelle individet helte enda mer mot det psykologiske enn Lombrosos, og han var i enda større grad opptatt av å studere den kriminelles håndskrift, kommunikasjon og litteratur og kunst. Litteratursynet som ligger til grunn for *I Delinquenti Nell'Arte* har imidlertid mange likhetstrekk med Ferrero og Lombrosos: Kunstnere og forfattere har ved hjelp av sin intuisjon kommet til de samme konklusjonene som Lombroso og kriminalantropologien har nådd gjennom vitenskapelig metode, og de to tilnærmingene til temaet kan gjensidig belyse hverandre (Ferri 1897 [1896]: 1–2). Derimot er Ferri sterkt uenig med Nordaus konklusjoner om at kunst og kultur er degenerert, og han protesterer særlig mot Nordaus påstander om at Zola og den naturalistiske litteraturen er uvitenskapelig og følgelig uinteressant for vitenskapen (115–116). Nordaus bruk av

Lombrosos teori og metode innebar altså ikke at han delte den samme poetikken som kriminalantropologene, eller det samme synet på forholdet mellom litteratur og vitenskap. Dette bør vi ha i bakhodet når vi nå skal se nærmere på Nordaus særegne viderføring av kriminalantropologenes studier av forfattere og litterære verk.

Max Nordaus (kriminal)vitenskapelige litteratur- og kulturkritikk

Nordaus kritiske prosjekt var motivert av et bestemt syn på forholdet mellom forfatter, tekst og samfunn. I *Entartung* beskriver han et samfunns kunst og litteratur som utgangspunktet for dets idealer for moral og skjønnhet (1892: vii–viii).⁸ Hvis litteraturen er preget av umoral og samfunnsødeleggende tendenser, vil den derfor kunne spre dem til befolkningen. Målet med den litteraturkritiske praksisen hans er å stoppe denne utviklingen. Det er snakk om et opplysningsprosjekt hvis oppgave er å identifisere og advare mot degenererte forfattere og deres verk (sst.). Hensikten er imidlertid ikke bare å utrenke den forfalne kunsten, men også å utforske hvordan kunst bidrar til å konstruere kollektive, kulturelle identiteter mer generelt, enten resultatet er positivt eller negativt (Arata 1996b: 187). For å gjøre dette har Nordau utviklet en ‘vitenskapelig’ litteratur- og kulturkritikk basert på kriminalantropologi og degenerasjonsteori. Denne kritiske praksisen tar ikke utgangspunkt i verket selv eller i leseopplevelsen, men i verkets psyko-fysiologiske utgangspunkt: forfatteren (Nordau 1892: vii–viii).⁹ Nordau mener at tekstens språklige og retoriske kjennetegn kan avsløre degenerasjon like klart som de kroppslige, og gi direkte uttrykk for forfatterens mentale tilstand (29).¹⁰ Med dette for øye har Nordau tilpasset Bénédict-Augustin

Morels og Lombrosos lister over degenerasjonens stigmata og fysiske kjennetegn, slik at metodene og teoriene deres kunne tas i bruk for å diagnostisere en rekke av samtidens best kjente forfatterpersonligheter.

Også Nordau bruker Ibsen som eksempel. Ibsen er faktisk blant forfatterne som vies størst plass i *Entartung*, og navnet hans blir knyttet til et eget diagnostisk begrep. I et langt kapittel med tittelen «Der Ibsenismus» («Ibsenism») i bokens andre bind, fremstilles han som selve den arketypiske degenererte forfatteren. Nordau viser en nesten overraskende grundig kjennskap til Ibsens forfatterskap og refererer til de fleste av verkene hans i løpet av kapitlet. I dem finner Nordau alle de mest sentrale degenerasjonssymptomene representert: hysteri, moralsk galskap, ekstrem emosjonell påvirkelighet, fravær av intellektuell dynamikk og livsmot, handlingslammelse og viljessvakhet, ørkesløse drømmerier, mystisisme, tvil og skepsis (Buvik 2001: 51).¹¹ For Nordau er tekstens 'symptomer' også forfatterens, og han konkluderer med at Ibsen må diagnostiseres som degenerert. Med støtte i sitater hentet fra Lombrosos *L'uomo delinquente* slår han deretter fast at den norske forfatteren ikke bare deler disse degenerasjonstrekkene med det kriminelle individet, men også selv er kriminell:

Die psychologischen Wurzeln der gesellschaftsfeindlichen Triebe Ibsens sind uns wohlbekannt. Sie sind die Anpassungs-Unfähigkeit des Entarteten (...). «Der Verbrechersagt Lombroso, «ist durch seine neurotische und impulsive Natur und durch seinen Haß gegen die Einrichtungen, die ihn gezüchtigt haben oder ihn einengen, ein beständiger verhaltener politischer Rebell, der im Aufruhr das Mittel findet, seine Leidenschaften nicht nur zu befriedigen, sondern auch sie sogar zum erstenmal von einem zahlreichen Publikum gebilligt zu sehen.» *Dieser Ausspruch*

findet volle Anwendung auf Ibsen, mit der kleinen Aenderung, daß er blos ein theoretischer Verbrecher ist, weil seine anarchistisch verbrecherischen Vorstellungen in Thaten umzufußsen, und daß er nicht im Aufruhr, sondern in seiner bühnendichterischen Thätigkeit die Mittel findet, seine Verstörungstriebe zu befriedigen. (Nordau 1893: 2.4.6, min utheving)¹²

Igjen blir kriminalitet og kreativitet forstått som overlappende fenomener. For Nordau er Ibsen et degenerert individ, et eksempel på en 'født forbryter', hvis lave moral er en følge av en rekke medfødte abnorme eller patologiske avvik. Som vi ser, overfører Nordau Lombrosos konklusjoner om det kriminelle mennesket uten å nyansere dem: Den kriminelles og forfatterens abnorme impulser fremstilles som de samme og gis et felles opphav i degenerasjon. At Ibsen lever ut kriminaliteten i diktningen fremfor i virkelighetens verden, skyldes ifølge Nordau manglende handlekraft og ikke bedre moral. For Nordau er det heller ikke noen formildende omstendighet at kriminaliteten innskrenker seg til det litterære verket, siden litteratur og kunst kan påvirke leserne og inspirere virkelige kriminelle handlinger.

Lombroso er langt fra den eneste vitenskapsmannen Nordau viser til, selv om det er han som fremheves i introduksjonen og i den siterte konklusjonen om Ibsen. Også en rekke andre forskningsfelt med tilknytning til degenerasjonsteorien tilpasses Nordaus formål og får tilsvarende funksjoner i de 'vitenskapelige' litteraturkritiske analysene. Han drar blant annet veksler på den berømte franske psykiateren Jean-Martin Charcots studier av hysteri og tyske Richard von Krafft-Ebings av seksuelle avvik, for å nevne noen. Resultatet er at det som innenfor det enkelte fagfeltet er studieobjekter i sin egen rett, blir en rekke overlappende fenomener, som alle viser til den samme grunnleggende tilstanden fra bokens tittel: degenerasjon.

Degenerasjonsbegrepet Nordau befatter seg med kan likevel ikke kalles faglig fundert, selv innenfor rammene av hans egen samtid. *Entartung* er ikke bare et eksempel på degenerasjonslærens utbredelse, men også på hvordan begrepet mistet sin faglige spesifisitet mot slutten av århundret. I semiotisk forstand hadde 'degenerasjon' verken en fiksert mening eller en materiell referent, de var begge omskiftelige og varierte etter forskningsområde og innad i disipliner (Arata 1996b: 174). Dette er en viktig grunn til at degenerasjonslæren kunne stå like sentralt i psykiatriens teori om sinnssykdom som i kriminologiens teori om kriminalitet, og at den kunne få mangfoldige litterære uttrykk på tvers av litteraturhistoriske og sjangermessige skillelinjer. Nordaus bruk av begrepet viser dette godt. I analysene hans skjer det en rekke utskiftninger. Hysterikeren, epileptikeren, den seksuelle avviker, den kriminelle og forfatteren skifter uten videre plass innenfor det diagnostiske systemet hans, gjennom en stadig strøm av referanser til ulike fagfelt som benyttet degenerasjonslæren som forklaringsmodell. Muligheten for meningsforskyvninger blir trukket til sitt ytterste, og til sist blir de allerede uklare skillene mellom kriminalitet, sinnssykdom og kreativitet så å si opphevet.

I artikkelen «Strange Cases, Common Fates. Degeneration and the Pleasures of Professional Reading» (1996b) argumenterer litteraturviter Stephen D. Arata for at Nordau ikke først og fremst adopterte degenerasjonsteoretikernes faglige innsikter, men en særlig form for lesning og fortolkning. Alle de ulike formene for degenerasjonsdiagnostikk, enten det gjaldt 'pasientens' kropp, sinn eller tekst, krevde den samme formen for aggressiv lesning og fortolkning av tegn eller symptomer (Arata 1996b: 178). Denne metodikken var felles for en rekke fremvoksende fagfelt, som psykologi, antropologi, sosiologi og kriminologi, som alle hadde en nyvunnet status som profesjonelle diskurser i denne perioden (189). Dermed ble også lese- og fortolkningspraksisene de bygget på, profesjonaliserte.

Nordau låner ikke bare diagnostiske merkelapper og konklusjoner fra teoretikerne han viser til, men også en autoritet forbundet med det profesjonelle ved lesestrategiene han tar i bruk. Det er en lese måte som er innrettet mot å etablere det undersøkte menneskets karakter og tilstand ut fra ulike fysiologiske eller psykologiske markører. Tatt i bruk på det litterære feltet innebærer denne lesningen en dreining av kritikerens tradisjonelle interesse for tekstens opphavsmann i retning av en diagnostisk praksis. Som litteraturviter Barbara Spackman slår fast innledningsvis i boken *Decadent genealogies* (1989), var spørsmålet for kritikere som Nordau ikke *hvem* som produserte et litterært verk, men *hva*: hvilken sykdom, atavistisk deformitet eller arvet feil. Dette var en generell tendens i denne perioden, som vi også så eksempler på i forbryterfortellingene om Sevlegutten og Knut Ryentveit. Mens man tidligere var interessert i forbryterens fritt gitte tilståelse, kunne man nå 'diagnostisere' ham som et kriminelt individ kun gjennom kunnskap om handlingsmønstre, arv og karaktertrekk. Når diagnosen ble en dominerende symbolsk form for hvordan kriminalitet ble forstått, krevdes det en særegen lesnings- og fortolkningsekspertise, som var beslektet med allerede etablerte filologiske metoder.

Det som særpreger Nordaus prosjekt, er hvor langt han er villig til å gå for å forhindre at degenerasjonen 'mitter' fra litterære verk til kultur og samfunn. At forfatterne diagnostiseres med henblikk på å vurdere litteraturens samfunnsmessige skadeomfang blir særlig tydelig når vi kommer til den avsluttende konklusjonen i andre bind av *Entartung*. Her blir det klart at Nordau ikke bare tillemper kriminalantropologiens metoder til sin litteraturkritiske praksis, men at han også anbefaler de samme reaksjonene overfor litteratur som overfor kriminalitet. Nordau mener at kulturens sykdom kan kureres gjennom tre steg, som det er den vitenskapelige litteraturkritikkens plikt å bidra til:

Det første steget er en karakterisering av de ledende degenererte som mentalt syke. Det andre er en avsløring og stigmatisering av de som imiterer dem og slik gjør seg til samfunnsfiender. Det tredje er en offentlig advarsel mot løgnene deres (Nordau 1893: 505, 560). Til syvende og sist må samfunnet beskyttes på helt konkrete måter, mener Nordau, og spørsmålet er hvordan.

Den litterære kriminaliteten er en form for kriminalitet som ikke omfattes av loven, og Nordau regner derfor ikke med at politimakten kan være til hjelp: «Der Staatsanwalt und Strafrichter find nicht die richtigen Beschützer der Gesellschaft gegen Verbrechen mit der Feder und dem Stifte» (1893: 502).¹³ I stedet foreslår han at det opprettes et råd som består av prominente samfunnsaktører, som kan stå for sensur av skadelig kunst og litteratur. Rådet kan etter grundige overveielser dømme både forfatteren og hans verk og erklære dem for kriminelle. Deretter skal rådet sørge for at de uheldelige eksemplene på litterær kriminalitet og degenerasjon helt fjernes fra samfunnet (503–504).¹⁴ Den dømte forfatteren og hans verk skal sensureres og uskadeliggjøres: Boken selges ikke, anmeldes ikke og leses ikke. Forfatteren nektes tilgang til pressen og støtes ut fra offentligheten.

Det mest skremmende aspektet ved Nordaus løsningsforslag må likevel være agitasjonen hans for at folket, opplyst av den vitenskapelige litteraturkritikken, de formidlende forskerne og et eventuelt råd for vurdering av litterære verk, sammen må ta ansvar for å holde kulturen sunn. Samfunnsfienden må støtes ut fra samfunnet og uten forbehold uskadeliggjøres, skriver Nordau, som avslutningsvis i *Entartung* åpner for at alle tenkelige midler kan tas i bruk mot de degenererte forfatterne:

Die Mystiker, besonders aber die Ichsüchtigen und die unflätigen Pseudo-Realisten, sind Gesellschaftsfeinde schlimmster Art. Die Gesellschaft muß sich unbedingt gegen sie vertheidigen. Wer mit

mir glaubt, daß die Gesellschaft die natürliche, organische Form der Menschheit ist, in der allein sie leben, gedeihen und sich zu höheren Geschicken weiterentwickeln kann, we die Gesittung für ein Gut hält, das Werth hat und vertheidigt zu werden verdient, der muß unerbittlich den Daumen auf das gesellschaftfeindliche Ungeziefer drücken. Wer mit Nietzsche für das «frei schweifende lüsterne Raubthier» schwärmt, dem rufen wir zu: «Hinaus aus der Gesittung! Schweife fern von uns! Sei lüsterne Raubthier in der Wildniß! (...) und wenn du dich under uns wagt, so schlagen wir dich unbarmerzig mit Knüppeln todt.» (1893: 501)¹⁵

Dette er en oppmuntring til utstøtelse og voldsbruk som strekker seg langt forbi tanken om litterær sensur. Den degenererte og farlige forfatteren foreslås utvist ikke bare fra det offentlige rommet, men fra samfunnet og sivilisasjonen. Han er ikke bare en kriminell, men en forbryter som faller utenfor det ordinære lovverkets rammer, som en form for kulturell landsforræder. Nordau gjør seg til talsmann for en kulturell, moralsk lovgivning som omfatter denne formen for kriminalitet, og på profetisk vis avslutter han boken med å vise til Matteus 5:17: «I må ikke tro at jeg er kommet for å opheve loven eller profetene; jeg er ikke kommet for å opheve, men for å opfylle». Med dette inntar Nordau den siste og avgjørende av en rekke roller han har tatt på seg gjennom *Entartung*. I metaforisk forstand opptrer han som vitenskapsmann, rettspsykiatrisk sakkyndig og dommer over de litterære kriminelle og verkene deres, som på sin side først legges på undersøkelsesbenken, deretter settes på tiltalebenken og til sist dømmes.

På bakgrunn av disse utdragene er det lett å forstå hvorfor Nordau for ettertiden fremstår som et skrekkeeksempel på resultatet av degenerasjonslærens utbredelse på det kulturelle området. Fra et moderne, litteraturvitenskapelig ståsted støter vi på

nesten uoverstigelige problemer i møte med denne formen for litteraturkritikk. Dette er ikke bare på grunn av Nordaus ekstreme konklusjoner, men også fordi det litterære aspektet – slik vi forstår det i dag – knapt er tilstedeværende. Estetikk, stil, ironi og meningsmangfold tas sjelden i betraktning. Avvisningen av det estetiske er imidlertid ikke en unnlattessynd, men selve grunnlaget for denne kritiske praksisen. For Nordau er det en uttalt fare å hengi seg til en estetisk fundert litteraturkritikk, idet den fremlegger verkets innhold uten å kunne utskille hva ved det som er sant og hva som er resultatet av forfatterens «zerrüttetem Gehirns» (1892: viii).¹⁶ For Nordau er verkets form og innhold kun interessant i den grad det kaster lys over forfatterens tilstand.

Like fullt er det et gjennomført litteratursyn som ligger til grunn for *Entartung*, og dens poetikk gjenfinner vi også i Nordaus egne, nokså utstrakte produksjon av skjønnlitterære tekster. Disse tekstene var ikke helt ukjente i sin samtid, og på norsk forelå en samling av novellene hans allerede i 1890 under tittelen *Sæbebobler. Pennetegninger og skisser*. I likhet med de teoretiske tekstene er også de skjønnlitterære utpreget didaktiske. Ifølge historiker Melanie A. Murphy, som har gjort en større studie av Nordaus romaner, tok de opp mange av de samme problemene som interesserte ham på et overordnet, politisk nivå. I romane ble de behandlet på litterært mikronivå, og kom til uttrykk gjennom romankarakterenes sosiale relasjoner (2007: 129–130). Ikke overraskende var Nordaus poetikk publisitetsmessig lite suksessfull, og verkene hans hadde ikke samme appell til leserne som den ‘degenererte’ litteraturen han advarte mot (137). De litterære personenes erfaringer spiller liten rolle, og de beveger seg som sjakkbrikker gjennom plottene (137–138). Murphy advarer likevel mot å forstå Nordaus romaner kun i lys av *Entartung*. Selv leser hun dem som uttrykk for en jødisk erfaring innenfor en særlig tidsånd, og i bøkene hans finner hun et uttrykk for håp,

lite, men reelt, om at individ og gruppe til sist kan transcendere nasjonalisme, hat og hjemløshet (139). I alle tilfeller er det tydelig at Nordau, både som kritiker og forfatter, er mindre opptatt av hva skjønnlitteraturen er eller betyr, og mer interessert i tekst som (rett eller gal) handling.

Selv om Nordaus litterære diagnostiseringer er blant de mest eksplisitte og etisk problematiske vi finner, er det også viktig å merke seg at vi gjenfinner disse formene for litteratur- og kulturkritiske praksiser innenfor en rekke fagfelt i perioden frem mot århundreskiftet. Det gjaldt ikke bare de italienske kriminalantropologene knyttet til Lombrosos skole, men også mange andre veletablerte fagfolk fra andre forskningsfelt. Disse ulike formene for 'medisinsk' eller 'vitenskapelig' litteraturkritikk benyttet også degenerasjonsbegrepet som diagnostisk verktøy på det litterære og kulturelle feltet. I norsk sammenheng er sinnssykelegene Johan Scharffenberg og Henrik Dedichen gode eksempler på leger som tidvis praktiserte som kritikere på denne måten (jf. Warberg 2019). Dedichen var en ivrig formidler, som behandlet både vitenskapelige og kulturelle temaer i populærvitenskapelige bøker og fagtidsskrifter, og som skrev om teater, litteratur og kunst i dagspressen. Han var også en åpen kritiker av både Lombroso og Nordau. Like fullt diagnostiserte han også selv forfattere med utgangspunkt i litterære verk, blant annet i det populærvitenskapelige verket *Paa begge sider av sindssygdommens grænse* (1898).

I mange tilfeller vet vi at disse formene for litterær diagnostisering fikk konsekvenser for forfatterne det gjaldt. Oscar Wilde refererte for eksempel til Nordaus *Entartung* i en søknad om benådning fra fengselsstraffen han ble idømt for homoseksualitet (Karschay 2015: 1–2). I ansøkingen argumenterer han for at kunstnere er degenererte og ikke kan stå ansvarlig for sine medfødte abnormiteter (sst.). Zola underla seg på sin side en større undersøkelse ledet av psykiateren Édouard Toulouse i kjølvannet

av at flere degenerasjonsteoretikere, blant dem Nordau og Lombroso, diagnostiserte ham som degenerert (Pick 1989: 76–79). Toulouses *Enquête médico-psychologique sur la supériorité intellectuelle: Émile Zola* (1897), som ble publisert med Zolas samtykke, er en større rapport over de mange og varierte undersøkelsene han foretok. Toulouse beskriver gjennomgående Zola som «anormale mais supérieure» («anormal, men høyerestående») og mener å påvise en sammenheng mellom litterært geni og nervøse lidelser forklart som degenerasjon (1897: 33). Samtidig er han uttalt skeptisk til Lombrosos forskning på det geniale mennesket, og han gjør det klart at han ønsker å distansere seg fra dennes metoder og konklusjoner (11–17). Toulouses studie hang senere ved Zolas forfatterskap og ble blant annet trukket frem for å bringe ham i vanry da han i 1898 involverte seg i Dreyfus-affæren. Man kan spekulere i om studien bidro til at Zola ved slutten av århundret avsluttet sin utforskning av degenerasjonsfenomener gjennom tvebindsverket *Les Rougon-Macquart* (1871–1893) og isteden påbegynte en romanserie om dygder. Eksemplene antyder i alle tilfeller at den 'vitenskapelige' litteraturkritikken hadde både personlige og kunstneriske konsekvenser for de omtalte forfatterne.

Det særegne ved *Entartung* er ikke den diagnostiske praksisen i seg selv, men slutningene som dras ut fra den samt den sentrale rollen kriminalitet og kriminalvitenskap tildeles. Når Lombroso, Ferrero og Ferri gjorde seg bemerket på det litterære området i tiden frem mot århundreskiftet, hadde de alle en tilnærming til litteraturen som overlappet med Nordaus når det gjaldt grunnpremissene. De stilte seg imidlertid kritisk til konklusjonene hans. Utbredelsen av Nordaus bok og dens tilknytning til Lombrosos teori har åpenbart hatt en innvirkning på de senere tekstene, som når Ferri i *I Delinquenti Nell'Arte* (1896) vier plass til en kritikk av grunntankene i den. Samtidig vitner de mange kriminologiske publikasjonene om kunst og litteratur om at interessen deres for

det kulturelle feltet ikke bare var en bigeskjeft eller et formidlingsprosjekt, men inntok en sentral plass i arbeidet deres. Det ser vi ikke minst i Lombrosos anmeldelse av Ibsens *Gengangere*, som står i skarp kontrast til Nordaus diagnostiserende analyser i «Der Ibsenismus».

Lombroso har i det hele tatt en ganske annen tilnærming til det litterære enn Nordau. De offentlige reaksjonene hans på Nordaus prosjekt var også tvetydige. Selv om han ikke var enig i Nordaus konklusjoner, ga han ham ros for å ha gitt den kriminalantropologiske teorien sin mest eksplisitte bruk innenfor litteraturkritikkens domene (Gaakeer 2005: 2351). Da *Entartung* kom ut i italiensk oversettelse var det med et forord skrevet av Lombroso, som imidlertid uttrykte en viss kritisk distanse. Kriminalantropologen dedikerte senere *Le Crime. Causes et remèdes* fra 1899 til Nordau som et 'takk for sist' (Bondio: 2006: 196; Pick 1989: 26, fotnote 65). Men Lombroso inkluderte også en mer utførlig kritikk av Nordau i sjette utgave av *L'uomo di genio*, hvor han kritiserte Nordau for å overdrive og misforstå teorien hans, samtidig som han roste ham for forsøket (Spackman 1989: 8). Her, som ellers, er det først og fremst i konklusjonene at det går tydelig frem at Lombrosos syn på sammenhengen mellom degenerasjon og genialitet var forskjellig fra Nordaus. Mens Nordau brukte opphavet i degenerative lidelser til å merke forfatterne og verkene deres som lave, dårlige, degenererte og i helt konkret forstand kriminelle, mente Lombroso at all virkelig stor og genial kunst var et resultat av degenerasjon og nervelidelser.

De fleste som uttalte seg offentlig om *Entartung*, ga den negativ kritikk. Berømte tilsvare inkluderer den engelske forfatteren og filosofen Alfred Egmont Hakes *Regeneration* fra 1896 og den engelske forfatteren George Bernhard Shaws *The Sanity of Art*, som kom ut så sent som i 1908 (Karscay 2015: 82–84). Den tyske legen William Hirsch kritiserte på sin side Nordau i et offentlig

brev rettet til ham i 1894 og i boken *Genie und Entartung* fra 1896 (Carlson 1985: 138). Som regel var det ikke degenerasjon som fenomen eller diagnostisk kategori som ble kritisert i disse tilsvarene, men Nordaus retoriske stillingstagen til den: hans generaliseringer, lemfeldige omgang med tidens vitenskaper, det paradoksale ved at hans egen tekst bar mange av de kjennetegnene han slo ned på hos andre, og konklusjonen hans om at litteraturen burde sensureres (Pick 1989: 25–26). Ikke desto mindre var *Entartung* ikke bare en konsekvens av at Lombrosos kriminalantropologiske teori og metode bredde om seg, men også blant årsakene til at denne skolens representanter i økende grad befattet seg med kulturelle problemstillinger i tiden frem mot århundreskiftet.

«Laster og Forbrydelser» hos Christen Collin

Hva så med den norske 'Dekadansedebatten' fra 1894? Selv om ingen norske litteratur- og kulturkritikere gikk så langt som Nordau, verken i sine diagnostiseringer av tidsånden og periodens forfattere eller i sine løsningsforslag, var de grunnleggende spørsmålene i dekadansedebatten de samme: Er litteraturen og dens forfattere sunne eller syke? Hva er forholdet mellom litteraturen og kulturen som helhet? Har litteraturen et moralsk ansvar for å presentere det sunne fremfor det syke? Også Collin satte utviklingen i kunsten i direkte sammenheng med samfunnsutviklingen for øvrig, uten å vesentlig skille mellom naturalisme, realisme og dekadanse. Garborg slo tidlig fast at kritikken hans fremstod som lite litterær, i den forstand at den i liten grad var opptatt av det estetiske eller av litterær form (1894: 130). Collin var, i likhet med Nordau, mer opptatt av

litteraturen som et uttrykk for forfatterens indre på den ene siden, og dens evne til å påvirke mengden «suggestivt» på den andre. I *Kunsten og Moralen* er kritikerens rolle å opplyse og advare leserne mot faren som litteraturen utgjør, gjennom en vitenskapelig litteraturkritikk som forstår «Laster og Forbrydelser» som «psyko-fysiske» fenomener (Collin 1894: 177–178). I den forstand er utgangspunktet for de to kritikernes litteratur- og kulturkritikk det samme.

De to kritikerne skiller imidlertid lag både metodisk-teoretisk og i sine konklusjoner. For Nordau innebar den 'vitenskapelige' litteratur- og kulturkritikken en diagnostisk metodikk og terminologi hentet fra den italienske kriminalantropologien og den franske psykiatrien. Collin hentet derimot sine forelegg hos engelske evolusjonsteoretikere. Deres ulike tilnærminger til litteraturens og kulturens 'sykdommer' bunner blant annet i disse ulike teoretiske utgangspunktene. Collin fremmet det Garborg, i sitt tilsvaer, «En Tak til herr Collin», kaller en evangelisk-spencersk moraloppfatning (1894: 129). Som filosof stod Herbert Spencer for en langt mer optimistisk tilnærming til spørsmålet om fremskritt og tilbakegang enn det både degenerasjonsteoretikerne og mange av utviklingslærens tenkere gjorde. Tidvis ble han oppfattet som selve hovedmotstanderen av pessimismen som så ut til å utbre seg og ta over for fremskrittstroen mot århundrets slutt. Ferrero skriver for eksempel i «Er vi syge?» at «[d]et er bare Spencer, som midt imellem alle disse optirrede lærde forbliver rolig og fredsommelig som en gud, uden at tabe modet, uden at miste troen paa menneskehedens fremskritt og uden at se paa medmennesker som foragtelige skabninger» (1893: 362). Til tross for sitt utgangspunkt i en tese om at litteraturen er i ferd med å forfalle, utviser også Collin en slik optimisme. Trenden kan snus, og det er nettopp et slikt vendepunkt han vil bidra til gjennom sine angrep på den sykelige litteraturen. I sitt neste tilsvaer til

ham, «Chr. Collin», beskriver Garborg ham som den muntre «collinguten», som «smiler og seier: pytt, kvi er de kje glade?» (1980 ([1894]: 76–77). Selv om det er en karikerende og høyst polemisk beskrivelse som blir Collin til del, fanger den også inn noe av grunntonen i *Kunsten og Moralen*. Den adresserer ikke bare faren for forfall, men også muligheten for fornyelse.

I forskningshistorien har man plassert Collin et godt stykke unna Nordau rent vitenskapsteoretisk. Vassenden (2012) gir en grundig gjennomgang av Collins forhold til flere filosofer og engelske utviklingsteoretikere, særlig Herbert Spencer og Friedrich Nietzsche, uten å nevne Nordau i det hele tatt. Buvik trekker på sin side inn likhetene med Nordaus prosjekt, men først og fremst for å påpeke at Collin er «uten de fascistoide trekkene» som sjokkerer i *Entartung* (2003: 4). Senere har også litteraturviter Erik Bjerck Hagen (2013), med referanse til Buvik, understreket at Nordaus generaloppgjør med samtidens dekadanse er langt mer totalitært enn Collins. Hagen mener imidlertid også at slektskapet mellom Nordau og Collin er «så vidt nært at det må ha bidratt til å svekke Collins argumenter rent allment» (2013: 316). Mens man er enig i at det finnes møtepunkter mellom Nordaus og Collins litteratur- og kulturkritikk, er konsekvensene av dette omdiskutert.

Som vi har sett, var Nordau primært opptatt av å avlese de skjønnlitterære tekstene som 'kropper'. Slik fant han frem til forfatterens ulike diagnoser og abnormiteter, som han anså for å være tekstenes psykologiske og fysiologiske forutsetninger. Dette er i tråd med de vitenskapelige strømningene han bygget på, som fokuserte på å finne årsaken til kriminalitet eller sinnssykdom i individet. Collin er, på sin side, bare i liten grad opptatt av å diagnostisere (eller kriminalisere) forfatterne han omtalte. Allerede i den første artikkelen skriver han at han ikke vil «de enkelte Forfattere tillivs, men en hel Kulturretning» (Collin 1894: 14). I tråd med evolusjonslæren har Collin et overordnet

perspektiv på den litterære utviklingen, og sykdomsbegrepet hans er nærmere forbundet med det kulturpatologiske enn med enkeltindividet. Sammenlignet med Nordaus *Entartung* fremstår *Kunsten og Moralen* som en balansert og veloverveid drøfting av forholdet mellom vitenskap, litteratur og samfunn.

Collin inviterte de omtalte forfatterne og kunstnerne inn i debatten, og tilsvarene deres fikk innvirkning på hvordan han utviklet argumentasjonen videre. Garborg var blant de som i størst grad svarte på denne utfordringen. Collin fremstilte Garborgs roman *Trøtte Mænd* som representativ for en større litterær vending mot europeiske, dekadente litterære strømninger i norsk litteratur. «[L]itterær Rakørret» kan bli en norsk eksportvare til Paris, skriver han humoristisk i åpningsartikkelen «Dekadente Digtere og Kritikere» i *Verdens Gang*, og særlig «'Trøtte Mænd' vil kunne vise Europa at tysk Sofistik og fransk Dekadentstemning gror seigest og frodigst oppe paa Kolbotten» (1894: 3). Garborg svarte i samme toneleie i teksten «En tak til herr Collin», som stod på trykk i *Samtiden*. Ikke lenge etterpå samlet Collin artiklene sine i boken *Kunsten og Moralen* og la til et nesten 150 sider langt etterskrift med undertittelen «Svar til Garborg», som Garborg i sin tur svarte på i artikkelen «Chr. Collin» (*Den 17de Mai* 22.12.1894). Også flere andre forfattere, kunstnere og kritikere tok del i debatten eller ble omtalt i den – blant dem forfatterne Ibsen, Sigbjørn Obstfelder og Amalie Skram, kritikeren Georg Brandes og kunstneren Kitty Kielland. I ettertiden er det deres vurderinger av Collin, som en representant for reaksjonære holdninger, spissborgerlig moralisme og ukuelig – men naiv – optimisme, som har blitt stående. Skal vi yte Collin rettferdighet, må det imidlertid påpekes at han både ønsket seg en konstruktiv debatt og imøtegikk svarene han fikk. I *Kunsten og Moralen* kan man se en videreutvikling og utvidelse, men også flere nyanseringer av argumentene fra den første artikkelen.

I sammenligning med Nordau bruker Collin også en langt mer hverdagslig terminologi, som er med på å gjøre sykdomsbegrepet hans vanskeligere å forankre. Collin bruker ikke ordet 'degenerasjon', og han viser heller ikke på noe tidspunkt til Nordaus bok eller til Morel og Lombroso. Isteden bruker han begrepet *dekadanse* om all litteratur og kunst som han mener romantiserer menneskelig forfall (1894: 15). Begrepet knyttes til forfalls- og oppløsningstendenser i sin bredeste betydning, og det sidestilles med «sygeligt» eller med «viljesyge», med «Slappelse af Sandhetstrangen» og med «Moralske opløsningstendenser» (10–11, 15). Forfall knyttes på denne måten til sykdom, og begge disse kategoriene settes i forbindelse med moral. Collin omtaler riktignok den litterære interessen for forfallet som «en Syg udartning», som hos Zola er «ikke langt fra at være en Monomani», men dette hører til sjeldenhetene (Collin 1894: 151). For Collin er det viktigst at de litterære tekstene står i en kulturell særposisjon, med en særlig påvirkningskraft på befolkningen. Dermed har også forfatterne et større moralsk ansvar, og litteraturen en viktig samfunnsrolle å fylle.

Den nokså uklare bruken av dekadansebegrepet er ikke unik for Collin. I tiden omkring århundreskiftet var dekadanse blitt et moteord. Det ble anvendt både i litterær sammenheng og i en mer historisk betydning, der det ble satt i sammenheng med en endetid etter mønster av Romas fall (jf. Buvik 2001: 32–33). Som vi skjønner allerede av beskrivelsene så langt, lånte begrepet deler av sitt innhold og mye av sin status fra degenerasjonslæren som medisinsk og biologisk forståelsesmodell. I *Kunsten og Moralen* betegner dekadanse vekselvis en litterær praksis, mer og mindre konkrete avvik hos det dekadente individet og, i siste instans, en kulturpatologisk forestilling om at hele samfunnet stod i fare for å forfalle. En av Collins mange omtaler av Garborgs *Trøtte Mænd* kan tjene til å demonstrere hvordan alle disse betydningene av dekadansebegrepet spilte med i litteratur- og kulturkritikken hans:

Mangelen ved «Trætte Mænd», tror jeg er den, at [Garborg] poetiserer og forskjøner Kynismen og Blasertheden, gjør den paa en Maade fornem og distingveret. Det er dette, som er det dekadente, at *poetisere* det syge, at fremstille det som noget fint eller pikant. (...)

At digte om Tidens Sygdomme er i og for sig ikke «dekadent». Men hvis der ikke i Værket er nogen Viljekamp mot det syge, da er det heller ikke nogen virkelig Befrielse for Digteren, selv om det yder en forbigaaende lise.

Han leder Sygdommen over, ikke blot i opdigtede Personer, men kanskje i en hel Hjord af Læsere – *uden* at uddrive Sygdommen i sig selv. (1894: 200, forfatterens uthevinger)

I første omgang lokaliserer Collin romanens dekadanse i en bestemt litterær praksis. Det er romanens poetisering og estetisering av «det syge» som fører til dekadanse, og ikke sykdomsmotivet i seg selv. Den dekadente sykdomsbeskrivelsen forklares imidlertid også som et resultat *av* sykdom og *som* en sykdom. Collin beskriver en forfatter som leder sine personlige lidelser over i oppdiktede personer, hvorfra de føres videre til en «hel Hjord af Læsere». På denne måten har heller ikke forfatteren oppnådd å befri seg fra sykdommen. Dekadansen blir smittsom og potensielt skadelig for mottakerne, samtidig som den forblir skadelig for avsenderen. Brer den dekadente litteraturen om seg i kulturen, vil til sist hele samfunnet kunne smittes av dens moralske oppløsningstendenser, og for Collin er det dette som gjør den litterære kampen til en «Livskamp».

Sykdommen er altså dekadansen, og den er knyttet til usedelighet og umoral i vid forstand. Det er særlig i delen «Naturalistiske Digtere og Kritikere» at det til en viss grad konkretiseres hva resultatene av dekadansen er, nemlig det Collin kaller «Laster og Forbrydelser» (1894: 154). I artikkelen viser han til Richard von

Krafft-Ebings berømte utforskning av seksuelle avvik i *Psychopathia Sexualis. Eine Klinisch-Forensische Studie (Seksualpatologi. En klinisk-forensisk studie, 1886)*, der degenerasjonslæren var en overordnet forståelsesmodell. Referansen bekrefter at det Collin omtaler som 'viljesykdommer' inkluderer både seksuelle avvik og lovbrudd. At det særlig dreier seg om dekadanselitteraturens tilknytning til det homoseksuelle avviket kommer til syne blant annet gjennom den gjentatte bruken av adjektiv som «svagt», «umandigt» og «umoralsk». Collin sammenligner også litterære fremstillinger av «kjønslige Orgier» med smittefarlige sykdommer som tæring eller spedalskhet (179). I denne delen av teksten nevnes ofte forbrytelse sammen med laster, slik at både den seksuelle avviker og den kriminelle samles i betegnelsen «de moralsk syge» (154). Collin advarer mot både skjønnlitteraturens og avisenes fremstillinger av mord og forbrytelse som noe sensasjonelt og interessevekkende.

Det er særlig romantiserende og skjønnmalende tekster som kan føre til at forbrytere får en herostratisk berømmelse, ifølge Collin (1894: 152). Han viser til at «Videnskapen» lærer oss å betrakte både laster og forbrytelser som svakhet og svekkelse fremfor som en styrke eller kompleksitet (154). Verken her eller ellers er det åpenbart hva som ligger i «Videnskab». Foruten referansene til Krafft-Ebing og, senere, til Spencer, vises det til psykologi, biologi og legevitenskap i vid forstand fremfor de gjennomgående konkrete referansene Nordau benytter seg av. Det Collin kaller utviklingslærens etikk bygger for eksempel «på Biologien eller den nye Livslære; desuden paa den moderne Erfarings-Psykologi og den nye Samfundslære» (37). Collin målbærer slik en scientistisk litteratur- og kulturkritikk som skal være bygget på (natur)vitenskapelige resultater, men den vitenskapelige bakgrunnen ser ikke ut til å trenge videre konkretisering enn at det er snakk om psyko-fysiologiske sammenhenger (Collin

1894: 176–177). Det viktige er resultatet: «Forbryderne og alle de moralsk syge vil maatte lære at se paa sine uimodstaaelige Drifter som paa noget upoetisk», skriver han, og her spiller diktekunsten «en Hovedrolle ved Siden af Videnskaben» (sst.). Spørsmålene han stiller er mer i slekt med Lombrosos i teksten om *Gengangere* enn med Nordaus i *Entartung*: dikterne må avgjøre om de vil «kjæmpe *med eller imod* Videnskaben» (154, forfatterens utheving).

Både Buvik (2003) og Vassenden (2012) betrakter Collins litteratur- og kulturkritikk som en vitalistisk evolusjonstenkning. Bakenfor spørsmålet om litteraturens og kritikens utvikling ligger spørsmålet om selve menneskeslektens utvikling. Det er mot den bakgrunnen at Collin foreslår en litterær, «moralhygienisk» praksis, som snarere tar form av en nasjonal dugnad enn av den utrydningsprosessen Nordau etterlyser (Collin 1894: 187). Collin oppfordrer forfattere, kritikere og presse til å fremme en litteratur som kan bidra til å bekjempe det moralske forfallet og til å fremme et sunnere og mer livsdyktig samfunn. Dette tankegodset er imidlertid ikke helt ubeslektet med Nordaus. Særlig senere i karrieren blir det klart at Collin også interesserte seg for mer konkrete former for kultur-, slekts- og rasehygiene. I årene 1910–1922 skrev han en rekke bøker om generelle kulturproblemer, samtidig som han var medlem i Den rådgivende norske komité for rasehygiene og Norges representant i International Federation of Eugenic Organizations (Vassenden 2012: 92). Boken *Den hvite mands sidste chance* (1921) argumenterer for at tidligere sivilisasjoners forfall hadde sitt utgangspunkt i «indre kultur-sygdomme», og at både indre og ytre trusler mot den hvite mann kan bekjempes med kunnskap fra utviklingslæren. Tittelen er betegnende for den nokså smale målgruppen Collin omtaler og henvender seg til. Boken tar opp kulturelle trusler mot den hvite, europeiske, borgerlige, heteroseksuelle mannen,

som trues både av fremmede raser, kultursykdommer (blant dem forbrytelser og seksuelle avvik) og kvinnefrigjøring. Collin gir en kulturhistorisk gjennomgang av den europeiske kulturs oppgangs- og nedgangstider, som munner ut i et optimistisk håp om at mennesket i fremtiden vil kunne styre sin egen skjebne ved hjelp av utviklingslærens prinsipper – noe som imidlertid innebærer å hindre åndssvake og forbrytere i å «mangfoldiggjøre sin type» (Collin 1921: 66, 177, 183). Her ser vi tydelig skyggesiden av Collins vitalisme, som også kan skimtes bak forslagene om kulturhygiene i *Kunsten og Moralen*.

Det er grunn til å gi Bjerck Hagen medhold når han hevder at slektskapet mellom Collin og Nordau er så nært at det må ha hatt innvirkning på mottakelsen av *Kunsten og Moralen* i allmennheten. Spørsmålet er på hvilken måte. Det er ikke sikkert at likhetene først og fremst svekket Collins argumenter, i alle fall ikke overfor et større publikum. *Entartung* var en bestselger, og en bok som fikk utstrakt omtale i den felleseuropeiske litterære samtalen. Når Collins *Kunsten og Moralen* nevnes i *Aftenposten*-spalten «Dagens Spørgsmaal i Udlandet» i 1895, er det nettopp fordi den kan knyttes til Nordaus bok og – nok en gang – til en debatt som både Ferrero og Nordau deltar i. Denne gangen dreier det seg om hvorvidt det er grunn til å frykte at det å lese om anarkistiske og kriminelle handlinger kan føre til at de omsettes i handling. Ifølge skribenten er det flere som har advart mot nettopp dét, både «en stundom paradox, men ofte sand Bog som Nordaus 'Entartung'» og «den norske Forfatter Chr. Collins 'Kunst og Moral'» (*Aftenposten* 1895.03.31). Også i denne omgang tar *Aftenpostens* skribent utgangspunkt i en artikkel skrevet av Ferrero når han drøfter problemstillingen videre. Ferreros synspunkter sammenlignes først med Nordaus og dernest med Collins, i det som i vår sammenheng fremstår som en nesten overraskende pregnant tilbakeføring til dette kapitlets utgangspunkt:

Idet Ferrero omtaler Nordaus Granskning af de literære Sygdomssymptomer, giver han ham for en stor Del Ret, men det saa langt fra, at han som t. Ex. Collin ser en Sygdomsspreder i Literaturen, at han tvertimod mener, at «Literaturen, især den mystiske og sygelige, vil udgjøre et Forsvar mod mange unormale Tendenser, der uden den vilde ende med at omsætte sig i Handling. (...)

[Men] Tilliden til, at Tendenserne ved at faa Afløb i Literaturen skulde afholdes fra at omsættes i Handling, turde være temmelig ubegrundet. Til Literaturen hører jo ogsaa Dagspressen, og den gjør ofte sit for at omsætte Tendenserne i Handling. (*Aftenposten* 1895.03.31)

Skribenten fremhever de ulike konklusjonene Ferrero, Nordau og Collin kommer til. Både Nordau og Collin anser litteraturen for å være ‘smittefarlig’ i den forstand at beskrevne hendelser kan lede til reelle, og ofte kriminelle, handlinger. Ferrero mener derimot at litteraturen kan fungere avledende: Snarere enn å smittes av litteraturen kan massen leve ut sine avvikende tendenser gjennom den og unngå å omsette dem i virkelig handling. Skribentens egen konklusjon går i retning de to førstnevntes. I dette tilfellet ser det altså ikke ut til at slektskapet mellom *Entartung* og *Kunsten og Moralen* svekket Collins argumenter i allmenheten: I dagspressen er det tvert imot en grunn til at Collins bok trekkes frem og drøftes i lys av en større, europeisk kontekst.

Selv om Collin anser litteraturen for å være ‘smittefarlig’, er han først og fremst opptatt av hvordan kultur og samfunn kan kureres. Forslagene hans i den retning er ganske annerledes enn Nordaus, og Collin er en uttalt motstander av alle former for litterær sensur (1894: 87). I en viss forstand kan vi si at Collin tilhører en degenerasjonskritisk retning. I likhet med hos Ferrero vil dette ikke si at han avviser at degenerasjon og forfall er en realitet, kun at han avviser forfallens fatalisme. Regenerasjon

finnes alltid som en motvekt til degenerasjon, og vitenskapen som motsats til skjønnlitterær dekdadanse. I det hele tatt legger Collin mindre vekt på det medfødte ved laster og forbrytelser og større vekt på rollen miljø og kultur kan spille for både å utløse og forebygge dem. Likevel går forestillingene vi gjenkjenner fra den lombrosianske og nordauske litteratur- og kulturkritikken som en undertone også gjennom Collins tekster. Den litterære tekstens romantisering av forfallet peker både mot forfatterens bakenforliggende tilstander og mot lesernes.

Tiden synger syke sanger

Hvordan responderte Garborg på Collins kritikk, han som selv fryktet medfødte kriminelle tendenser i sitt indre da han leste Lombrosos fagbok, ifølge *Kolbotnbrev og andre skildringer*? Garborg svarte Collin direkte i flere tekster, hvorav den første het «En tak til herr Collin» og ble publisert i *Samtiden* i 1894. Her tar han imidlertid ikke utgangspunkt i seg selv, men i kunsten og poetikken. Artikkelen åpner med å kritisere nettopp det uklare dekadanse- og sykdomsbegrepet Collin har operert med, som til syvende og sist koker litteraturen ned til kun to kategorier: sunt og sykt (Garborg 1894: 129). Problemet for Garborg er at Collins kritikk først og fremst handler om et moralsk skille og ikke om estetiske normer (130). I artikkelen fremstår Garborg som autonomiestetikkers talsmann. Han fremholder at det må gå en tydelig grense mellom det litterære feltet og øvrige samfunnsområder. Kunsten kan ikke «bortfæstes som tjenestepige hos nogen fremmed magt», skriver Garborg, «det være sig politik, religion, moral, eller videnskab» (132). Den tjener ikke andre størrelser enn det menneskelige selv, og har derfor rett og plikt til å skildre nettopp det Collin betrakter som sykt og umoralsk:

Kunsten er menneskelig, og ingen menneskefølelse kan være den fremmed; selv «syge» sange synger den med ufortabelig ret.

Og er tiden syk, så må den synges syge sange. Har den noget av forfald i sig, noget ad de store reaktionstidens skuffelse, mismod, hang til drømmeri, til mystik, abnorme sensationer, så træder dette frem i dens litteratur og skal så gjøre. Så sant digterne er tidens børn, så lever de dens liv med og lider dens lidelser, mere end andre, fordi de er mere følsomme. (133)

Garborg gir her uttrykk for en litterær poetikk som knytter litteraturen til sin tid med motsatt årsak- og virkningsforhold av Collins. Hvis tiden er syk, skriver Garborg, vil forfatteren naturlig nok gripes av det, og kunsten omhandle det. Med en for ettertiden berømt simile skriver Garborg at litteraturen er tidens barometer, som avleser «dens aandelige atmosfæres tryk» (133). Skal kunsten bli sunnere og mer optimistisk, må derfor «tiden» eller kulturen bli det først.

I sine analyser av dekadansedebatten har både Buvik og Vassenden påpekt at Garborgs tilsvarende til Collins ikke er så avvisende som det først kan virke. Selv om Garborg er kritisk til å skulle bruke Collins kulturpatologiske normsystem som en estetisk målestokk, er han ikke uenig i premissene for kritikken hans. Buvik mener at det blir «tydeligere og tydeligere utover i Garborgs essay at han i realiteten godtar Christen Collins tidsdiagnose» (2003: 3). Vassenden gjør dette til et hovedpoeng i sin analyse av debatten i *Norsk vitalisme*. Han ønsker å vise at Collins vitalisme «smitter av på» Garborg, og at han «overtar den underliggende organismeforestillingen om forholdet mellom kunst og samfunn» (2012: 89, 108). Allerede i avsnittet ovenfor ser vi et eksempel på slike sammenfall. Garborg aksepterer at både tiden, samfunnet og litteraturen er «syke», og godtar i så måte Collins premiss. Det han er uenig i, er årsakssammenhengene og synet på hvilken rolle kunsten spiller og bør spille i det kulturelle.

For oss kommer det imidlertid ikke som noen overraskelse at Garborg aksepterer Collins tidsdiagnose og oppfatning av forholdet mellom kunst og samfunn. For det første henger Collins overordnede litteratursyn sammen med en sykdomsanalogi som vi allerede har sett lignende eksempler på i Garborgs skjønnlitterære tematiseringer av forholdet mellom litteratur og sykdom. I forbindelse med *Kolbotnbrev og andre skildringer* så vi at Garborg allerede i 1890 opererte med et skille mellom farlig og terapeutisk lektyre. Lesningen av faglige og filosofiske verk ble forbundet med forfatterens subjektive tilstand og med det litterære produktet han var i ferd med å skape. For det andre henger Garborgs definisjon av den dekadente i «En tak til herr Collin» ikke bare sammen med Collins eget syn på dekadanse som et biologisk fenomen, men også med ideene som ble utforsket både i *Kolbotnbrev og andre skildringer* og i romanen *Trøtte Mænd*:

Den ægte dekadent er født. Om hans blod ikke, som konsul Krogh i «Bastarder» mener, er grønt, så er det ialfald tynt, og dertil for lidet. Det karakteristiske for den rigtige forfaldsfigur er m.a.o.: svækkelse i livskilderne, medfødt senilitet. Vi er ikke udslidte nok til at kunne frembringe slig dårlighed i større kvantitet. Det kan bli en og anden stakkars krok, som tusler omkring; men det kan ikke bli nogen «retning». Selv vore gamle familjer har jo jevnlig blandet sig med ungt blod. (1894: 135)

I sitatet gjenkjenner vi de ulike moralske sykdommene Collin forbandt med dekadansen, og ikke minst den biologisk funderte scientismen. Det er i så måte underlig at Per Buvik konkluderer med at «Garborgs ironiske kritikk av Collin neglisjerer det biologiske perspektivet totalt», selv om han primært sikter til den overordnende «livskampen» og dens tilknytning til biologi og utviklingslære (2003: 4). Jeg mener det er tydelig at Garborg

forholder seg til det samme biologiske grunnlaget som Collin, selv om han tilnærmer seg det i tråd med degenerasjonslærens interesse for blodsblending og den «utslitte» slekten heller enn med den engelske utviklingslæren. I karakteriseringen av den ekte dekadente som en *født dekadent* gjenkjenner vi også forestillingene forbundet med 'Den fødte forbryter'. Beskrivelsen av «Den fødte dekadent» gir gjenklang i skildringene av romanpersonen Gabriel Gram i *Trette Mænd*. Som vi husker, beskrives Gram som «Gammel fra Fødselen» og en «umulig Blanding» av gammelt og ungt blod (Garborg 1891: 23). Gram fremstår som et litterært eksempel på det Garborg nå presenterer som den norske varianten av dekadanse, et affektert forfall som i virkeligheten bare kan resultere i «en og anden stakkars krok» og ikke noen helhetlig litterær retning (1894: 135). At det virkelige forfallet er biologisk, medfødt og arvet, går altså også Garborg med på – men ikke nødvendigvis fordi han har overtatt Collins litteratursyn. Dette er forestillinger som allerede hadde en sentral plass i den litterære produksjonen hans, og som han nå utleder en poetikk av.

Garborgs innlegg i dekadansedebatten har ofte blitt presentert som forfatterens seier over det reaksjonære litteratursynet Collin sto for, og som en konkretisering av Garborgs poetikk i denne perioden av forfatterskapet. Som vi har sett her, reflekterer de også forfatterens eget syn på forbindelser mellom biologi og skiving, kultur og kunst. Forfatterens litterære drøftinger av de samme problemstillingene – blant annet i *Kolbotnbrev og andre skildringer* og *Trette Mænd* – har tydelige forbindelsespunkter med poetikken som presenteres i 1894. Også i denne omgang skal vi imidlertid unngå å bli for historiserende når vi behandler Garborgs tilknytning til sin tids åndsstrømninger, enten det er snakk om utviklings- eller degenerasjonslæren. Spørsmålet er ikke primært hvorvidt Garborg aksepterte grunnprinsippene Collins kritikk la til grunn eller ikke, men hvordan han engasjerte seg med dem litterært.

I de foregående kapitlene har vi sett flere eksempler på dette: hvordan Garborg approprierte både konkrete fagtekster og generelle strømninger i tiden og gjorde dem til del av sin egen selvframstilling som forfatter i *Kolbotnbrev og andre skildringer* (1890); hvordan han benyttet det 'degenererte' individet, som Gabriel Gram i romanen *Trøtte Mænd* (1891), som erfaringsposisjon for å utsi noe om sin tid; hvordan dette senere gir seg til kjenne i den litterære poetikken som kommer til uttrykk i «En tak til herr Collin» (1984). Til sammen strekker forfatterens engasjement med degenerasjonslæren seg over hele spekteret av tekstlig produksjon, fra det litterære brevet via romanen til den litterære og kulturelle debatten. I samtlige av tekstene har vi også sett at tematiseringene av sykdom og forfall henger tett sammen med tematiseringer av kriminalitet og det kriminelle individets slektskap til både geniet og den gale eller degenererte. Tekstene viser hvordan kriminalitet og degenerasjon krysset hverandre i perioden, både i subjektive og kollektive dimensjoner av menneskelivet: fra den individuelle kroppen (i «Kolbotnbrev») via den representative (i *Trøtte Mænd*) til samfunnslegemet (i dekadansedebatten).

Kriminalitet og kriminalvitenskap inntok en sentral plass innenfor en bestemt form for 'vitenskapelig' litteratur- og kulturkritisk praksis som særlig bredte om seg i 1890-årene. Denne praksisen forholdt seg gjennomgående til degenerasjonslæren, som ble tatt i bruk vekselvis som en individuell, kollektiv og kulturell forståelsesmodell. På denne måten fikk også figuren 'Den fødte forbryter' en sentral plass i periodens kulturdebatt. Krysningpunktet mellom degenerasjonslære og kriminalvitenskap bidro til å sette 'Den fødte forbryter' i forbindelse med problemstillinger og tema som vi ikke umiddelbart vil assosiere med den. Det dreier seg om skjønnlitterære teksters politiske og moralske funksjoner, forfatteres og andre aktørers handlingsrom

i samfunnet, skillet mellom vitenskap og litteratur – og skillet mellom dem og virkeligheten. I alle disse sammenhengene dukker forbryteren opp, som et eksempel, en gåte eller en siste skanse på veien fra det sunne til det syke.

KAPITTEL 6

Ikke en født forbryter

Sletten-saken

Med jevne mellomrom stilles vi overfor kriminalsaker som knyttes til spørsmålet om feilaktig dom eller justismord. Rett etter århundreskiftet 1900 pågikk det flere slike i Europa. Den franske saken mot spiondømte Alfred Dreyfus fikk mye oppmerksomhet internasjonalt, sammen med den sensasjonelle drapssaken mot Linda Murri, bedre kjent som grevinne Bonmartini, i Italia. I Norge hadde vi vår egen variant, drapssaken mot Thorvald Sletten. I hver av sakene oppstod det først en bred debatt om hvorvidt de dømte virkelig var skyldige, før de etter hvert oppnådde benådning og, i noen tilfeller, frikjennelse. Sakene har dessuten to øvrige fellestrekk: Bjørnstjerne Bjørnson tok aktivt del i debattene om dem, og forestillinger forbundet med 'Den fødte forbryter' figurerte både i argumentasjonen for skyld og i argumentasjonen for uskyld. Det 'litterære forsvaret' som Bjørnson promoterte, og selv deltok i, gikk ut på å vise at ingen av de domfelte lot seg gjenkjenne som forbryter typer. I disse sakene skjer det en interessant dreining av skyldspørsmålet og

funksjonene som ofte ble tillagt 'Den fødte forbryter' i kulturell sammenheng. For hva kjennetegner den som *ikke* fødes som forbryter, og på hvilke måter kan en slik skikkelse sette de etablerte forestillingene om 'Den fødte forbryter' i relieff?

Den norske Sletten-saken særmerker seg med tekster som går sjeldent langt i å utforske skyldspørsmålet ved å påkalle forestillinger vi forbinder med 'Den fødte forbryter'. «Slåtten-affæren», som den ofte kalles, utspilte seg i perioden 1899–1907. Den begynte med at Sletten ble dømt for mordet på fostermoren, Maren Brevig, og sluttet med at han ble benådet og løsgitt. Mellom disse to hendelsene ble det skrevet en stor mengde saks- og debattinnlegg om skyldspørsmålet, og ikke mindre enn fire forbryterfortellinger som lanserte alternative forklaringer på hvordan og hvorfor fostermoren døde. Bjørnsons litterære forsvar spiller en sentral rolle i debatten, som fører til en rekke kreative utforskninger av forventningene man hadde til en overlagt morder. Det 'litterære' forsvaret som ble ført for Sletten, viser også i hvilken grad diktning og forestilling kunne ha innvirkning på folks oppfatning av en dømt person. Sletten ble et eksempel på selve motsetningen til sin samtids mest kjente forbryterfigur.

Sletten-saken og det 'litterære' forsvaret

Maren Brevigs dødsfall fant sted den 6. april i 1899, bare noen dager før det planlagte bryllupet mellom Sletten og forloveden, Marie Martinsen. Brevig, som var best kjent som 'Mor Sletten', ble funnet død på Sletten gård i Son ved Oslofjorden på ettermiddagen denne dagen. Thorvald Sletten, som var offerets fostersønn og biologiske nevø, forklarte at han hadde funnet henne bevisstløs på soveromsgulvet da han kom tilbake fra vedhogst i skogen. Hun hadde blitt skutt to ganger i bakhodet, og

*Sletten gård, der Maren Brevig ble funnet død den 6. april 1899
(Bærøe 1904: 81).*

revolveren lå ved siden av henne i armkroken. Døden inntraff først under legeoppsyn den påfølgende morgenen, men uten at hun fikk tilbake bevisstheten. De sakkyndige utelukket snart at det kunne være snakk om selvmord, og på bakgrunn av vitnemål og materielle indisier ble Sletten arrestert og tiltalt. Det ble antatt at han hadde anskaffet skytevåpenet i Kristiania i løpet av påsken, mens han besøkte forloveden, og at mordet hadde vært planlagt allerede før dette.

To tradisjonelle motiv for mord, kjærlighet og penger, så ut til å ha virket sammen med et i utgangspunktet anstrengt forhold mellom drapsmann og offer. Brevig var imot det forestående giftemålet til pleiesønnen, og det var kjent at de ofte hadde kranglet om fremtiden hans. Det ble antatt at Sletten ville sikre seg gården før hun kunne gjøre ham arveløs, for, som en lokalavis slo fast, «uhindret at kunne føre sin Brud ind i Huset og overtage Arven» (*Fredriksstad Tilskuer* 1899.04.10). Selv holdt Sletten fast på at han var uskyldig, og han tilstod aldri å ha begått drapet. Lagmannsretten felte dommen, som lød på dødsstraff

for overlagt drap, basert på indisier. Etter sedvane ble straffen omgjort til livsvarig straffarbeid ved Akershus straffeanstalt, der Sletten sonet samtidig som Knut Ryentveit. Ifølge avisene, som gir jevnlige oppdateringer fra fengslet, oppfører begge seg eksemplarisk. Sletten er formann i sangforeningen og arbeider energisk, rapporteres det, og Ryentveit «hæver hodet høit og tar stadig fængselslivet med en forbausende ro» (*Stavanger Aftenblad* 1902.06.18 og 1903.07.22; *Indtrøndelagen* 1907.02.22). I 1907 ble Sletten benådet, og han kunne forlate fengslet. Kort tid etterpå giftet han seg med Martinsen.

Gjennom hele fengslingsperioden forble saken en av de mest kjente og omdiskuterte i Norge. Grunnen var skyldspørsmålet. Hadde virkelig 24 år gamle Sletten, kjent som en omgjengelig og snill gutt, tatt livet av sin egen fostermor (*Stavanger Aftenblad* 1899.04.11)? Kunne han være uskyldig dømt? Etter hvert ble det utgitt en rettsmedisinsk (Gundersen 1903; 1906) og en rettslig (Eriksen 1906) gjennomgang som forholdt seg til denne debatten, og mange skrev anonyme avisinnlegg om den. De største støtte-spillerne for Sletten var imidlertid forfattere. Bjørnson ledet an gjennom en serie åpne brev og debattinnlegg publisert i *Verdens Gang* i to perioder. De første innleggene kom rett etter at dommen falt i 1900, men flesteparten er skrevet mellom 1906 og frem til benådningen. I oppholdet mellom de to involveringsfasene hans er det forfattere fra et ganske annet litterært sjikt som overtar. Tre sensasjonelle og anonymt utgitte forbryterfortellinger om saken kom ut i 1904 og en fjerde i anledning benådningen i 1907. Av disse var en av 1904-fortellingene skrevet av Ludvig Bærøe, mens resten var skrevet av Rudolf Muus. Samtlige fremstilte Sletten som uskyldig dømt. Rett etter Slettens benådning skrev også den mer anerkjente populære forfatteren og Bjørnson-vennen Jacob Breda Bull en lengre, saklig fremstilling av Sletten-saken, som strakk seg over flere nummer av *Folkebladet* i 1907. Til sammen

ga dette det 'offentlige forsvaret' for Sletten en tydelig litterær slagside, som dekket både høyt og lavt i den litterære sfæren.

Forfatternes bidrag representerte det litterære feltet på ulike måter og grep inn i den offentlige debatten med forskjellige virkemidler. På den ene siden har vi de kjente forfatternes saklig funderte agitasjon for en gjenopptakelse eller benådning, som særlig i Bjørnsons tilfelle vakte oppmerksomhet i mediene. På den andre siden står de bestselgende forbryterfortellingene, som ga en sterkt fiksjonalisert fremstilling av sakens omstendigheter. Forbryterfortellingene foreslo intrikate og sensasjonelle løsninger på spørsmålet om hvem det var som hadde drept Brevig, og de fremstilte domfellelsen som resultatet av konspirasjoner mot fostersønnen. Selv om fortellingene solgte godt, ble de aldri nevnt eksplisitt i mediene eller i øvrige innlegg om saken. Like fullt er det klare fellestrekk i argumentasjonen deres og hvordan de tok i bruk forestillingene om 'fødte forbrytere' for å argumentere frem Slettens uskyld. Det er tydelig at Bjørnsons argumentasjon og retorikk fra de første avisinnleggene både gjenspeiles og videreføres i forbryterfortellingene, og at hans 'psykologiske bevisføring' bidro til å åpne for et langt bredere og utpreget fiksjonslitterært forsvar for den dømte.

Bjørnstjerne Bjørnsons psykologiske forsvar

Bjørnsons innlegg la vekt på Slettens personlige egenskaper og argumenterte for at psykologisk kunnskap burde bli avgjørende i rettsaker hvor det manglet konkrete bevis. Siden det hadde vist seg umulig å bevise at Sletten hadde utført mordet annet enn gjennom indisier, burde man heller stille spørsmål ved hvorvidt han var en person som *kunne* ha gjort det. I det første innlegget hans, «Sletten-sagen», ber han Slettens forsvarsadvokat om å skaffe et psykologisk «Vidnesbyrd» i form av et opprop fra

lokalbefolkningen i Son og andre som kjente Sletten personlig. Vitnemålet skal ikke dreie seg om hva som har blitt sett eller hørt på selve drapsdagen, men avgjøre om Sletten tidligere har vist tegn på å være en overlagt morder:

Det skulde nemlig være mere end sælsomt, om en helt ung Gut skulde huse og opdrage Anlæg, som under Omstændigheder kunde føre til Mord paa lyse Dagen og for aabne Døre, uden at Kameraterne (de kvindelige og de mandlige) ikke skulde have stødt paa disse Anlæg før. Ja, jeg siger, det er rent umuligt. At han kunde falde for en Fristelse, som kom braat paa ham under Forhold, han aldrig i sit Liv før havde været ude for, det er en Sag for sig, som neppe nogen kan afgjøre, kanske ikke engang han selv. Men her er jo Tale om et længe forberedt Overfald og ligevel fuldbyrdet med en taabelig Dristighed. De Egenskaber, som her forudsættes, de vokser ikke anonymt i nogen. (*Verdens Gang* 1900.08.15)

I sitatet gjenkjenner vi forventningen om at et overlagt drap på nær familie forutsetter en kriminell personlighet, som tidlig ville gitt seg til kjenne gjennom synlige tegn på «Anlæg» for kriminalitet. I likhet med det vi så i Muus' fortelling om Ole Olsen Sevle og Ryentveit, er det også her snakk om å fortolke egenskaper og hendelser på en diagnostisk måte, der de blir symptomer på avvik. I Sletten-saken er det imidlertid skyldspørsmålet og ikke tilregnelighetsspørsmålet som står i sentrum for debatten. Forestillingene brukes ikke til å plassere eller forklare skyld, men for å argumentere frem uskyld. Ved å slå fast at en morskorders egenskaper ikke kan vokse «anonymt i nogen», antyder Bjørnson at *mangelen* på synlige tegn på kriminalitet indikerer at Sletten kan være uskyldig. Innlegget lanserer også mer konkrete motsetninger. Lumskehet, bedrageri, pessimisme, hevnløst, tortur av dyr og uforsiktighet nevnes som trekk som

peker mot en forbryterpsykologi og gir indisiene vekt, mens det å være grei, godslig og ansvarsfull trekker i motsatt retning (*Verdens Gang* 1900.08.15). Slik knyttet de to alternativene i skyldspørsmålet – skyldig og uskyldig – til to typer personlighet og atferd: Den ene er kriminell og avvikende, den andre ikke.

Oppropet skulle tjene som bevis for en voksende folkeopinion, som Bjørnson mener å se kontuerene av i de foregående ukenes medieoppslag. Som eksempel trekker han frem hvordan «Svage Hoveder» har blitt opptatt av saken og blandet seg inn i den, slik at det ble åpnet nye forhør. Her viser Bjørnson til barbereren Ole Lauritz Andersen, som nylig hadde stått frem som vitne til mordet og påstått at det ble utført av «en fælt udseende Slusk» med mørkt hår, som ikke kunne være Sletten (*Romsdals Amtstidende og Aftenposten* 1900.06.22). Selv om Andersen var kjent for alkoholinduserte delirium og en livlig fantasi, bidro vitnemålet til at det ble gjort nye forundersøkelser, avhør og til og med en arrestasjon av en svensk kramkar (*Den 17de mai* 1900.07.13). Bjørnson forstår disse hendelsene som symptomatiske utslag for tvil i befolkningen (*Verdens Gang* 1900.08.15). Et opprop fra de som kjente Sletten, vil gi opinionen noe å samle seg om – for hvis *de* tror på Slettens uskyld, «da maa vi andre i Tusenvis slutte os til for at søge Benaadningsmagtens Mellemkomst. (...) ti ingen tør tage paa sig at lade en Dom udføre, som de Nærmeste ikke tror paa, og efter dem den store, kanske den største Del af vort Folk» (sst.). Med litteraturviter Eivind Tjønnelands ord fremstår Bjørnson her som en buktaler, et «kollektivt utsigelsessubjekt» som taler i kraft av publikum og med publikums stemme (2013: 111). Han engasjerer seg ikke bare som enkeltindivid, men ønsker å fungere som en formidler mellom lokalbefolkning og nasjon, samfunn og rettsvesen.

Andersens vitnemål fylte en viktig funksjon i Bjørnsons innlegg også ved å styrke muligheten for alternative mordere.

Enten var Andersens vitnemål ekte, og i så fall pekte det mot at en annen enn Sletten stod bak drapet, eller så var det et tegn på en uro og tvil i befolkningen som pekte mot det samme. I alle tilfeller kunne Bjørnson, basert på Andersens påstander, stille opp en alternativ morderkandidat:

Paa mig har Rygtet om den svenske Kramkar med de skule Øjne, den skjæve Skulder virket uhyggeligt. Han skal have været i Bygden netop i de Dage og være blevet bortvist af Mor Sletten og have truet; – og han har ikke været der siden.

Selv om denne Kramkar er uskyldig, saa bør det minde os om, at der er gale Folk imellem os; vi behøver ikke at tænke paa overlagt Mord med dybe Motiver. (*Verdens Gang* 1900.08.15)

Selv om Bjørnson tar sine forbehold, blir den svenske kramkaren et helt konkret eksempel på hva som kjennetegner en 'egentlig' morder. Kramkaren har alle kjennetegnene til 'Den fødte forbryter'. Fysiognomiske markører, som skulende øyne og en skjev skulder, forbindes med karakteregenskapene som knyttes til hans omflakkende tilværelse utenfor samfunnets faste rammer. Mens Sletten ble dømt for et lenge planlagt, overlagt mord, som fremstår som ekstra grusomt fordi det rammet et nært familie-medlem i eget hjem, representerer kramkaren det helt motsatte: det impulsive drapet begått av en gal mann som kommer utenfra hjemmet, bygden og landet. På dette tidspunktet, få år før unionsoppløsningen med Sverige i 1905, er det heller ikke helt irrelevant at kramkaren er en svenske. Det ser ut til at forestillingen om at morderen kan være svensk har en implisitt politisk dimensjon knyttet til styrkingen av norsk nasjonalidentitet, og også i flere av forbryterfortellingene om Sletten-saken har antagonistene tilknytning til nettopp Sverige. Den utenlandske og fysisk markerte kramkarens kriminalitet lar seg lett avlese,

selv om den kan være desto vanskeligere å forstå eller rasjonelt forklare, ikke ulikt hvordan skyldspørsmålet dreies bort fra den tiltalte i August Strindbergs novelle «En brottsling».

Andre bidragsyttere til debatten bidro til å videreutvikle argumentasjonen Bjørnson hadde påbegynt gjennom mer konkrete henvisninger til kriminalantropologisk metode. En anonym innsender til *Indhereds-Posten* tar utgangspunkt i et bilde av ansiktet hans:

Jeg har ganske nylig seet et Fototypibillede af Thorvald Sletten. Man har ikke saa sjelden set Billeder Bærøe af Forbrydere uden Forbryderfysiognomi; men Forbrydere, særlig Mordere, med et godt Udtryk i sit Ansigt, hører vistnok til Sjeldenhederne. Udtrykket i Thorvald Slettens Ansigt synes at være godt. (1901.01.11)

Eksemplet viser hvor utbredt tanken om den profesjonaliserte lesningen av fysiognomiske trekk hadde blitt, og antyder at den hadde blitt en naturlig referanseramme for forståelsen av historiske kriminalsaker. Denne analytiske og fortolkende praksisen bidro ofte til å gjøre grensene mellom normalitet og avvik uklare: Som innsenderen påpeker, ser man «ikke saa sjelden» eksempler på at fotografier av forbrytere viser få åpenbare tegn på avvik, til tross for at de er fødte forbrytere. Det er et interessant trekk ved både Bjørnsons innlegg og den anonyme innsenderens analyse at de bruker metoder knyttet til kriminalvitenskapen for å vise det ikke-forbryterske. Fremfor å finne tegn på kriminalitet og abnormitet, peker innsenderen på mangelen av en tydelig forbryterfysiognomi, og Slettens gode uttrykk bidrar til å gi fraværet av forbryterske trekk merverdi.

Oppropet Bjørnson hadde etterlyst ble innhentet og publisert i norske aviser kort tid etterpå, og var underskrevet av 107 mennesker fra Slettens lokalsamfunn. Det oppfylte Bjørnsons forventninger: For det første beskrev det Sletten som «en snil

Thorvald Sletten.

Portrett av Thorvald Sletten, trykket i Ludvig Bærøes anonymt utgitte «Thorvald Sletten eller Mordet i Vestby. Fortælling fra Virkeligheden» (Bærøe 1904: 3).

og godslig gut», som alltid «søgte (...) at mægle» eller «trak sig undaf» konflikter, og som jevnt over var «fredelig», «godmodig og ømhjertet» (*Verdens Gang* 1900.09.23). For det andre markerte

virkelig oppropet begynnelsen på en bredere folkebevegelse for Sletten. I Kristiania ble det holdt flere folkemøter om saken, og etter hvert ble en komité satt ned for å arbeide for gjenopptagelse eller benådning. Denne gruppen fortsatte arbeidet sitt helt frem til Sletten ble løslatt i 1907. Særlig redaktør Thoralf Klaveness, eier av avisen *Vestfold*, kom til å spille en stor rolle i folkebevegelsen og agitasjonen for Sletten. I 1901 reiste han omkring i Norge og holdt foredrag om saken, og avisen hans ble omtalt som et kampskrift for Sletten. Detaljene i saken ble på denne måten godt kjent, og debatten førte til at avisene trykket langt mer samlede og oppsummerende fremstillinger av den enn det som var vanlig. Trolig bidro også dette til å engasjere publikum, som ved hjelp av saksfremstillingene selv kunne ta rollen som etterforskere, slik den anonyme innsenderen gjorde i analysen av Slettens portrett. Også i samtidige skillingsviser ser vi at opinionen skifter. Nyhetsvisen *Hvem er Morderen? En vise om Thorvald Sletten og det hemmelighedsfulde Mord paa hans Moder* ser for eksempel ut til å være et gjenopptrykk av en tidligere vise. Her brukes tittelen og siste strofe til å så tvil om hvorvidt Sletten begikk mordet, mens resten av visen handler om bevisene mot ham og fordømmer «denne arme» som «overlagt myrdet sin Moder i smug» (Diesen & Warberg 2021). Ved å argumentere for oppropets rolle som «Vidnesbyrd» ser det ut til at Bjørnson hadde lyktes i å etablere folkeopinionens rolle i saken innenfor rammer som ga den autoritet, og at stadig flere tvilte på domfellelsen.

Bjørnsons neste innlegg bestod i en nyansering av oppropet. Oppropet «karakteriserer en Mand, der helst farer med Lempe og ikke er meget modig», skriver Bjørnson her: «At en Gut, der er saadan, skal have lagt en lumsk Plan om at myrde sin Velgjører og øvet sig i længere Tid for at kunne gjøre det saa meget sikrere, er absolut utænkeligt» (*Verdens Gang* 1900.09.23). Mens oppropet så å si utelukkende ga positive, nesten panegyriske beskrivelser

av Slettens personlighet, tolker Bjørnson de samme egenskapene som uttrykk for feighet og lempelighet. Gjennom dette retoriske grepet viser forfatteren at han har en kritisk tilnærming til oppropets romantiserte fremstilling. Samtidig fremstår hans egen karakterisering som mer troverdig og menneskelig fordi den domfelte tillegges både gode og dårlige egenskaper. Nyanseringen gjør det ikke mindre sannsynlig at Sletten er uskyldig, men heller mer. Han er ikke bare for god og snill til å begå mord, men også for veik og feig.

Kort tid etter at Bjørnson har lansert og understøttet et psykologisk forsvar for Sletten, melder han seg ut av debatten i flere år. Tidspunktet korresponderer med at Bjørnson for første gang møtte Sletten under et besøk i fengslet i november 1900. Tausheten hans ble ikke kommentert offentlig der og da, men i 1905 siterer *Stavanger Aftenblad* fra det de påstår er et privat brev fra Bjørnson til Klaveness:

Kjære Klaveness, efter mødet med Thorvald Sletten i fængslet tror jeg ikke ubetinget på hans uskyld. En os nærstaaende familie, som har boet paa Sletten, fortæller, at han kunde være grusom mod dyr og ond mod sin pleiemor. Der er vist dypere vande i den gutten, end De har loddet. (1905.02.11)

Når Bjørnson senere samme år tar opp igjen forsvaret for Sletten, omtaler han også selv det han kaller en «Feiltagelse» fra det første møtet:

Jeg besøgte ham i Varetægtsarresten. Hans Indtræden i Bestyrerens Rum gjorde Indtryk af en naturlig Gut, vek, men godhjertet. Ikke før gav jeg ham et ransakende Spørsmaal, saa stivnede Aasynet til og fik noget glasagtigt. Det stødte mig dengang. Jeg kom som Ven og ventet Aabenhed. Dengang forstod jeg nemlig ikke, at dette

var det Ansigt, han havde lagt sig til under Torturen, den endeløse Tortur for to Retter. (Bjørnson i *Verdens Gang* 1906.02.19)

Sammen gir de to tekstene inntrykk av at Bjørnsons pause fra forsvaret også var 'psykologisk' fundert. Sletten fremstod ikke slik forfatteren hadde ventet, og forutsatt i forbindelse med oppropet. Tvert imot pekte tegnene i motsatt retning, mot den skyldiges psykologi: mishandling av dyr som barn, et kaldt og glassaktig ansikt, manglende åpenhet. Etter at Bjørnson igjen har skiftet mening, holder han imidlertid fast ved karakteristikken av Sletten som en «vek, men godhjertet» gutt – også etter å ha besøkt ham i fengslet for andre gang i april 1906 (jf. Arstals referat i *Verdens Gang* 1907.02.18).

I denne andre fasen av engasjementet består Bjørnsons retorikk av en sammenligning av Sletten som person og handlingsforløpet retten beskrev. Premisset er at disse ikke stemmer overens med hverandre. Retten slo fast at hendelsesforløpet tydet på et nøye gjennomtenkt og planlagt mord, som var «i høieste Grad unaturlig og oprørende» (*Aftenposten* 1899.07.04). Dette hendelsesforløpet var, som i enhver rettslig domfellelse, en (re)konstruksjon basert på sakens ulike indisier og vitnemål (se Gewirtz 1996: 2, 4). Man la til grunn at Sletten hadde kjøpt våpenet på forhånd og øvd seg på drapshandlingen ved å skyte mot en låvedør over en periode på flere dager. Etter drapet arbeidet han uberørt videre med vedhogst sammen med to gutter som bodde på gården, før han lot som han fant fostermoren skutt da de kom tilbake. Det unaturlige og opprørende ved mordet var en konsekvens av dette handlingsforløpet, som, dersom det stemte, indikerte at mordet var overlagt og svært kaldblodig utført.

Bjørnson mener at det er umulig å se for seg en person som Sletten planlegge og utføre mordet på denne måten. Selv om det er umulig å avgjøre om ikke Sletten «kunde falde for en Fristelse,

som kom braat paa ham under Forhold, han aldrig i sit Liv før havde været ude for», kan man slå fast at han ikke kan være en overlagt morder (*Verdens Gang* 1900.08.15). Spørsmålet er altså ikke om Sletten er skyldig eller uskyldig overhodet, men om han har begått den typen mord som retten dømte ham for, på den måten retten hevdet. Igjen viser Bjørnson til at det planlagte og kaldblodig utførte drapet krever «en robust trænet, hærde Forbryder, og ikke en vistnok letsindig, men godslig, vek Gut» (*Verdens Gang* 1906.02.19). Dersom Sletten ikke er en «planlæggende ond Forbryder», faller imidlertid rettens fortelling sammen (*Verdens Gang* 1900.09.23). Ved å underminere rettens vurdering av *hvem* det er som står tiltalt, sår Bjørnson samtidig tvil om den forelagte versjonen deres av når, hva, hvordan og hvorfor drapet fant sted. Da Sletten ble benådet, åpnet begrunnelsen for at Bjørnson kunne ha rett i dette. Selv om benådningen ikke medførte frifinnelse, la Justisdepartementet til grunn at Sletten muligens skulle vært dømt for drap og ikke overlagt mord, sammen med den gode oppførselen i fengslet (*Stavanger Aftenblad* 1907.02.12). I avisene fikk Bjørnson og Klaveness sin del av æren for dette skiftet og at benådningen fant sted til tross for at Sletten fikk avslag på to gjenopptagelsessøknader.

Bjørnson knytter rettskritikken eksplisitt til kunnskapen som «psykologiske Forfattere» besitter: «Om jeg forelagde dette [handlingsforløpet] for hvilket som helst Folks psykologiske Forfattere og samtidig opgav Guttens Fortid, Karakteregenskaber og Væsen, saa vilde de svare, at dette var noget enestaende Sludder. Vær tryg paa det» (*Verdens Gang* 1906.02.19). Metoden er imidlertid ikke å konfrontere lovens absolutter med litterær tvetydighet og meningsmangfold, som er kvaliteter man ofte fremhever i nyere tilnærminger til feltet rett og litteratur (jf. Warberg 2017). Her er forfatterens rolle tvert imot å forenkle og tydeliggjøre motsetninger og enkle 'plotstrukturer'. Loven har

ikke rom for utflukter eller kompromiss, mener Bjørnson, den skal være objektiv og – i tråd med filosofen Søren Kierkegaards lære – velge mellom et enten–eller: ja eller nei, skyldig eller uskyldig (*Verdens Gang* 1900.11.16). Sletten burde enten settes fri eller henrettes, og retten «gaar udenom» ved å gi benådning til livsvarig straffarbeid (sst.). Også den andre norske ‘dikterhøvdingen’, Henrik Ibsen, ser slik på saken. I et avisintervju ga han en kort uttalelse om Sletten-saken, som konkluderte med det samme valgspråket som Bjørnson la frem: «Jeg siger om Slettensagen. Enten–eller! Tror man, han er uskyldig, saa lad ham gaa helt fri. Andet vilde som sagt være meningsløst – ganske meningsløst» (*Indbereds-Posten* 1900.12.07).

Ved å stille spørsmål ved rettens karakteriseringer av Sletten synliggjør Bjørnson at det er et nært forhold mellom handlingsforløp og personkarakteristikk også på det juridiske feltet; mellom dens *loci a re* (det som angår sak) og dens *loci a persona* (det som angår person). Argumentasjonen hans går ut på å skape tvil omkring forholdet mellom *det fortalte* og *den omtalte* i handlingsforløpet. For hvorfor skulle Sletten ha prøvd å fremskynde arven når han måtte ha visst at gården var sterkt pantsatt? Hvorfor skjøt han mens det var folk i nærheten, dersom mordet var så godt planlagt? Hvorfor tilkalte han hjelp til Mor Sletten, som jo kunne avslørt ham, når han fant henne på stuegulvet og hun fremdeles var i live? (*Verdens Gang* 1906.01.16). Ifølge Bjørnson har både retten og andre debattanter måttet operere med flere ulike ‘Thorvald Sletten’ for å få dette hendelsesforløpet til å henge sammen:

(...) Forholdet er, at de, som har stelt med denne sørgelige Sag og bagefter forsvarer sig selv i den, de har to eller tre Torvald Sletten. Af dette lager tager de den Torvald frem, som de netop har Brug for, sætter ham saa ind igjen, naar de har Brug for en anden. Paa

den Maade har vi snart en Torvald, som er skurkaktig udspekuleret, saa en, som er følsom, saa en, som er lige utrolig glemsom. Ja, de har ogsaa en, som er dum! (*Verdens Gang* 1906.01.05)

Bjørnson viser at rettens fortelling både konstruerer og hviler på en bestemt oppfatning av Slettens karakter, som utfordres av hans egne observasjoner. Kritikken gjør spørsmålet om rettens arbeidsmetoder til et spørsmål som også handler om rettens retorikk og, for å bruke et langt mer moderne begrep, dens 'narrativitet'. I kontrast til den motsetningsfylte Sletten, som veksler mellom å være utspekulert, dum og glemsom, er Bjørnsons egen fremstilling den samme hver gang: Sletten er «en vistnok letsindig, men godslig, vek gut» (*Verdens Gang* 1906.02.19). Forfatterens forsvar fremstår som langt mer stabilt enn motstandernes fordi det hele veien bygger på denne entydige fremstillingen av Sletten, med klare personlighetstrekk og et rasjonelt handlingsmønster. Sitatet aksentuerer også den førmodernistiske karakteriseringen Bjørnson benyttet seg av, og det før-freudianske psykologibegrepet den knyttes til. Fremstillingen hans av Sletten er kanskje mer nyansert enn den som forekommer i oppropet fra lokalbefolkningen, men den domfelte forblir en nokså flat karakter med enkle egenskaper. Det er kanskje fordi det også her er snakk om en type, og ikke egentlig om en person?

Oppsummert kan vi si at Bjørnsons 'forsvar' for Sletten tuftes på kontrasten mellom en forbryterfigur vi gjenkjenner som 'Den fødte forbryter' og karaktertrekkene han mener å finne hos Sletten. Dette skjer gjennom en rekke motsetninger som strukturerer sammenligningen av de forestilte morderne og den historisk domfelte: skyldig og uskyldig, avvikende og normal, merket og umerket. Slik får i utgangspunktet vanlige, umarkerte trekk og egenskaper utsigelseskraft. At Sletten var kjent som en snill og ansvarsfull mann, får merverdi når det tas opp i forlengelse av

argumentet om at han mangler morderens kjennetegn. Disse egenskapene er ikke bare positive i seg selv, men forsterker fraværet av sin motsetning. Når mindre gode egenskaper blir del av bildet, bidrar også de til å gjøre det vanskelig å tenke seg at Sletten har den overlagte morderens handlingskraft. Strategien gir Bjørnsons litterære forsvar et sterkt preg av fiksjonalitet, i og med at kontrastene han etablerer står mellom tankefigurer eller ubekreftede hypoteser og det virkelige mennesket som allerede hadde blitt dømt for mordet.

Bjørnsons typologi for den uskyldig domfelte

Forsvaret for Sletten er del av et gjentatt mønster i Bjørnsons involvering i kriminalsaker. Dette blir tydelig dersom man sammenligner innleggene i Sletten-saken med de Bjørnson skrev i forbindelse med Kulterstad-, Dreyfus- og Murri-saken. Historisk-biografisk har man forklart Bjørnsons engasjement for domfelte forbrytere med at han som barn overvar henrettelsen av Per Hagbø, som han beskriver i teksten «Et stygt barndomsminde» fra 1889 (jf. Bull 1923: 2–3). Fortellingen fremstiller Hagbø som uskyldig dømt for drapet på sin gravide kjæreste. Som i Ryentveit-saken, og en rekke lignende saker fra perioden, forskyves skylden over på den domfeltes mor og, i dette tilfellet, søster. Oppfatningen av Hagbøs uskyld fikk stor utbredelse frem til Tor Moursund tok et oppgjør med den i «Omkring 'Et stygt barndomsminde'» (1957), der han tar for seg tekstens historiske kildeverdi og kritiserer den for sine historiske feil. Like fullt gir fortellingen en bakgrunn for Bjørnsons engasjement i både dødsstraffdebatten og kriminalsakene han senere involverte seg i.

I norsk sammenheng var Bjørnson involvert i drapssaken mot Arne Kulterstad, som han skrev sine første innlegg om allerede

i 1860, og Sletten-saken. Internasjonalt bidro han til debatten om den franske, militære spionasjesaken mot Dreyfus i 1898 og den italienske drapssaken mot Murri omkring 1907. Til sammen utgjør dette et stort tekstmateriale, som ennå er relativt uutforsket. Litteraturviter Arnfinn Åslund har bidratt med en retorisk analyse av tekstene om Hagbø- og Kulterstad-saken i artikkelen «Bjørnson i retorikkens perspektiv» (1990), mens statsviter Bernt Hagtvet (1998) og Ragnhild Henden (2013) begge har tatt for seg engasjementet i Dreyfus-affæren. Ved siden av dette er det først og fremst de mange Bjørnson-biografiene som gir opplysninger om sakene, og Sletten-saken har hittil kun blitt behandlet i biografisk sammenheng. Gjennom Bjørnsons karriere er det imidlertid en tydelig kontinuitet i denne involveringen, også rent retorisk. Leser man innleggene om sakene opp mot hverandre, trer det frem et overraskende tydelig mønster i retorikken han tar i bruk i dem, på tvers av de relativt store avstandene i tid og sted. Forsvaret går hele veien ut på å stille opp en motsetning mellom figuren vi gjenkjenner som 'Den fødte forbryter' og det normale, men feilbarlige mennesket.

Førti år før Sletten-saken utspilte seg, ble Kulterstad beskrevet langs de samme linjene. Kulterstad var dømt til døden for overlagt mord og hadde selv tilstått at han skjøt sin nabo og rival. Spørsmålet var om handlingen var overlagt, slik retten la til grunn, eller om det var snakk om et vådeskudd, slik Kulterstad selv hevdet. Bjørnsons første innlegg, publisert i *Aftenbladet* den 25. februar 1860, var også her fundert på et argument om at man må inn på «de psykologiske Enemærker» når bevisene blir mangelfulle (1913 [1860]: 210). Det etablerte forsvaret for Kulterstad baserte seg på å beskrive ham som en kjempe i et blodhevndrama etter gammelnorsk stil (Collin 1923: 299; Åslund 1990: 268). Bjørnson brøt med dette ved å beskrive ham som en feig, svak mann, som skrøt og truet uten å være i stand

til å gjennomføre truslene, og som dermed manglet styrken og lidenskapen i forsettet som et overlagt mord krever: «saadanne Naturer er det ikke, som myrder» (1913: 209–210). Som i Sletten-saken, er det snakk om å etablere hvilke «Naturer» det er som begår overlagt mord og hvilke som ikke gjør det. At man ikke har en mordernatur trenger ikke å bety at man er et feilfritt menneske.

De tre øvrige sakene utspiller seg i ulike land, men overlapper med hverandre tidsmessig. Mot slutten av perioden, i 1907, trakk Bjørnson selv linjer mellom dem:

Dengang Alfred Dreyfus blev degraderet, og jeg læste om hans heroiske forhold under den grusomme ceremoni, som det skuespil-lystne franske folk ogsaa ledsager denne handling med, sa mit psykologiske instinkt (som er noksaa sikkert): den man er uskyldig.

Da jeg under mit siste ophold i Italien læste, hvorledes Linda Murri forsvarte sig, ihærdig, aandsklar, ædel, foran falske vidnesbyrd og veltalende advokater, mens præsidenten nægtet hende sin bistand, sa jeg mig selv: hun er uskyldig. (...)

Vi har nætop nu en saadan sak i Norge. Paa lutter indicier er en ung, godslig gut dømt for at have myrdet sin plejemor, skjønt der blant psykologer, saavidt jeg kjæmner til det, bare er én mening om, at han er uskyldig. Men «av mangel paa bevis» nytter det ikke alt arbejde for at faa saken optaget igjen. Det psykologiske skjøn gjæller nemlig ikke. (Bjørnson 1907: 70, 74)

Også i disse sakene er det forfatterens «psykologiske instinkt» som har overbevist ham om at de domfelte personene er uskyldige. Samtlige av dem blir eksempler på at psykologisk skjønn må få en større plass i retten, noe Bjørnson argumenterte for i flere sammenhenger. I *Det evige forår* foreslår biograf Edvard Hoem at det kan være rimelig å gi Bjørnson en del av æren for at psykiatriens rolle i

det norske rettsvesenet ble styrket i tiden omkring århundreskiftet, nettopp fordi han fremhevet psykologiens betydning i rettslig sammenheng (2013: 457). Det psykologiske forsvaret han førte for Sletten var altså langt fra enestående, og også argumentasjonslinjene det ble ført langs går igjen i de øvrige sakene.

Dreyfus-affæren er den eneste av sakene som har blitt stående som et utvilsomt tilfelle av justismord. Saken mot Alfred Dreyfus var en av Europas viktigste og mest omdiskuterte saker i tiden omkring århundreskiftet (jf. Harris 2011). Både da og senere stod den fremst blant internasjonale eksempler på alvorlige justismord, og på rollen forfattere, 'de intellektuelle' og folkeopinionen kunne spille i oppklaringen av dem. Det er talende at sosiolog Pierre Bourdieu betrakter Dreyfus-affæren som startpunktet for en ny type intellektuelle forfattere og kunstnere (1992: 185–189, 462). Dreyfus var en jødisk kaptein som ble dømt for landsforræderi i form av militær spionasje, og ble straffet med degradering og livsvarig fengsel i 1894. Selv om det kom frem bevis som pekte mot at bevisene var fabrikkerte og at offiseren Ferdinand Walsin-Esterhazy var den egentlig skyldige i spionasjen, ble Walsin-Esterhazy frikjent av militærdomstolen. Først da Émile Zola kom på banen med det åpne brevet «J'Accuse...!» i avisen *L'Aurore* i 1898, tok saken en ny vending. Brevet navnga alle som forfatteren anså som skyldige i justismordet, og saken ble nasjonalt og internasjonalt kjent over natten. Kort tid etterpå ble det publisert et opprop der en rekke kjente kulturpersonligheter stilte seg på Dreyfus' side. Bjørnsons første innlegg i saken var et åpent støttebrev til Zola, som stod på trykk i samme avis bare få dager etter det berømte kampskriftet. Senere fulgte en lengre tekst der Bjørnson ga til kjenne sin oppfatning av Dreyfus' karakter og de «sjælelige grunde» for hans uskyld, og til sist et åpent brev adressert til Dreyfus selv. I Norge ble samtlige publisert i *Verdens Gang*, som også publiserte tekstene hans om Sletten-saken (se

Bjørnson 1913: 110–122, 403–407). Bjørnsons argumentasjon for uskyld var også denne gangen en karakteranalyse: Ifølge Bjørnson var Dreyfus for kontrollert og ærgjerrig til å ha begått den militære spionasjen han ble dømt for (1982: 117).

Dreyfus-affæren ble tidlig satt i sammenheng med den norske debatten om Sletten-saken. De to sakene ble omtalt i notiser og artikler som stod side om side i avisene, og allerede i november 1899 – året før Bjørnson skrev sitt første avisinnlegg om Sletten-saken – trykket *Romsdals Amtstidende* en artikkel med tittelen «Slettenaffæren. En norsk Dreyfusaffære?» (1899.11.11). Året etter kom også skillingsvisen «En Folkevisen om ‘Den norske Dreyfus’ eller Den til Døden dømte Thorvald Sletten» (1900) av J. J. (av Jørgen Hattemaker), noe som antyder at saken etter hvert hadde blitt godt kjent under dette epitetet. Parallellene ble bare tydeligere etter hvert som Bjørnson selv involverte seg på Slettens side. Folkeopinionen hadde vært avgjørende for å få Dreyfus’ sak gjenopptatt i 1898, og støttespillerne hans gjorde aktiv bruk av støtteopprop. At Bjørnson fikk i stand et opprop til Slettens fordel som var undertegnet av 107 mennesker, blir desto mer imponerende når man sammenligner med de 102 som undertegnet det første oppropet for Dreyfus to år tidligere (Hagtvet 1998: 166, Harris 2011: 135). Parallellene var åpenbare for offentligheten. I 1906 skrev en anonym korrespondent til *Fredrikstad Tilskuer* at Bjørnson «aabenbart ikke [kan] sove, før han har vundet samme Ry som hans afdøde Kollega Zola. Vi skal have en Dreyfusaffære i Norge» (1906.02.27). Kritikeren bruker forskjellene mellom Sletten-saken og Dreyfus-affæren til å støtte opp om det norske rettsapparatet og beskrive Bjørnsons innlegg som litterært betonte og «altfor digteriske».

Den italienske Murri-saken pågikk i Bologna i den samme perioden, fra og med 1902. Linda Murri var dømt for medvirkning til drapet på ektemannen, grev Bonmartini, sammen med sin bror

Trykket med skillingsvisen «En Folkevisen om 'Den norske Dreyfus' eller Den til Døden dømte Thorvald Sletten» som viser portrettene til både Thorvald Sletten og drapsofferet Maren Brevig. (Antikvariat Bryggen, katalog 50).

Tullio. Sakens blanding av sosietetspersoner og politisk-religiøse aspekter førte til en massiv mediedekning. Murri hevdet hele veien at hun var uskyldig. I 1907–1908 involverte Bjørnson seg på Murris

side for å få til en benådning. Også her kjenner vi igjen Bjørnsons retorikk. Brevene og memoarene hennes viser ifølge Bjørnson at hun har et eiegodt hjerte og høy dannelse – «[m]en samtidig viser de os, at nætop disse egenskaber gjør henne svag» (1907: 72). Murri «tør intet», «vil intet», og er derfor ute av stand til å ha planlagt og støttet drapet på ektemannen (sst.). Etter at Murri ble benådet reiste hun til Norge for personlig å takke Bjørnson i 1909.

I Murri-saken var Bjørnson langt fra alene om å trekke frem spørsmålet om en forbryters kjennetegn. Kriminalantropologene Enrico Ferri og Guglielmo Ferrero var begge involvert i saken og arbeidet for at Murri skulle frikjennes, og Bjørnson ble omgangsvenn med dem begge. Cesare Lombroso hadde på sin side opptrådd som sakkyndig i rettsaken og utført en del undersøkelser på Murri, deriblant frenologiske og fysiognomiske målinger. Han slo imidlertid fast at han ikke kunne komme til noen klar konklusjon uten å studere både henne og de andre tiltalte over flere uker (Vella 2006: 177). Forsvaret for Murris bror, Tullio, som hadde tilstått å ha begått drapet, var på en annerledes måte tuftet på forestillingen om 'Den fødte forbryter'. Om ham hevdet forsvaret at han var utilregnelig og biologisk drevet til mordhandlingen, og at han ikke kunne skyldes for sine naturlige drifter. Kriminalvitenskapens positivistiske metoder spilte altså en sentral rolle i saken. Senere kom det også til en psykologisk studie skrevet av tyske Karl Federn (1907), som Bjørnson viser til i innlegget «Linda Murri» i 1907.

I samtlige av sakene ser vi at positive karaktertrekk suppleres med negative, som oftest i form av svakhet og manglende mot, og at de til sammen peker bort fra forventninger til den kriminelle som er forbundet med figuren 'Den fødte forbryter'. På denne måten konstruerer Bjørnson, både i de enkelte sakene og på tvers av dem, en bestemt retorisk strategi. Han danner en typologi for sine uskyldig domfelte, som etterlater

rom for at de forblir feilbarlige mennesker. Ved at denne typen også tilskrives negative karaktertrekk, utvider Bjørnson feltet for normalitet til å inkludere negative egenskaper. Dette psykologiske forsvaret står i kontrast til den bevegelsen både Michel Foucault (2003), Jürgen Link (2006) og litteraturviter Stephan Karschay (2015) knytter til rettspsykiatriens utbredelse i perioden. Disse forskerne peker på at psykiatrien var i ferd med å la avviket omfatte så mange menneskelige svakheter at det abnorme i en viss forstand ble normalisert og det normale stadig vanskeligere å peke på.

I Sletten-saken finner vi et eksempel på at grensene for det normale innsnevres hos kommunelege Carl I. Gundersen, som var en av Bjørnsons mest markante motstandere i debatten. Gundersen hadde vært obdusent under rettssaken og kjente Sletten-familien fra legepraksisen. Hans analyse av saken bygget på de samme premissene som Bjørnson – at en morder må være avvikende, og at et normalt menneske umulig ville drept fostermoren – men han kommer til helt motsatt konklusjon. Gundersen skrev flere enkeltinnlegg under debatten, men samlet også argumentasjonen i en rettsmedisinsk analyse med tittelen «Slettensagen». Artikkelen ble først publisert i *Tidsskrift for nordisk retsmedisin og psykiatri* i 1903 og deretter trykket opp som et eget hefte i 1906. Artikkelen åpner med å slå fast at «folk flests» oppfatning av Slettens uskyld er naturlig, omstendighetene tatt i betraktning: «Hvem vil vel ogsaa tenke sig muligheden af at en normal gut med koldt blod og efter længere tids overlæg midt paa lyse dagen og i et hus lige ved alfar vei skyder sin sovende pleiemor?» (Gundersen 1903: 121). Den videre argumentasjonen går imidlertid ut på å vise at selv om Sletten kan fremstå som «normal» ved første øyekast, har han en rekke karaktertrekk som peker mot avviket. Han er blant annet kald, upålitelig, umoralsk og seksuelt avvikende:

Det mest eiendommelige ved ham er hans kolde og haarde gemyt, og dette er saa udpræget, at man sjelden vil kunne finde sidestykke dertil. (...) Det *upaalidelige* ved ham var høist iøinefallende, idet han flere gange blev grebet i løgnaktig forklaring baade om sit forhold til moderen og om begivenhederne før og efter mordet (...). Hans moral havde helt fra konfirmationsalderen af været slap. I sine forbindelser med piger optraadte han ligetil hensynsløst, saaledes drev han en til den yderste fortvivelse ved at svigte hende. Hans hang til erotiske eventyr udviklede sig, som sagt, abnormt tidligt og stærkt, og han var i dette stykke temmelig paagaende. (Gundersen 1903: 144–145, forfatterens utheving)

Ingen av eksemplene Gundersen trekke frem var i seg selv uvanlige, og de fleste var også lovlige. Advokat Alfred Eriksen konkluderer i sitt hefte om Sletten-saken at Slettens kjærlighetsforhold og barn utenfor ekteskap «selvfølgelig [maa] bedømmes efter de sædvanlige forhold paa landet» (1906: 20). Også avisartikler gjør tidvis slike vurderinger, blant annet ved å vise til «den efter hans Livsforholde korrekte Optræden» (*Aftenposten* 1899.10.27). Hos Gundersen forbindes de samme omstendighetene med et forløp som leder frem mot drapshandlingen. Logikken bak dette har vi sett flere eksempler på tidligere, særlig i forbindelse med degenerasjonslæren. Ifølge Foucault var den rettspsykiatriske rapporten kjennetegnet av at alle avvik fra normen – også de som ikke i utgangspunktet kan regnes som verken sykdom eller lovbrudd – i retrospekt peker frem mot drapet (2003: 36, 41). Det Gundersen omtalte som Slettens ‘abnorme’ karakteristikk stod i fare for å etterlate et svært lite sjikt for normal atferd. Resultatet er ikke bare at Sletten fremstår som abnorm, men også at grensene for ‘det normale’ innskrenkes og at det normative og normale sammenblandes.

Bjørnsons innlegg, både om Sletten og de øvrige domfelte han involverte seg for, trekker i motsatt retning. Han fastholder

premisset om at den overlagte morderen er å forstå som et menneske av en annen rase, et rovdyrmenneske som ikke opptrer rasjonelt, noe han fremsatte allerede i 1870-årene. En morder som begår overlagt mord, må for ham være vesensforskjellig fra det normale mennesket. Ved ikke først og fremst å ville identifisere det kriminelle, avvikende individet, men argumentere frem dets motsetning, det uskyldige, normale individet, utgjør Bjørnsons innlegg et viktig korrektiv til den vitenskapsdiskursen om avviket som Gundersen og andre fremmet. Gjennom forsvaret for Sletten, Dreyfus og Murri bidro Bjørnson til å fastholde og utdefinere et rom for det normale mennesket, samtidig som han utfordret rettens definisjonsmakt på dette området. Retorisk fremhevet han kontrasten mellom våre forventninger til morderen som en monstrøs type og mennesket på tiltalebenken. Samtidig innebærer dette at han gjør de virkelige menneskene han engasjerte seg for om til en form for typer eller figurer i sin egen rett, som alle ble støpt i den samme formen.

Forbryterfortellingenes fiksjonaliserte forsvar

De fire forbryterfortellingene om Sletten-saken bidro til å utbrodere og konkretisere den forsvarslinjen Bjørnson hadde lagt seg på, og samtlige fremstilte Sletten som helt eller delvis uskyldig dømt. Dette krevde ikke bare en radikal omskriving av handlingsforløpet som var kjent fra rettsprosessen, men også en omsnuing av forbryterfortellingens vante mønster. Mordet ble erstattet med justismordet, forbryterens rolle med offerets, domstolens sluttstrek med åpne spørsmål. Fremfor å sensasjonalisere og utbrodere detaljene fra en kjent rettsprosess, ble Sletten-saken 'gjenåpnet' innenfor fortellingenes rammer. De grunnleggende spørsmålene ble stilt på nytt: Hvem gjorde det, hvorfor, og hvordan? Svarene

ble funnet gjennom til dels åpenbare fiksjonaliseringer, ved at sensasjonsromanens intriger og forviklinger forklarte mordet på Mor Sletten og fostersønnens domfellelse. Fortellingene forholdt seg til debatten som pågikk i mediene og kjente opplysninger om saken. Også fortellingene aktualiserte tidens kulturelle forestillinger om 'Den fødte forbryter', og de utpreget fiksjonaliserte og kreative plottstrukturene tillot at populærlitteraturens stereotypiske forbryterfigurer fikk sentrale roller i plottet. Samtlige av fortellingene frontet også en radikal omsnuing, der den domfelte forbryteren fremstod som sakens egentlige offer.

Tre av fortellingene ble skrevet av Muus, anonymt eller under pseudonymet Diogenes. Ikke overraskende ligner de hverandre i form og innhold, og selv titlene kan være vanskelig å holde fra hverandre: «Thorvald Sletten's Saga» (1904), «Thorvald Slettens Skjæbne» (1904) og «Thorvald Slettens Historie» (1907). Den fjerde fortellingen, «Thorvald Sletten eller Mordet i Vestby» (1904), skjulte trolig Ludvig Bærøe bak forfatterepitetet «En Indviet». Bærøe var sogneprest i Vestby kommune, der Sletten gård lå, men skrev også folkelitterære fortellinger, dikt og viser. Som forteller mangler Bærøe litt av det narrative drivet til Muus, men til gjengjeld inneholder fortellingen flere dikt og viser samt en rekke illustrasjoner som inkluderer portretter av hovedpersonene, tegninger av sentrale scener og innfelte notiser og telegrammer. Særlig de dokumentariserende grepene, sammen med forfatterepitetets løfte om at fortelleren er en innviet, må ha bidratt til å øke interessen hos samtidige lesere.

Fortellingene har påfallende kompositoriske og motiviske fellestrekk også i de delene som er tydelig oppdiktet. I samtlige av dem står en kjærlighetsintrige i sentrum for handlingen, og det er den som setter i gang hendelsene som fører frem mot mordet. Det dreier seg om ulike former for rivalisering som oppstår omkring fortellingenes Thorvald og kjæresten: Enten

dras han mellom henne og en *femme fatale* som ikke tar lett på avvisingene hans, eller det viser seg at også en annen mann har fattet interesse for kjæresten hans. I en av fortellingene, Muus' «Thorvald Slettens Skjæbne», skjer faktisk begge deler. Intrigene fører uten unntak til at det oppstår konflikt, og Thorvalds moralsk riktige handlinger ødelegger for antagonistenes ofte utspekulerte planer om å forføre sitt kjærlighetsobjekt. Slik forskyves intrigen fra å være en interessekonflikt til et sjalusi- og hevnplott, som kulminerer i Mor Slettens død. I samtlige fortellinger er mordet en hevnaksjon rettet mot Thorvald, med det formål å få ham uskyldig fengslet. Som resultat mister Thorvald fostermoren, kjæresten, arven og friheten under ett, og det er han som blir Sletten-sakens intenderte og 'egentlige' offer. Innenfor denne felles rammen utspiller det seg til dels ulike intriger og forviklinger, som benytter et felles sett troper hentet fra sensasjonsromanen. Forvekslinger, forkledninger, hypnose og okkultisme opptrer for eksempel i alle fortellingene. Selv om de også deler kriminal- og detektivfortellingens interesse for mysterier, kriminalitet og etterforskning, skiller forbryterfortellingene seg fra disse sjangrene ved at de hele veien spiller med åpne kort, slik at leserne får fullt innsyn i både antagonistenes planer og heltenes bestrebelser.

At fortellingene hadde kommersielle formål, er tydelig. To av dem ble først publisert som føljetonger, bestående av kortere hefter som leserne kunne abonnere på, før de ble samlet og solgt i bokformat. Disse fortellingene er svært lange: Muus' «Thorvald Slettens Skjæbne» strakk seg over mer enn 600 sider, og Bærøes «Thorvald Sletten eller Mordet i Vestby» nærmet seg 300. De intrikate forviklingene fungerer som et maskineri, som til enhver tid enten kan stoppes eller utvikles med nye skurkestreker (Dahl 1986: 26). Hvert hefte, eller kapittel, stopper med en spenningsstopp som skal holde leserens interesse ved like. De to

øvrige fortellingene, som også ble skrevet av Muus, holdt seg til et mer sobert format på mellom 30 og 100 sider. Også kortformatet hadde kommersielle fordeler på grunn av Sletten-sakens nyhetsverdi og aktualitet. Mens den korte 1904-fortellingen kunne leses som et bidrag til den samtidige saksdebatten i avisene, ble 1907-fortellingen lagt ut for salg umiddelbart etter at Slettens benådning økte interessen for saken hans på ny. Ikke uventet var salgshallene formidable. Særlig de to lengste fortellingene solgte godt og ble trykket opp i flere opplag. «Thorvald Sletten's Skjæbne» solgte fem tusen eksemplarer i løpet av én måned da den kom ut, og tredje opplag var på hele 20 000 eksemplarer (Knudsen 1995: 50). I en annonse etter kolportører som skal selge heftene gjennom dør-til-dør-salg, kalles fortellingen «den mest letsælgelige Bog i Norge» (51). Også annonsene for Bærøes bok antyder at verket solgte godt – føljetongversjonen fikk på kort tid over 12 000 abonnenter, noe annonsene fremhever som «et Bevis paa dets Værd» (*Romsdals Amtstidende* 1904.11.05). Utover disse annonsene ble imidlertid ingen av fortellingene anmeldt eller på andre måter omtalt i dagspressen, så vidt meg bekjent, selv om de må ha hatt en åpenbar tilknytning til Sletten-debatten som pågikk parallelt i avisene.

At Sletten-fortellingene fremstilte en domfelt morder som uskyldig, og lot sensasjonsfortellingens handlingsmønster helt erstatte det som var kjent fra rettslig hold, er unikt. De mange fiksjonaliseringene forhindret imidlertid ikke at fortellingene beholdt en tydelig forbindelse til den historiske drapssaken. Tittelsiden var bygget opp etter forbryterfortellingens vante mønster, der den domfeltes navn og mordstedet ble etterfulgt av benevnelser som «Virkelighedsskildring» eller «Fortælling fra Virkeligheden» i parateksten (Muus 1904b; Bærøe 1904). De dokumentariserende grepene, som også var utstrakte, stod ikke nødvendigvis i kontrast til den sterkt fiksjonaliserte fortellingen.

Også her drar fortellingene veksler på sensasjonsromanen som sjanger, som ofte benyttet illustrasjoner eller kommenterte dagsaktuelle hendelser fra nyhetsbildet for å understreke sin modernitet, aktualitet og virkelighetsnærhet (Mangham 2013: 2, 4–5). Forbryterfortellingene om Sletten-saken bygget på lignende måte på kjent informasjon fra pressen, og kommenterte debatten om saken. Muus ga for eksempel direkte uttrykk for at både fortelleren og «folket» trodde på Slettens uskyld og ønsket ham frifunnet og løslatt, mens Bærøe pekte ut Ole Lauritz Andersen som et vitne og en mulig medskyldig (Muus 1904b: 93; Muus 1907: 30–32; Bærøe 1904: 286). Slik ble fortellingene også en form for saksinnlegg i debatten som pågikk i pressen, noe som blir særlig tydelig når Bjørnsons engasjement kommenteres i dem.

Bjørnson er nevnt i samtlige av Sletten-fortellingene, men i Muus' «Thorvald Slettens Skjæbne» opptrer han også som en karakter i fortellingen. Her blir Bjørnson for Sletten det Zola ble for Dreyfus. Muus lar den franske justismordsaken opptre som et frempek allerede i starten av fortellingen, etter at Thorvald har forklart Dreyfus-affæren for to små gutter som bor på gården:

Gutten saa undendre paa [Thorvald] og fortsatte saa: «Kommer der aldrig uskyldige Folk i Fængslerne hos vors?»

«Jo, det kan nok ogsaa slumpe til du.»

«Men har vi da nogen Digter akkurat som denne Sola til at tale Sandhedens Ord?»

«Ja, sandelig har vi det, Gutten min, vi har ogsaa en Digter, der kjæmper for Ret og Sandhed og mangfoldige Gange har taget sig af dem, der er tilføiet Uret – især Smaafolk da,» ytrede Thorvald med Varme.

«Og hvad heder den snille Digteren?»

«Bjørnstjerne Bjørnson!» (Muus 1904c: 405–406)

Linjen fra Zola til Bjørnson kunne vel knapt ha blitt trukket tydeligere, plassert som den er bare noen få sider før guttene og Thorvald finner Mor Sletten drept på sovekammerset. Senere i fortellingen spås også Bjørnsons suksess, ved at et drømmesyn viser at Thorvald en dag vil bli løslatt. I drømmen spilles musikk, og folkemassen jubler idet han går frikjent ut fra Akershus festning med «den store Digter, som havde skrevet 'Ja, vi elsker'» smilende ved sin side (432). Litteraturens makt til å påvirke et strafferettslig utfall blir på denne måten feiret allerede tre år før Sletten virkelig ble løslatt fra fengslet og møtt, om ikke av jubel og korpsmusikk, så i alle fall av et stort folkeoppmøte og en flokk 'bladmenn' utstyrt med fotoapparater (*Stavanger Aftenblad* 1907.02.13). På denne måten stiller forbryterfortellingen seg eksplisitt på Bjørnsons side, og det er en klar forventning om at forfatterens engasjement vil føre frem.

Muus dikter også fritt videre på Bjørnsons møte med Sletten i fengslet. Her beskrives Thorvalds beundring og dikterhøvdningens positur detaljert, og allerede før håndtrykket er unnagjort har Bjørnson kommet til sin konklusjon: «'Det er, som det bares mig for, du har ingen Skyld i din Pleiemors Død, Thorvald Sletten'» (Muus 1904c: 599). I fortellingen holder Bjørnson deretter en lang tale, hvor han ber Thorvald om å finne trøst i Dreyfus-affæren fordi det er «noget usigelig stort i dette at lide uskyldig, skjønt det stundom svier en i Sjælen» (601). Evnen til å lide for sannheten beskrives som et lodd i livet som den uskyldig domfelte deler med forfatteren selv: «Har jeg ikke selv sagt Sandheder, hvorfor man har stenet mig med Haan og Gjøn, og siden en vakker Dag er disse Sandheder af den samme Slægt stillet frem for alt Folket som gyldne Kongsord» (sst.). I denne sammenstillingen ligger et håp om at forfatterens sannhet også denne gangen vil vinne frem. At 'poetokraten' selv blir en fiksjonskarakter gir enda en dimensjon til engasjementet hans i saken. Muus' fremstilling av

møtet i fengslet, som jo også fant sted i virkeligheten, er uten de uttrykkene for forsiktighet eller tvil som preget Bjørnsons egne henvisninger til det i sine avisinnlegg. I fortellingen får møtet mellom de to mennene karakter av å være skjebnebestemt, et inntrykk som de åpenbare parallellene til Dreyfus og Zola bidrar til å bygge oppunder. Drømmer, møter og samtaler peker alle i den samme retningen: mot en frifinnelse som ennå ikke har funnet sted.

I de øvrige forbryterfortellingene, inkludert Bærøes, er Bjørnson først og fremst nevnt i oppsummerende partier som peker mot frifinnelsen de håper vil finne sted (Bærøe 1904: 287; Muus 1904b: 90). I Muus' siste fortelling, skrevet etter at benådningen er et faktum, navngis han blant flere «Fremragende literater» som skal ha sin del av æren (1907: 31). De øvrige er ikke navngitt, men beskrivelsen leder tankene mot andre av Slettens kjente støttespillere, som redaktør og forfatter Thorvald Klaveness og Jacob Breda Bull. For de samtidige leserne av fortellingen favner den imidlertid også om Muus' og Bærøes egne, anonymt utgitte fortellinger, dikt og skillingsviser om saken. I Muus' fremstilling er Slettens løslatelse en folkets seier, ført frem av dets litterære representanter. Seieren tilhører alle, og avslutningsvis i fortellingen vender et altomfattende «vi» seg mot Thorvald og tiltaler ham direkte med et «Lykke til!».

Bjørnson gjør seg gjeldende i forbryterfortellingene også på en annen og mer subtil måte, ved at forbryterfigurene i dem ofte bidrar til å konkretisere og videreutvikle den retoriske forsvarsstrategien hans fra avisinnleggene. Som vi husker, stilte Bjørnson opp en rekke hypotetiske alternativer til at Sletten begikk mordet. Retorikken hans var fundert på karakteriseringer og kontraster som hvilte på kulturelle forestillinger om og forventninger til det kriminelle individet: kontrasten mellom Bjørnsons karakterisering av Sletten og den karakteriseringen som retten hadde lagt

til grunn for straffeutmålingen; kontrasten mellom Bjørnsons karakterisering av Sletten og den overlagte morsmorderen som type; kontrasten mellom Bjørnsons karakterisering av Sletten og andre potensielle mordere, som både kunne være faktiske mistenkte og hypotetiske konstruksjoner. Alle disse kontrasteringene aktualiserte forestillinger og forventninger knyttet til figuren 'Den fødte forbryter', som her ble brukt til å underbygge karakterisering av Sletten som en normal, ikke-kriminell, men feilbarlig mann. På denne måten ble det kriminelle individet utskilt som en mennesketype vesensforskjellig fra folk flest, født med bestemte anlegg som var synlige både for vitenskapsmannen, forfatteren og, via dem, for folk flest. Det eneste problemet var at det ikke fantes en slik alternativ mistenkt i virkeligheten – bare Sletten stod tiltalt.

I forbryterfortellingene blir disse alternative morderne konkretisert. De er ikke tankeeksperimenter eller kollektive figurer med en retorisk funksjon, men fullverdige karakterer, som opptrer som Slettens antagonister i fortellingene om ham. Like fullt bygger fortellingene på de samme kontrastene som Bjørnson tok i bruk i sine innlegg. Forbryterne opptrer ikke bare som agenter som kommer utenfra, men også som dobbeltgjengere som utgjør vrengebilder av Thorvalds karaktertrekk. Fordi fortellerne så ekplisitt plasserer seg på Bjørnsons side i debatten, er det fristende å si at forbryterfortellingene utgjør fiksjonaliserte versjoner av den retorikken han førte i innleggene sine. Fiksjonen har mulighet og evne til å bruke det oppdiktede på andre måter enn saksinnlegget, og det kan være nettopp der fortellingene tydeligst bryter med virkeligheten at de får sitt mest produktive forhold til den. Forbryterfortellingene om Sletten-saken kan leses som kommentarer til strategiene som ble tatt i bruk i øvrige tekster, men de var også i stand til å problematisere spørsmålet om skyld og uskyld på andre måter. De alternative forbryterne de stiller

opp, utgjør overdrevne og spektakulære speilinger av hvordan 'Den fødte forbryter' ble virksom i debatten som helhet.

Dobbeltgjengere, kvinnelige forbrytere og Andersens vitnemål

Forbryterfortellingenes alternativer til at Sletten stod bak mordet var basert på en blanding av stereotyper fra folkelitteraturens sensasjonsromaner og den fremvoksende kriminallitteraturen, opplysninger om alternative mistenkte fra saksgangen og mer og mindre løse rykter formidlet av pressen. På tvers av de fire fortellingene stilles det opp en rekke skyldige og medskyldige, deriblant profesjonelle kriminelle, som tyver og bondefangere, omstreifere, kramkarer, tatere og slu advokater. Til sammen utgjør antagonistene en katalog over ulike forbrytertyper fra populær fiksjon fra perioden. De er menn og kvinner av en annen rase, utlendinger, dobbeltgjengere, 'nye kvinner' eller alkoholiser-te delirister. Noen av dem har overnaturlige evner, som hypnose, spådomsevne og suggesjon. Gjennom forkledninger oppnår de sosial mobilitet og iscenesettes både som omstreifende kriminelle og utenlandsk adel. Samtlige av fortellingene ender med at disse 'virkelige' morderne unnslipper, og heller ikke forbryterfortel-lingen Thorvald Sletten oppnår en full frikjennelse.

Fortellingene lanserer hovedsakelig tre alternative forklaringer, som hver på sin måte aktualiserer forestillinger om 'Den fødte forbryter': For det første er det to eksempler på at den egentlige morderen er Slettens dobbeltgjenger, i et spill med identitet som står i et interessant forhold til motsetningene som Bjørnson bygget sin retorikk på. I likhet med hans innlegg tjener de til å skille ut kriminelle egenskaper etter et dualistisk mønster, men den fiksjonslitterære behandlingen av disse kontrastene

medfører en langt tydeligere identitetsproblematikk enn den som forekommer i avisdebatten. For det andre lanserer flere av fortellingene en kvinnelig antagonist som må ta store deler av skylden for mordet, og som bygger på sin samtds forestillinger om 'Den kvinnelige forbryter' som dobbelt gåtefull og dobbelt monstrøs. For det tredje blir også den historiske personen Ole Lauritz Andersen en sentral forbryterskikkelse i Bærøes fortelling. Dette har åpenbare etiske implikasjoner og involverer utbrettingen av en privat sykdomshistorie og problematiseringer av grensen mellom sinnssykdom, diktning og kriminalitet. Samtlige av alternativene bidrar til å tematisere forbryterens identitet, men også forbrytelsens årsaker.

Det første alternativet, dobbeltgjengerne, opptrer mest utstrakt i Muus lange føljetong «Thorvald Slettens Skjæbne», hvor det er karakteren Erik Allgot som står bak de mange intrigene og forviklingene som leder til Mor Slettens død. Mens Thorvald er Mor Slettens uekte sønn, men biologiske nevø, er Allgot hennes avdøde ektemanns sønn fra et førekteskapelig forhold. Som liten ble Allgot stjålet av en taterkvinne, og på grunn av dette har han vokst opp i Sverige. Der har han levd et dobbeltliv, dels som tater og dels i rollen som en ung adelsmann. Når han vender tilbake til fødestedet, havner Allgot umiddelbart i konflikt med Thorvald over kvinnen Eva Guldholm, som de begge gjør kur til. Kort tid etterpå oppdager han hemmeligheten bak sin herkomst og skjønner at han selv kunne hatt krav på Sletten-gården. For å hevne seg på Thorvald og sørge for at arven heller ikke tilkommer ham, setter han i gang konspirasjonene som ender med Mor Slettens død og Thorvalds domfellelse. I symbolsk forstand er Allgot og Thorvald hverandres fosterbrødre. De deler den samme usikre tilknytningen til gården Sletten, Allgot fordi han er født utenfor ekteskap og Thorvald fordi han er et fosterbarn. Allgotvs hevnplan kan slik forstås som en moderne variant av

de mytologiske konfliktene mellom brødre som Kain og Abel eller Romulus og Remus. Han er ute etter å utslette sin ukjente fosterbror for å overta både kjærlighetsinteressene hans, arven hans og, til syvende og sist, selve identiteten hans.

Utseendemessig og i karakteregenskaper er Allgot og Thorvald hverandres motsetning. Mens Thorvald er blond og staut, ærlig, arbeidsom og stedbunden, lever den mørklette, tungsinnede og demoniske Allgot på svindel og lyssky virksomhet, uten noe fast tilholdssted (1904c: 7, 9). Allgot fremstår slik som en legemliggjørelse av de kriminelle anleggene Thorvald ville vært forventet å ha dersom han var morderen. Motsetningene mellom dem består av de samme todelingene som preget Bjørnsøns argumentasjon for Slettens uskyld: Uskyld settes opp mot skyld, normalitet mot avvik, godt mot ondt og det hjemlige mot det fremmede. I fortellingen sørger Allgots langvarige og sinnrike konspirasjoner for at Thorvald allerede *før* mordet på Mor Sletten oppfattes som uærlig, utro, tyvaktig og, indirekte, morderisk. Thorvald får skylden for at gravide Eva drives til selvmord, i en slags kjærlighetens Dreyfus-affære der det egentlig er den libertinske løytnant Athur Helt som er skyldig. Slik mister Thorvald sitt gode rykte, mens Allgot selv opptrer som en svensk adelsmann med vinnende personlighet og stor rettferdighetssans. Tematisk sett har denne ombyttingen rase-, klasse- og identitetsmessige implikasjoner forbundet med Allgots bakgrunn. Når Thorvald til sist dømmes til fengsel for et mord han ikke har begått, speiler det skjebnen som rammet Allgot som spebarn og hvordan han, som omreisende tater, har vært definert som unorsk og henvist til en eksistens i samfunnets marginer. Nå er det Thorvald som i sin tur skal fradømmes sin tilhørighet i det norske samfunnet. Samtidig bidrar fortellingen til å 'forklare' bakgrunnen for at Sletten fremstod med så motsetningfulle personlighetstrekk i den offentlige debatten. Muus skaper et fiksjonsunivers som ikke

primært forklarer mordet på Mor Sletten, men problemstillingene som vedrørte Slettens psykologi. Dobbeltgjengermotivet tillater fortellingen å kretse omkring Allgots karakterdrap på Thorvald, fremfor det faktiske mordet på fostermoren hans. Fostersønnens symbolske utslettelse og død erstatter Mor Slettens virkelige dødsfall som handlingens omdreiningspunkt, og det er Thorvald som fremstår som fortellingens offer.

I en av de kortere fortellingene om Sletten-drapet, med tittelen «Thorvald Sletten's Saga», er dobbeltgjengermotivet ytterligere konkretisert. Her fremstår ikke fordoblingen som en langvarig, identitetsmessig utvekslingsprosess, men som et konkret likhetssmotiv som det ikke gjøres noen hemmelighet av. Slettens dobbeltgjenger er en mann ved navn Viggo Bloch, og for sikkerhets skyld introduseres han i et delkapittel som heter «Thorvald Slettens Dobbeltgjænger». Bloch er til forveksling lik Thorvald av utseende og har tidligere hatt et forhold til den nåværende kjæresten hans (Muus 1904b: 18). Likhetene og motsetningene mellom de to omtales eksplisitt ved flere anledninger, som i de to følgende eksemplene:

1. Viggo Bloch var Thorvalds udtrykte Billede, men den første syntes dog at være vidt forskjellig fra ham, som han sad her skjælvende af Raseri, stirrende vildt fremfor sig med de blodunderløbne Øine, der bar en Morders rædselsfulde Blik. (21)
2. Her havde hun Thorvald Slettens udtrykte Billede for sig. I Figur, Holdning, Træk for Træk lignende de to hinanden fuldstendig, kun det, at Viggos Ansigt bar et frækkere, skumlere Drag end den andens. (58)

I likhet med Allgot representerer Bloch alt det Sletten ikke er, samtidig som han bærer alle de stereotypiske kjennetegnene til

'Den fødte forbryter'. Han har levd et omflakkende liv i Amerika i en årrekke, frekventerer Vaterland som bondefanger og benytter hypnose for å kontrollere andre menneskers vilje. Dertil kommer de beskrivende sitatene ovenfor, der han tilskrives en morders blick og et skummelt drag i ansiktet. Beskrivelsen minner om analysen av Slettens fototypi i avisinnlegget som konkluderte med at ansiktsuttrykket hans var godt. Det gode og det onde draget i ansiktstrekkene er det eneste skillemerket mellom Thorvald og hans kriminelle dobbeltgjenger, og introduksjonen av Bloch etterlater liten tvil om at han kommer til å være delaktig i mordet på Mor Sletten.

Det oppstår imidlertid en interessant forvikling i dette tilsynelatende enkle plottet. Mordet på Mor Sletten begås ikke av Bloch, men av Thorvald selv – som like fullt er uskyldig dømt! Forklaringen ligger i flere intrikate intriger som lar seg utvikle og komplisere av at det er to personer som vil hevne seg på Thorvald. Den ene er Bloch, som er ute etter å vinne tilbake Alette fra Thorvald. Den andre er en kvinne ved navn Ella Morinsky, som ikke kan godta at hun har blitt avvist av Sletten til fordel for Alette. I begynnelsen av fortellingen er de to antagonistene ukjente for hverandre, men etter hvert treffes de og finner ut at de har felles interesser. Sammen iscenesetter de Slettens domfellelse ved at Bloch kler seg ut som Thorvald og sørger for at han blir sett av vitner hos våpenhandleren i Kristiania. Deretter hypnotiseres Thorvald av Bloch, og i transen skyter han fostermoren uten å ha noe minne om det i etterkant. I den avgjørende gjerningen blir dobbeltgjengerne over i hverandre ved at Blochs vilje utføres med Thorvalds kropp. Spørsmålet om skyld og uskyld forvanskes, og det iboende paradoksale ved dobbeltgjengermotivet kommer til overflaten: Hvem dreper Mor Sletten, og hvem er den skyldige?

Spørsmålet om skyld og ansvar stod helt sentralt i tidens debatt om hypnose og kriminalitet, som var mer utstrakt og faglig

belagt enn man kanskje skulle tro. I 1890-årene hadde det pågått en større faglig diskusjon om temaet hypnose og kriminalitet i Europa, med utstrakte kulturelle implikasjoner (Ystehede 2013: 74; Andriopoulos 2008). I Sletten-saken nevnte Bjørnson hypnose ved flere anledninger, fordi han mente at advokater og andre som trodde på Slettens skyld «[u]den at vide eller ville det blev (...) forudintagne og hypnotiserede, eller hypnotiserede sig selv og andre» (*Verdens Gang* 1906.01.16, 1906.02.19). Den mer generelle hypnosede-batten handlet imidlertid om determinisme og fri vilje, og dreide seg blant annet om hvem som kunne la seg hypnotisere og hvorvidt et hypnotisert menneske kunne anses som ansvarlig for handlingene sine. Nancy-skolen, med nevrologen Hippolyte Bernheim i spissen, mente at alle mennesker potensielt kunne la seg hypnotisere, mens Paris-skolen, forbundet med Jean-Martin Charcot og Gilles de la Tourette, mente at det særlig var hysteriske og nervesvake mennesker som var mottagelige. Charcots berømte fremvisninger av hysteriske pasienter inkluderte flere eksperimenter som utforsket forholdet mellom hypnose og kriminalitet (Bogousslavsky, Walusinski & Veyrunes 2009: 198). Spørsmålet var, som i forbindelse med medfødt kriminalitet, hvorvidt man kunne straffe en person som var predeterminert – av biologiske, psykologiske eller hypnotiske faktorer – til å begå en kriminell gjerning. I bredere forstand handler det om menneskets natur og i hvilken grad det er mulig å kontrollere sine tanker, begjær og handlinger.

Gjennom hypnoseplottet knytter Muus Sletten-saken til denne bredere debatten. Bloch og Morinsky tar utgangspunkt i at det norske rettssystemet ikke er kjent med forholdet mellom hypnose og skyld, slik at Bloch kan unngå å få blod på hendene og Thorvalds dom blir rent juridisk riktig (1904b: 63). Slik åpner fortellingen for at Thorvald kan ha begått mordet og like fullt være uskyldig: «Thorvald har bare været en Automat i

vaare Hænder. Vi to er i Realiteten Mor Slettens Mordere'», sier Morinsky til Bloch (1904: 84). I fortellingen lider de to av samvittighetskvaler, men de tillates også en delvis lykkelig slutt. Ved fortellingens utgang har de forelsket seg i hverandre og bestemt seg for å leve livet sammen og dele samvittighetsbyrden. Den åpne og uavsluttede slutten på fortellingen, der antagonistene pleier kjærligheten mens Thorvald forblir fengslet, underbygger den implisitte rettskritikken ved å understreke det urettferdige i at de virkelige forbryterne går fri – men slik forblir det også utydelig hvem som virkelig er skyldig i mordet.

Også denne 'løsningen' på skyldspørsmålet tangerte aspekter ved Sletten-debatten. Det var etter hvert flere som mente at Sletten burde benådes og frigis selv om det skulle vise seg at han faktisk stod bak drapet på fostermoren. Ifølge *Aftenposten* reiste Klaveness omkring i landet med en appell for frikjennelse der han slo fast at «hvis en saa beskeden og hensynsfuld Gut som Thorvald Sletten var en Forbryder – saa gid, vi havde mange slige Forbrydere!» (1901.01.19). En annen redaksjonell appell for benådning, i avisen *Kysten*, sa det senere i enda klarere ordelag: «Men selv om han virkelig er skyldig, saa vil det neppe medføre nogen Fare for Samfundet at frigive ham. Derfor benaad Sletten!» (1905.01.17). Mange lesere reagerte på redaktørens utsagn, som førte til debatt om straff og dens formål, men det var også flere som hadde fattet sympati for Sletten uavhengig av hvorvidt han var skyldig i drapet. Som vi så tidligere, la også Bjørnson vekt på muligheten for at Sletten kunne være skyldig – det var bare ikke snakk om overlagt mord. I «Thorvald Sletten's Saga» tilbys leserne en fiksjonalisert løsning som tillater nettopp en slik forståelse av Slettens skyld. Forbindelsen mellom dobbeltgjenger-motivet og hypnoseplottet tjener til å underbygge det vanskelige skillet mellom menneskets 'onde' og 'gode' side ved å vise at det ikke alltid er en klar sammenheng mellom vilje og handling.

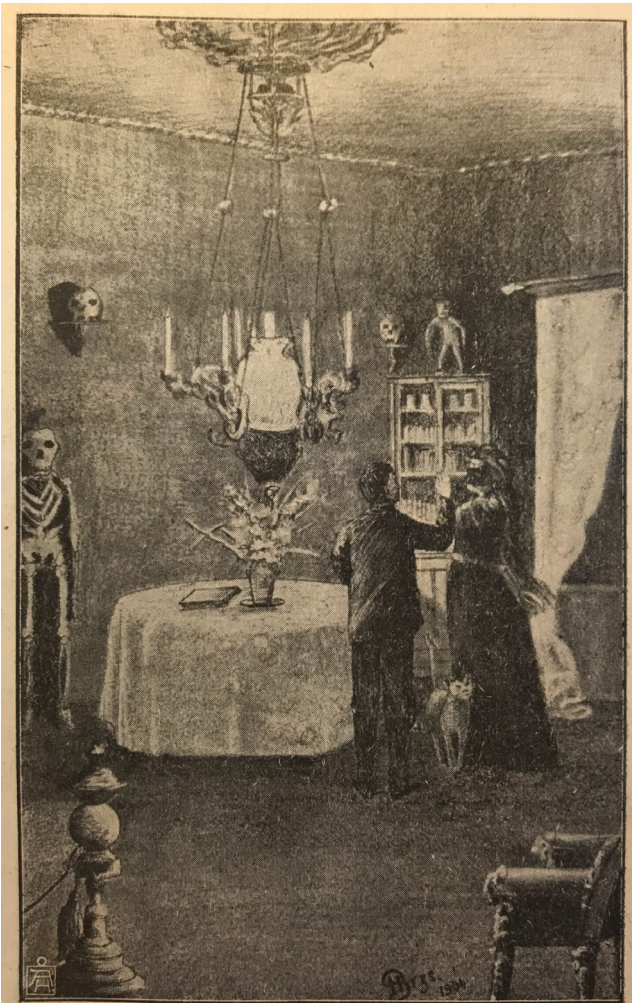
Hypnoseplottet gjentas i «Thorvald Slettens Historie», som Muus gir ut rett etter at Sletten har blitt benådet i 1907 – men med en interessant vri. For det første er det ikke lenger en annen kvinne involvert i kjærlighetsintrigen, men en annen mann. Når han mislykkes i å forføre Thorvalds kjæreste, slår han seg sammen med en kamerat og forsøker å hypnotisere ham for at han skal drepe fostermoren. For det andre feiler denne planen i siste øyeblikk, slik at kjeltringene må utføre drapet selv. Det er fristende å tenke seg at Muus skrev en ny versjon av det samme plottet for å sørge for at den da benådede Sletten fremstod som fullstendig uten skyld i mordet, og uten andre kjærlighetsinteresser enn virkelighetens Marie Martinsen. Det var godt kjent i offentligheten at hun hadde ventet på ham mens han satt fengslet, og at de giftet seg kort tid etterpå (*Stavanger Aftenblad* 1907.02.13; 1907.03.32). I alle tilfeller ser vi en utvikling i Muus' fortellinger som går fra tvetydige løsninger på spørsmålet 'Hvem gjorde det?' til fremstillinger som ikke etterlot noen tvil om Slettens uskyld. Til tross for sine ekstravagante fiksjongrep, beholder også samtlige av fortellingene en nær forbindelse til kjernespørsmålene som ble debattert i forbindelse med den historiske saken.

Det andre alternativet, at en kvinne står bak mordplanen, finner vi i to av de fire fortellingene. Ved siden av Morinsky, som står bak mesteparten av planleggingen når Thorvalds hypnosemord skal iscenesettes, møter vi en kvinne kalt Esmeralda i Bærøes «Thorvald Sletten eller Mordet i Vestby». At en kvinne står bak mordet er en forestilling som er unik for de fiksjonaliserte fremstillingene av Sletten-saken og som vi ikke gjenfinner i debatten for øvrig, i alle fall om vi ser bort fra hvordan deler av skylden overføres på offeret selv. Kvinnelige antagonister er imidlertid typisk for folkelesnings- og sensasjonsromanene fra perioden (Carling 1976: 33; Macdonald 2013: 128). I begge fortellingene avviser Sletten kvinnen til fordel for kjæresten. Den

avviste kvinnen bestemmer seg deretter for å ta hevn ved å ramme fostermoren. Hun setter ikke planen ut i livet på egenhånd, men benytter seg av mannlige medhjelpere som er motivert av penger, begjær eller en blanding av de to.

Om Allgot og Bloch er Thorvalds dobbeltgjengere, står de kvinnelige forbryterne Morinsky og Esmeralda i en tilsvarende relasjon til forloveden hans. Det var et velkjent faktum i den historiske saken at Sletten var forlovet med Martinsen, som var med barn da han ble fengslet, og at hun ikke hadde brutt forlovelsen. Alle forbryterfortellingene fremhever troskapen hennes, og Thorvalds kjæreste er en karakter som mer og mindre åpenbart er bygget over de kjente opplysningene om Martinsen. I mange forbryterfortellinger om historiske drapssaker ble den dømtes familie hengt ut og gitt deler av skylden for forbrytelsene, som i Hagbø- og Ryentveitsaken. I Sletten-fortellingene, og i pressedekningen ellers, har man imidlertid vist et relativt stort hensyn til Martinsen. Samtlige fortellinger anonymiserer henne, og til tross for tidens holdninger til utenomekteskapelige barnefødsler er hun fremstilt svært fordelaktig. I fortellingene har Martinsen på ulike måter fått den kvinnelige heltinnens plass, og hun er overalt fremstilt som en ærlig, trofast, omsorgsfull og dydig kvinne, med samme bakgrunn som Thorvald selv. Utseendet hennes beskrives som klassisk, pent og nordisk.

I motsetning til Thorvalds kjæreste er både Morinsky og Esmeralda utenlandske, eksotiske skjønnheter, som kler seg i fargesterke drakter. De opptrer som adelige, er elegante og har tilgang på store pengesummer, selv om den virkelige bakgrunnen deres forblir uklar. Særlig Morinsky fremstilles i tråd med forventningene til den emanspierte 'nye kvinnen'. Hun kan bruke revolver og gift som våpen, drikker gjerne konjakk og whisky, er sportslig, fritenker og økonomisk selvstendig (Muus 1904b: 33, 50). Det kommer ikke som noen overraskelse at hun samtidig

„Sværg Du, at Du vil dræbe Mor Sletten?“

„Ja, det sværges jeg!“

Illustrasjon av at karakteren Esmeralda planlegger drapet på Mor Sletten, trykket i fortellingen «Thorvald Sletten eller Mordet i Vestby» (Bæroe 1904: 161).

nærer «liden Agtelse for Mandkjønnet» og er vant til å dreie menn om lillefingeren (50). Bærøes forbryterkvinne, Esmeralda, er kanskje ikke like outrert, men også hun fremstår som en selvstendig og aktiv kvinne. Hun opptrer, ikke ulikt Allgot, vekselvis som tater, spiritistisk medium og en adelskvinne som går under navnet mademoiselle Grèvy. 'Den nye kvinnen' var en figur som, sammen med den hysteriske kvinnen og den monstrøse kvinnen, utgjorde kvinnelige motsvar til i utgangspunktet maskuline figurer som den dekadente eller degenererte, eller 'Den fødte forbryter' (jf. Wood 2001). Det refereres gjentatte ganger til at Esmeralda tilhører en «Race», taternes, som har mystiske og potensielt magiske egenskaper (Bærøe 1904: 21). Samtidig er hun halvt kristen, og splittelsen i identiteten hennes tilskrives denne blandingen av «blod» (175). Også Morinskys besettelse av Thorvald knyttes til det at hun er utenlandsk. Som hun selv sier til Viggo Bloch: «jeg indrømmer, at denne Lidenskab er abnorm, næsten vanvittig, men jeg er heller ikke af samme Malm som andre kvinder hertillands» (1904b: 59). Slik knyttes begge kvinnene til mystikk, avvik og grenseområder mellom ulike identiteter. Vi kjenner igjen forestillingene om den forbryterske kvinnen som en psykologisk gåte, og hvordan det forbryterske er knyttet til samtidens rammer for kvinnekjønnen og kvinnelig seksualitet.

Som vi har sett, var den kvinnelige forbrytelsen ofte forbundet med seksuelle avvik og prostitusjon fremfor forbrytelser som tyveri og mord. Når Thorvald tvinges til å velge mellom kjæresten og disse forførende *femmes fatales*, beskrives dilemmaet etter mønster av 'madonna-hore-komplekset'. Tankene hans om kjæresten kretser omkring evig kjærlighet og en stabil fremtid sammen, mens dragningen mot den andre kvinnen er erotisk ladet og avhengig av fysisk nærvær. Denne fordoblingen tillater fortellingene å utforske erotiske spenninger uten at de knyttes

direkte til Martinsen. Skillet mellom de to kvinnetypene, og mellom kjærlighet og begjær, korresponderer samtidig med et skille mellom tradisjon og modernitet, friskt og sykt, rett og galt, som strukturerer fortellingene. Både Muus' Morinsky og Bærøres Esmeralda gjør eksplisitte forsøk på å forføre Thorvald. De fremstår som tiltrekkende, men farlige kvinner som driver mennene omkring seg til å begå grenseoverskridende handlinger. Slettens gjentatte indre kamp mot seg selv for å unngå denne skjebnen får frem hans menneskelighet, og hans moralske triumf forsterker fremstillingen av ham som deres motsats. Særlig i sin relasjon til Morinsky i Muus' fortelling blir Thorvald fremstilt som menneskelig vaklende, men med en seirende, god moral. Samtidig blir han redusert til en passiv og letturt bondegutt, som mangler den verdensvante kvinnens *savoir-faire* både når det gjelder å håndtere truende situasjoner og når det gjelder det å tolke den andres erotiske intensjoner. Thorvald inntar en feminin rolle i handlingsforløpet, noe som forsterker Morinskys maskuline kvaliteter ytterligere. I likhet med i Bjørnsons debattinnlegg skapes det her et skille mellom den gode, men feige og veike mannen og den styrken som kreves av en virkelig kriminell.

Innføringen av forestillinger knyttet til 'Den kvinnelige forbryter' i Sletten-fortellingene fremstår i utgangspunktet som et av de mer markante og åpenbart fiksjonaliserte bruddene med den tradisjonelle forbryterfortellingen og de kjente faktaene i saken. Samtidig kan den sees i forlengelse av hvordan forbryterfortellinger og skillingsviser ofte spekulerte i hvorvidt deler av, eller hele, skylden lå hos en kvinne og ikke hos den dømte, mannlige morderen. Slike forskyvinger av skyld står i forlengelse av fortellingenes tendens til *victim blaming*, som særlig rammer kvinnelige mordofre. At skylden dreide mot offeret, var en tendens også i Sletten-saken. Både Gundersen og Bjørnson legger vekt på Mor Slettens dårlige karakter: Gundersen gjør det for

å forklare hvorfor Sletten drepte henne. Bjørnson gjør det for å forklare personlighetstrekkene hans (Gundersen 1903: 141, 143; Bjørnson i *Verdens Gang* 1906.01.24). Også i pressedekningen som helhet skjer det en vending i denne retningen etter hvert som tiden går. I begynnelsen siteres vitner på at Mor Sletten var en sjeldent arbeidsom, ærlig og kristen kone, mens det senere er hennes uforsonlige gemytt, strenge oppdragelse og raseriutbrudd som fremheves. I samtlige av forbyterfortellingene fremstilles forholdet mellom Thorvald og fostermoren som anstrengt på grunn av hennes urettferdige krav, sinneutbrudd og antipati overfor Thorvalds kjæreste, og dette forsterker fremstillingen av Thorvald som offer. Ved å introdusere fiktive kvinnelige forbrytere, unnlater imidlertid både Muus og Bærøe å skylde på avdøde Mor Sletten eller Martinsen. Bærøe gjør helt eksplisitt et poeng av at han har ønsket å ta hensyn til Slettens forlovede i fortellingen (Bærøe 1904: 286). Selv om også hun blir portrettert i boken, nevnes hun ikke med sitt riktige etternavn.

Slike personvern hensyn har ikke blitt tatt når det gjelder Ole Lauritz Andersen, som også blir en sentral forbryterfigur i Bærøes fortelling. Hans fremstilling av «barber Andersen» utgjør det som er fortellingenes mest etisk problematiske forslag til en alternativ skyldig. Som vi husker, førte Andersens vitnemål til at det ble åpnet nye høringer i Sletten-saken i tiden rett før Bjørnson skrev sine første innlegg om den i 1900. Involveringen hans i saken kulminerte i november det året med at han selv tilstod drapet under en fyllekule. Dagen etterpå trakk han både tilståelsen og alle øvrige vitnemål han hadde gitt i saken, som han nå vedgikk at var oppspinn basert på det han «læste om Sletten-mordet i bladene» og inspirasjon fra «Historier, - saadanne som staar nedenfor Bla'ene» (Andersens mor, sitert i *Aftenposten* 1900.07.11; Eriksen 1906: 32). Andersen ble harselert mye med i pressen, men like fullt påvirket vitnemålene hans hvordan saken

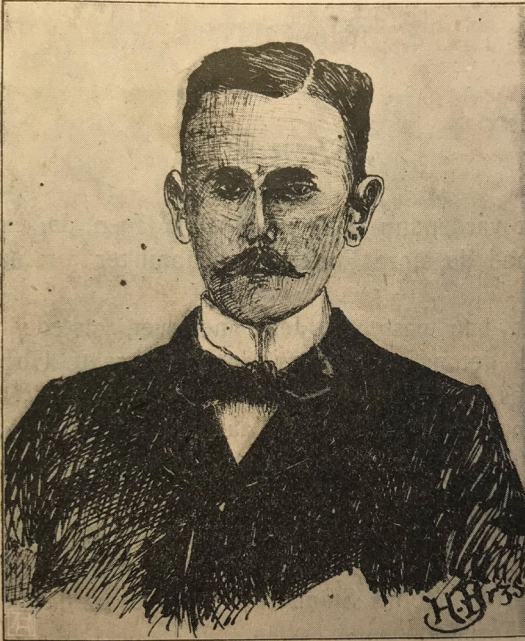
ble forstått. Han kan oppfattes som et konkret eksempel på den farlige virkningen mange, inkludert Bjørnson og Christen Collin, mente at presse og folkelitterære fremstillinger av forbrytelser kunne ha på svake sinn. Det ser vi ikke minst når Andersen selv blir gjenstand for oppdiktning i den samme typen fortelling som i sin tid inspirerte hans egen oppfatning av saken.

Diktningen omkring Andersen forsterker inntrykket av at forbryterfortellingen stod i et særlig fritt, men også særlig problematisk, forhold til de historiske sakene de skrev om. I avisene hadde imidlertid Andersens sykdomshistorie og avvik allerede blitt grundig dokumentert. *Aftenposten* slo tidlig fast at «Andersens sensationelle Meddelelser er det reneste Oppspind, – født i en uklar og af Drik og Sygdom svækket Hjerne» (1900.07.11). Under høringen kom det også frem at han hadde vært behandlet for nervøsitet og epileptiske anfall, at han var alkoholiker, og at han gjentatte ganger hadde hatt alkoholinduserte delirium. Både i disse høringene og i den øvrige pressedekningen ble sykdomshistorien satt i sammenheng med Andersens interesse for diktning, drama og litteratur, som til sammen forklarte de falske vitnemålene. De samme egenskapene og avvikene som gjorde Andersen utroverdig som vitne i den historiske saken, gjør ham imidlertid egnet som drapsmann i Bærøes fortelling. Esmeralda, som betaler ham for å utføre drapet, slår fast at ingen vil mistenke ham eller en gang tro ham dersom han skulle tilstå i etterkant (1904: 173). Samtidig kan sykdomshistorien hans forklare både hans moralske forfall utover i fortellingen og hva som gjorde ham til en potensiell morder i utgangspunktet. Andersens sykdoms- og forfallshistorie er strukket ut over flere nokså langtekkelige kapitler i Bærøes fortelling og skildrer en gradvis overgang fra livlig fantasi via alkoholisme til lystløgn og sinnssykdom. Tidens diskurs om kriminalitetens patologiske årsaker spiller faktisk en enda mer sentral rolle i fremstillingen av den biografisk funderte

Andersen enn det den gjør i forbindelse med fiksjonsfigurene Esmeralda, Morinsky, Allgot eller Bloch.

Bærøe lar noe tvil komme Andersen til gode, og det er medhjelperen hans, kalt «Slangen», som avfyrer skuddet mot Mor Slettens hode. Tekstens dom over Andersen er like fullt entydig: «[D]og gaar denne Mand paa Frifod og nægtes Tilregnelighed, medens Thorvald Sletten maa vansmægte i Fængsel» (Bærøe 1904: 286). Avslutningen tydeliggjør at handlingsforløpet i fortellingen er ment som et saksinnlegg, ikke bare en støtteerklæring til Sletten i fiksjonens form. Dette er selvsagt etisk problematisk, særlig i lys av de mange dokumentariske grepene Bærøe benytter seg av. Andersen blir både potrettert og nevnt ved sitt fulle navn i boken, og for de samtidige leserne må det ha vært vanskelig å etablere et tydelig skille mellom fortellingens fremstilling av hendelsene og de kjente, men trolig falske, opplysningene Andersen hadde gitt til pressen.

Selv om ingen av forbryterfortellingene nevnes direkte i pressen eller i Sletten-debattens fortsettelse, kan man fundere på om ikke Bærøes fremstilling virkelig fikk innvirkning på den offentlige forståelsen av Andersens vitnemål. I perioden 1906–1907 skrev både Bjørnson, Eriksen og Breda Bull at det kanskje likevel var en kjerne av sannhet i Andersens mange og motstridende vitnemål. Sinnssykdommen hans kunne ha dekket over viktig informasjon, eller han kunne slumpet til å avdekke den sanne løsningen på mordet. Slik kan Bærøes fiksjonsplott ha bidratt både til å konkretisere løsningene som tidlig ble utforsket rent hypotetisk hos Bjørnson, og til å implisere en virkelig og trolig sinnsforvirret person i mordet. I Bærøes fortelling må vi imidlertid ikke velge mellom det overlagte mordet og forslaget om at en tilfeldig kramkar kan ha drept Mor Sletten i et anfall av galskap. Også i denne fortellingen er det hele fundert på et hevnplott der hele poenget er å få Sletten uskyldig dømt.

Ovenstaaende Billede af Barberen er reproducet efter et Fotografi, taget straks efter at han havde faaet egen Forretning.

I «Thorvald Sletten eller Mordet i Vestby» trykkes et portrett som angivelig viser Ole Lauritz Andersen (Bæroe 1904: 193).

Disse tre alternativene til at Sletten utførte mordet gjør forbryterfortellingene til bidrag i Sletten-debatten. De allvitende fortellerne presenterer ikke bare sine hyperbolske og fiksjonaliserte

forklaringer på hvorfor fortellingens Thorvald er uskyldig, men avslutter også med konkrete støtteerklæringer til Slettens forsvarene og tidvis også til Sletten selv. Bjørnson fremstilles som en folkets stemme i kraft av å være nasjonalskald og stor dikter, men de folkelitterære forfatterne iscenesetter den samme utsigelseskraften gjennom sin fortellerstil. Her kan Muus og Bærøe ha hatt et fortrinn på grunn av sin anonymitet og sin eksistens på siden av den etablerte offentlige samtalen i Norge. Der Bjørnsons innlegg ble utfordret av motdebattanter og hadde innvirkning på hans egen status som offentlig person, stod de sterkt fiksjonaliserte fremstillingene i forbryterfortellingene uimotsagt. Skjult bak anonymitet og pseudonymer kunne Muus gi ut til sammen tre variasjoner diktet over det samme historiske forelegget. Forbryterfortellingene kritiseres ikke i mediene og omtales ikke av debattantene i Sletten-debatten – men vi vet at de ble *lest*, og vi ser hvordan de selv skaper seg en plass i debatten ved å omtale den, omdikte den og posisjonere seg i den. Vekslingen mellom fiksjonalisering og dokumentarisme skaper en dobbelteksposering av kjent informasjon om saken og velkjente grep fra formellitteraturen. Også i selve fremstillingen av alternative forbrytere, kan vi se at fortellingene bygger videre på ideer og forestillinger som sirkulerte, særlig om ‘fødte forbrytere’, som her kan bygges ut og omformes innenfor fiksjonsuniversets rammer.

Om vi avslutningsvis kaster et blikk tilbake over Sletten-saken, ser vi at det er et stort spenn i rollen litteratur og diktning kunne spille i en historisk kriminalsak. Bjørnson og Andersen kan betraktes som ytterpunktene i dette spennet. På den ene siden står den prominente, genierklærte dikteren med stort handlingsrom i den norske, litterære offentligheten. På den andre siden står den utilregnelige og tidvis deliriske oppdikteren, som aldri lyktes i å bli forfatter eller skuespiller, men som like fullt spilte en rolle i Sletten-saken og ble en karakter i Bærøes fortelling. Begge bidro,

sammen med andre debattanter, skribenter og forfattere, til å sannsynliggjøre at Sletten *ikke* hadde en forbryterpersonlighet. Sletten-korpuset synliggjør mangfoldet og kompleksiteten i den offentlige samtalen og de produktive utvekslingene, appropriasjonene og brytningene som oppstod tekster imellom. Sletten fikk ikke saken sin gjenopptatt, og han ble aldri frikjent for drapet på Mor Sletten. Likevel ble det offentlige bildet av ham fullstendig endret i løpet av de åtte årene som gikk fra han ble fengslet til han ble løslatt og benådet. Forestillingene knyttet til 'Den fødte forbryter' spilte en avgjørende rolle for hvordan dette lot seg gjøre, både i debattinnleggene og de fiksjonaliserte forbryterfortellingene. Figuren knyttes til historiske mennesker, tas i bruk i rettsmedisinsk sammenheng og opptrer som en tydelig fiksjonalisert og litterær figur. Til sist utgjør den kulturelle figuren en mistenkt i sin egen rett, realisert gjennom forbryterfortellingenes fiksjoner, som helt kan erstatte Sletten som den skyldige.

Født forbryter

Avsluttende refleksjoner

Mens jeg har jobbet med de varierte forbryterfremstillingene i denne boken, har jeg innimellom valgt bergensartist Anja Elena Vikens «Født forbryter» (2013) som lydspor til arbeidet. Siste strofe og refrenget lyder slik:

Eg teller kvinner, eg teller penger
Eg teller synder og fremmede senger
Eg teller toner og nederlag
Teller oppsig og ubehag
Eg finner nesten alltid veien
Og møter min egen realitet;
Eg var født forbryter, baby
Det er det eneste eg vet
Eg vet
Eg var født forbryter
Det er det eneste eg vet
Sånn går dagene
Sånn går dagene
Sånn går dagene for en kjeltring som meg

Sånn går dagene
 Sånn går dagene
 Sånn går dagene for en kjeltring som meg

I intervjuer har Viken uttalt at låten er inspirert av Johan Borgens novelle «Av en født forbryters dagbok» (1954), der barnets fremmedgjorte blikk på verden utvisker etablerte kulturelle koder for hva som er rett og galt (*Bergens Tidende* 2013.05.24). I sangteksten er det den voksne forbryteren vi møter, som fremdeles misforstår verden og misforstås av den. Ved å synge fra forbryterens ståsted går Viken også i dialog med en langvarig folkelitterær og sanglyrisk tradisjon, som inkluderer forbryterfortellinger og skillingsviser. For den som har det sene 1800-tallets 'fødte forbryter' i tankene, gir både tittelmotivet og gjentakelsene i refrenget gjenklang i kjente forestillinger. Det ligger en determinisme i jeg-ets visshet om å være født forbryter («Det er det eneste eg vet») og i tilværelsen med stadig gjentatte norm- og lovbrudd («Sånn går dagene»). Tempoet og Vikens stemmebruk understreker imidlertid at dette verken er en apologi for forbryteren eller en klagesang som dveler ved monotonien i dagene som går. Snarere er dette et jeg som insisterer på at man er den man er og lever deretter: Sånn er det bare.

Når vendingen 'født forbryter' opptrer i Borgens novelle og Vikens sangtekst, antyder det at noen av kjerneforestillingene knyttet til figuren har en kulturell bestandighet som går helt til vår egen samtid. Uttrykket har forblitt en del av vårt felles kulturelle tankegods selv om det ikke nødvendigvis knyttes til kriminalvitenskapelige gjennombrudd og navn som Cesare Lombroso lenger, og det følger fremdeles bestemte forventninger med det. I stedet for fysiognomi og degenerasjonsteori, er man i dag opptatt av særlig tre biologiske faktorer: de psykofysiologiske, hjernemekanismer og genetikk (Ling, Umbäck & Raine 2019).

Opp gjennom hele 1900-tallet finner vi internasjonale eksempler på at et eller flere av disse blir trukket frem som argument i rettsaker eller debattspørsmål i forbindelse med kriminalsaker, til tross for at forskningen viser at det fremdeles ikke ligger enkle årsaksmekanismer bak biologiens betydning for kriminell atferd (sst.). Forestillingen om at mennesket kan være disponert for voldelig atferd fra fødselen av, er nesten overraskende seiglivet tatt i betraktning hvor lite vitenskapelig belegg den fremdeles har. Nå, som da, er tanken om at noen mennesker fødes med anlegg for kriminalitet forbundet med spørsmål om lovbryterens plass i samfunnet, som blant annet dreier seg om eksistensen av fri vilje, grensen mellom tilregnelighet og utilregnelighet, hvordan kriminelle kan og bør straffes, hvordan kriminalitet kan forebygges og i hvilken grad den kriminelle kan endre atferd gjennom straffereaksjoner eller behandling. Det er ikke vanskelig å finne eksempler på at problemstillinger, argumenter og forestillinger som jeg her har forbundet med 'Den fødte forbryter', fremdeles gjør seg gjeldende.

Likevel er det noe spesielt med den perioden jeg har tatt utgangspunkt i her, og ved funksjonene 'Den fødte forbryter' fikk i de tekstene og kriminalsakene jeg har trukket frem. I løpet av de to tiårene omkring århundreskiftet 1900 ble 'Den fødte forbryter' debattert, kritisert og eksplisitt erklært død som vitenskapsfigur, samtidig som den nådde høyden av sin utbredelse i den større, felleseuropeiske offentligheten. Ved siden av figurens påfallende bestandighet kan vi derfor også snakke om en historisk spesifitet knyttet til nettopp dette tidsrommet. I denne perioden var forestillingen om en 'født forbryter' særlig virksom i den felleseuropeiske kulturen. Figuren ble brukt til å drøfte forholdet mellom individ og samfunn, arv, sykdom og psykologi og brytninger mellom fagdisipliner (som rett og psykiatri) og til å navigere og formidle mellom diskursive områder (som

vitenskap, religion, presse og litteratur). Nettopp fordi figuren, og mottagelsen og bruken av den i ulike sammenhenger, var så motsetningsfull, var den også betydningsfull. Ved å forfølge forestillingen om 'Den fødte forbryter' i og på tvers av den norske offentligheten i perioden, kan vi utforske forestillinger om 'forbrytelsens gåte' og kriminelle individer, kriminalvitenskapelige ideers utbredelse og mottagelse, og hvordan kriminalitet stod sentralt i debatter om litteraturens og vitenskapens forhold til sannhet, virkelighet og samfunnsutvikling.

Ideologisk og vitenshistorisk har det skjedd flere store skifter siden denne storhetsperioden for 'Den fødte forbryter'. Om jeg kort skal skissere en historisk utvikling for figuren også utover 1900-tallet kommer vi ikke utenom koblingene mellom den lombrosianske kriminologien, degenerasjonsteori og ulike former for raselære og eugenikk. Mens teorien om forbrytermenneskets atavisme gikk ut av bruk allerede før første verdenskrig brøt ut, skulle forestillingene forbundet med degenerasjon bli stadig mer politisk og ideologisk motiverte i det 20. århundret. Allerede i tiårene frem mot år 1900 ble de første rase- og slektskygieniske selskapene stiftet, der typologisering av mennesker og tanken om slektsmessig forfall ble videreført og tatt i bruk på nye måter. Eugenikk lå bak at tvangssterilisering ble vedtatt ved lov i en rekke land, inkludert Norge, i 1930-årene (Kyllingstad 2019). Konsekvensene ble tydeligst i kjølvannet av Nazi-Tysklands stempling av både kunst og mennesker som degenererte, da innenfor rammen av politisk ideologi snarere enn medisinsk og psykiatrisk vitenskap, og hvordan ideen om «Lebensunwertes Leben» utviklet seg til systematiske masse mord og folkemord.

Mekanismene bak nazismen er selvsagt mer komplekse og mangfoldige enn at vi enkelt kan trekke linjer fra tidligere ideer om patologi, utvikling, kriminalitet og degenerasjon. Grusomheten i dette ideologiske endepunktet gjør det likevel vanskelig helt

å unngå teleologiske refleksjoner når man utforsker for eksempel degenerasjonsbegrepet (Pick 1989: 31, 239). Både degenerasjonslæren og kriminalantropologien fikk en markant historisk ballast, som lenge medførte en viss berøringsangst. Mens degenerasjonslæren ble delegert til historiebøkernes fotnoter (6), ble Lombroso et symbol på feilslått positivistisk vitenskap og ideologi, først i Italia og deretter internasjonalt, utover 1900-tallet (Montaldo 2019). Det er først fra slutten av 1980-årene og utover 2000-tallet at en internasjonal forskningslitteratur oppstår, først omkring degenerasjonsbegrepet og senere omkring den lombrosianske kriminalantropologien. Selv om denne forskningen har hatt en revisjonistisk tilnærming til Lombrosos arbeid og rollen han hadde i den italienske og europeiske offentligheten, underslår den ikke de pseudovitenskapelige, rasistiske eller misogyne trekkene ved teoriene hans og arven etter dem.

Eksemplene i denne boken har vist at forestillinger om 'fødte forbrytere' sirkulerer også utenfor denne vitenskapelige, ideologiske og storpolitiske rammen, og i flere støpninger enn som skremmefigur. Når kjerneaspekter ved figuren videreføres også inn i vår egen samtids kulturelle uttrykk, handler det om nettopp den kulturelle anvendeligheten vi har sett eksempler på her, og om de funksjonene 'Den fødte forbryter' fikk allerede i perioden omkring århundreskiftet 1900. Figuren bidro ikke bare til å produsere erkjennelser om det kriminelle mennesket – om hva det var som kjennetegnet det, og om hvordan vi kunne forstå og forklare dets handlinger – men ble også utgangspunkt for erkjennelser om andre deler av menneskelivet. 'Den fødte forbryter' ble et referansepunkt i drøftinger som dreide seg om vitenskapens og litteraturens rolle i kultur og samfunn, om det gåtefulle ved menneskets psykologi og om forholdet mellom normalitet og avvik, sunnhet og sykdom i bredere forstand. I denne sammenhengen spilte populærvitenskapelig formidling

og debatt samt skjønn- og folkelitterære fremstillinger, sentrale roller. I alle disse tekstene opptrer 'Den fødte forbryter' som et sett felles forventninger og forståelser av forbryteren, som iblant har blitt så selvforklarende at de tas for gitt og inngår som en naturlig del av tekstenes virkelighetsforståelse. Samtidig er det ikke slik at betydningen av det medfødte er udiskutabel. Forklaringsmodellene figuren knyttes til, tillater både fordømmelse og forståelse, forhåndsdomming og frifinnelse alt etter hvordan de aktiveres og tas i bruk.

For å belyse hvordan forestillingen om 'fødte forbrytere' fikk så stor virkningskraft, og for å utforske hvilke virkninger det er snakk om, har jeg løstrevet figuren fra sitt opphav i en vitenskapelig og medisinsk diskurs. I stedet har jeg tilnærmet meg den som en kulturell figur med symbolske og interdiskursive funksjoner, det vil si som et middel til å formidle mellom ulike måter å forstå forbryteren på i ulike deler av offentligheten. Slik blir en bred og dynamisk kunnskapsformasjon synlig. 'Den fødte forbryter' opererer som et nav for diskusjoner, drøftinger og kreative forestillinger om det kriminelle individet, som til sammen spenner opp, og navigerer i, sin samtids kulturelle virkelighetsforståelse. I denne sammenhengen er det motsetningsfylte og 'harlekinaktige' ved 'Den fødte forbryter' ikke en svakhet, men figurens styrke. Ved å bære i seg en rekke komplekse forestillinger om forholdet mellom arv, sykdom, miljø og psykologi, blir 'Den fødte forbryter' en mangfoldig, men like fullt samlende og forenklingende figur. Nettopp forenkling og mediering er helt nødvendig når komplekse tema, som har bakgrunn i flere ulike vitenskapelige diskurser og fagbegreper, skal drøftes og reflekteres over. Med 'Den fødte forbryter' som et samlende utgangspunkt, kan vi bevege oss fra konkrete figureringer av kriminalitet i det offentlige rommet til den underskogen av ubesvarte spørsmål og komplekse problemstillinger som den gir form til.

Fiksjon og forestilling har spilt sentrale roller på tvers av sammenhenger, teksttyper og forfattere. Vi har sett hvordan Lombrosos egne tekster dro veksler på fortellinger, oppdiktete eksempler og metaforer, og hvordan 'Den fødte forbryter' ble knyttet til fiksjonalitet og diktning i alt fra fagtekster og avisinnlegg til litteratur. I de skjønnlitterære tekstene av forfattere som Benedictsson, Hansson, Jølsen og Strindberg ser vi, ikke uventet, at det særlig er spørsmålene og gåtene ved forbrytermennesket som stilles til skue. Det uforståelige ved forbryterske gjerninger stilles ut i all sin uløselighet, i tråd med det som lenge har vært fremhevet som en av skjønnlitteraturens viktigste funksjoner: å gi form til det formløse, og å la det åpne og u avsluttede anta estetiske kvaliteter. Samtidig håndterer fiksjonslitteraturen flertydighet og kompleksitet også ved å forenkle og tydeliggjøre den, eller ved å tilby spektakulære og utopiske løsninger. Dette ser vi tydelig når folkelitterære forfattere som Muus og Bærøe tar tak i historiske kriminalsaker, som Ryentveit- eller Sletten-saken, og tilbyr fiksjonaliserte løsninger på problemene som kom frem i retten og ble drøftet i offentligheten. Selv slike tydelig oppdiktete og iblant urealistiske alternativer over oss opp i en forestillingsevne som tillater å se en sak på nye og uventede måter. Det er med bakgrunn i disse grunnleggende sett dikteriske funksjonene at forestillingen om 'Den fødte forbryter', og tekstene den opptrer i, har bidratt til å fordømme lovbrytere som Karl 'Bødkeren' Larsen Sundbye, til sosialt og moralsk å frikjenne domfelte som Thorvald Sletten, og til å drøfte og utforske 'forbrytelsens gåte' på tvers av diskursive skillelinjer. På denne måten øves lesere og skribenter opp i å håndtere og tenke omkring problemstillinger som ikke lar seg løse; til å tenke kritisk, men også til å akseptere at kritikk av én forestilling ikke nødvendigvis innebærer at en annen er sannere eller riktigere.

En bred og variert analyse av kulturelle figurer og deres funksjoner virker særlig nødvendig i en tid hvor vår forståelse

av virkeligheten i stadig større grad er mediert. Internasjonalt ser vi i dag flere eksempler på at overvåknings- og ansiktsgjenkjennerverktøy, stordata og algoritmer brukes til blant annet å gjenkjenne mistenkte lovbrøyttere, ta avgjørelser i rettssaker og forutse kriminelle handlinger, særlig terrorisme, som ennå ikke har skjedd (Završnik 2019: 5–6). Det er et tankekors at mekanismene disse digitale verktøyene bygger på, i stor grad er skjult for brukeren, samtidig som de viderefører de samme forventningene og fordommene som sine programmerere. Verktøyene kan også bidra til å gjøre grensene mellom normbrudd og lovbrudd uklare, særlig når det blir snakk om å forutse kriminalitet eller vurdere gjentakelsesfare. Utviklingen gir nye eksempler på at verktøy og kunnskap for å identifisere kriminalitet kan tas i bruk på måter som setter enkeltindividets rettigheter i fare, og som kan skape nye forventninger og forestillinger om hva som utgjør et kriminelt individ.

Andre av vår samtids kulturelle medieringer er mer synlige og gjenkjennelige. Kjente kriminalsaker blir fremdeles fremstilt på tvers av presse, sakprosa, sakkyndige vurderinger og ulike former for virkelighetskrim, som fremdeles formidles på tvers av plattformer, sjangre, kretsløp og medier. Disse fremstillingene har også i dag betydning både for menneskene som er direkte berørt og for vår kulturelle forståelse av kriminalitet. Kulturens syn på kriminalitet er for eksempel virksomt når svenske Sture Bergwall, bedre kjent som Thomas Quick, dømmes for åtte mord i løpet av 1990-årene og frikjennes for samtlige i 2013, eller når det norske samfunnet søker å bearbeide og forstå terrorhandlingene den 22. juli 2011 og gjerningsmannen Anders Behring Breivik. I disse og andre kjente kriminalsaker står spørsmål om arv og miljø, bakgrunn, psykologi og skyld sentralt i drøftingene, og det er fremdeles slik at ulike tankefigurer og forståelsesmodeller settes i spill – for eksempel figurerer «det forsømte barnet»,

«den ensomme ulven» og «marxistjegeren» i tekster om Breivik (Folkvord 2020: 110–121). I lys av dette kan en historisk undersøkelse av en figur som ‘Den fødte forbryter’ minne oss både om forutsetningene for bestemte kulturelle figurers gjennomslagskraft og om de varierte måtene de kan tas i bruk på.

Avslutningsvis vil jeg vende tilbake til scenen som innledet boken, der Arne og Hulda Garborg og følget deres fikk en omvisning på Kriminalasylet i Trondheim og ble konfrontert med ‘Bødkerens’ påstand om at å «skrive er ét; men leve, det er en anden ting» (Garborg 1962: 68). I våre møter med ‘Den fødte forbryter’ har vi stadig kommet tilbake til grenseområdet mellom fiksjon og fakta, diktning og liv, skrift og virkelighet. Gjennom bokens undersøkelser har jeg ønsket å vise hvordan litteraturvitenskapelige lese måter kan bidra med perspektiver som belyser de komplekse sammenhengene mellom det skrevne og det levde. ‘Den fødte forbryter’ har vekselvis blitt knyttet til kriminalvitenskapens objekter, til litterære personer og til virkelige mennesker, og slik har analysene vist hvordan figuren fikk konsekvenser både for kulturell betydningsproduksjon og historiske menneskers liv. Møtet med Sundbye, slik det har overlevd gjennom Hulda Garborgs dagboktekst, peker på disse grenseområdene. Det er forskjell på det skrevne og det levde livet, slik Sundbye sier. Samtidig har vi sett flere eksempler på at det skrevne kan få avgjørende betydning for historiske menneskers liv. Bak de mangfoldige tekstene som omhandlet forbrytere i tiårene frem mot 1900, kan vi hele veien skimte skrivende, omtalte og lesende mennesker som, i likhet med Sundbye, befinner seg mellom det skrevne og det levde livet. I dette mellomrommet oppstår og endrer mange av våre kulturelle forestillinger seg og, i forlengelse av det, vår oppfatning av forbryterens plass i det vi kaller virkeligheten.

Etterord

Denne boken er en omarbeidet versjon av min doktorgradsavhandling fra 2016 med tittelen *Den fødte forbryter. Diskursive brytninger i fremstillinger av kriminalitet og degenerasjon i norsk litteratur og offentlighet 1890-1910*. Kapitlene er omskrevet og forkortet for å få frem linjene knyttet til figuren 'Den fødte forbryter', mens degenerasjonsaspektet har blitt tonet ned og underordnet dette. Kapittel 4 om skjønnlitteratur er nyskrevet. I tiden mellom disputasen og ferdigstillingen av boken har jeg også videreutviklet arbeidet med kriminalitet og degenerasjon i artiklene «Medicalized Literary Criticism in Fin de Siècle Norway. Johan Scharffenberg and Henrik Dedichen as 'Medicas-Critics'» (2019) og «Forbrytelsens fascinasjon og fiksjonalisert (selv)framstilling i 1800-tallets forbryterviser» (2020, samskrevet med Even Iglund Diesen), og disse analysene har blitt inkorporert der det er relevant.

I løpet av de årene jeg har jobbet med dette stoffet, har jeg hatt gleden av å arbeide med en rekke dyktige kolleger i ulike fagmiljø, som hver på sin måte har hjulpet meg frem. Først og

fremst må jeg takke veiledere Petter Aaslestad, Yvonne Leffler og Lars August Fodstad samt opponenter Annegret Heitmann og Per Thomas Andersen for deres grundige lesninger og innspill til doktorgradsavhandlingen som denne boken bygger på. Det humanistiske fakultet og Institutt for språk og litteratur ved NTNU har begge bevilget trykkestøtte til bokprosjektet, og jeg vil takke dem, kolleger og studenter ved NTNU for deres bidrag og støtte både i stipendiatperioden og i omskrivingsprosessen til bok. Av disse vil jeg særlig takke Gerd Karin Omdal og Anne Berit Lyngstad for våre jevnlige 'veiledningsøker', og Ingvild Folkvord for et etter hvert langvarig forskningssamarbeid som står i forlengelse av denne tematikken. En stor takk går til studentene som fulgte fordypningsemnet *NORD2111* med tema 'Den fødte forbryter' i 2019: Deres innspill og lesninger var avgjørende for at det nyskrevne kapitlet om skjønnlitteratur ble til. Jeg vil også takke Scandinavian Academic Press og forlagsredaktør Kristian Wikborg Wiese for engasjerte samtaler og god redaksjonell støtte hele veien. Den største takken går også denne gangen til kollega og ektemann Marius Warholm Haugen, for tilbakemeldinger, tilrettelegginger og jevnlige påminnelser om at skrivingen alltid blir morsom igjen hvis man bare fortsetter lenge nok.

Noter

- 1 Idéhistoriker Espen Schaanning mener at både den franske oversettelsen fra 1887 og den tyske bygget på den fjerde italienske utgaven av *L'uomo delinquente*, men ifølge forordet til andreopplaget av *Der Verbrecher* er det snakk om den tredje utgaven (Schaanning 2013: 59, Lombroso 1894: VII).
- 2 I 2008 var det urfremføring av forestillingen «Sevleguten-illgjerningsmann og velgjører» av Ola Grøvdal på Sevletunet i Nore. Året etter kom «Spelet om Sevleguten», der første akt er bygget på Ola Grøvdals stykke og andre akt på Eldgrim Springgards fortelleteater om saken fra 2004.
- 3 En kritikk av dette synet på fiksjonalitet gis i Paul Dawsons tilsvar, «Then Theses Against Fictionality» (2015).
- 4 En oksepeis er en kort og solid pisk laget av to eller tre tvinnede oksepeniser, holdt sammen og forsterket av metall. At den ene oksepeisen hadde vært i Sevles besittelse var et av de materielle indisiene mot ham.
- 5 «Dear and Honoured Master» (Nordau 1993: 17).
- 6 «Degenerates are not always criminals, prostitutes, anarchists, and pronounced lunatics; they are often authors and artists. These, however, manifest the same mental characteristics, and for the most part the same somatic features, as the members of the above-mentioned anthropological family, who satisfy their unhealthy impulses with the knife of the assassin or the bomb of the dynamiter, instead of with pen and pencil. (...) Now I have undertaken the work of investigating (as much as possible after your method) the tendencies of the fashions in art and litera-

ture (...)» (Nordau 1993: v). Videre fortsetter jeg å vise til den engelske oversettelsen i fotnoteapparatet, men bare lengre sitat inkluderes i oversatt form slik som her.

- 7 Nordau 1993: 17.
- 8 Nordau 1993: vi.
- 9 Nordau 1993: vi.
- 10 Nordau 1993: 17.
- 11 Hilde Bondevik har for øvrig undersøkt temaet hysteri i artikkelen «Henrik Ibsen og hysteriet» i *Edda* 4/2005 og i kapittel 11 i doktoravhandlingen *Medisinens orden og hysteriets uorden. Hysteri i Norge 1870–1915* (2007), som la grunnlaget for boken *Hysteri i Norge. Et sykdomsportrett* (2009).
- 12 «The psychological roots of Ibsen's anti-social impulses are well known. They are the degenerate's (...). 'The criminal,' Lombroso says, 'in consequence of his neurotic and impulsive nature, and his hatred of the institutions which have punished or imprisoned him, is a perpetual latent political rebel, who finds in insurrection the means not only of satisfying his passions, but of even having them countenanced for the first time by a numerous public.' *This utterance is exactly applicable to Ibsen, with the slight change, that he is merely a theoretic criminal, his motor centres not being powerful enough to transmute his anarchichally criminal ideas into deeds, and that he finds the satisfaction of his destructive impulses not in the insurrection, but in the activity of dramatic composition*» (Nordau 1993: 398–399, min utheving).
- 13 «The public prosecutor and criminal judge are not the proper protectors of society against crime committed with pen and crayon» (Nordau 1993: 557–558).
- 14 «When such a society, which would be joined by those men from the people who are best fitted for this task, should, after serious investigation and in the consciousness of a heavy responsibility, say of a man, 'He is a criminal!' and of a work, 'It is a disgrace to our nation!' work and man should be annihilated. No respectable bookseller would keep the condemned book; no respectable paper would mention it, or give the author access to its columns; no respectable family would permit the branded work to be in their house (...)» (Nordau 1993: 558–559).
- 15 «Mystics, but especially ego-maniacs and filthy pseudo-realists, are enemies to society of the direst kind. Society must uncon-

ditionally defend itself against them. Whoever believes with me that society is the natural organic form of humanity, in which alone it can exist, prosper, and continue to develop itself to higher destinies; whoever looks upon civilization as a good, having value and deserving to be defended, must mercilessly crush under his thumb the anti-social vermin. To him who, with Nietzsche, is enthusiastic over the 'freely-roving, lusting beast of prey,' we cry, 'Get you gone from civilization! Rove far from us! Be a lusting beast of prey in the desert (...) and if you dare return to us, we will pitilessly beat you to death with clubs.'» (Nordau 1993: 557).

16 «[S]hattered brain» (Nordau 1993: vi).

Litteraturliste

Aviser

- Aftenposten* 1890.06.21. Kristian Winterhjem, «Geni og Vanvid». https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_aftenposten_null_null_18900621_31_384_1.
- Aftenposten* 1893.09.10. «Dagens Spørgsmaal i Udlandet: Er verden et Daarehus?». https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_aftenposten_null_null_18930910_34_500_1.
- Aftenposten* 1895.02.21. «'Bødkeren' tilregnelig. De sagkyndiges Erklæring». https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_aftenposten_null_null_18950221_36_110_2.
- Aftenposten* 1895.03.31. «Dagens Spørgsmaal i Udlandet: II. Tidstegn». https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_aftenposten_null_null_18950331_36_197_1.
- Aftenposten* 1897.09.12. «Fra den russiske Presse». https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_aftenposten_null_null_18970912_38_645_2.
- Aftenposten* 1899.07.04. «Mor Slettens Død. Skyldig i Mord». https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_aftenposten_null_null_18990704_40_490_3.
- Aftenposten* 1899.10.27. «Sooner-Sagen. Slettendramaet». https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_aftenposten_null_null_18991027_40_774_2.
- Aftenposten* 1900.06.22. «Sletten-Mordet. Det nye Vidne. Morderens

- Signalement». https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_af-tenposten_null_null_19000622_41_450_2.
- Aftenposten* 1900.07.11. «Barber Andersen for Retten». https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_aftenposten_null_null_19000711_41_500_1.
- Aftenposten* 1900.12.15. «Lombroso om Nordlund». https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_aftenposten_null_null_19001215_41_907_1.
- Aftenposten* 1901.01.19. «'Slettensagen'. En ensidig Mand». https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_aftenposten_null_null_19010119_42_47_2.
- Aftenposten* 1904.05.12. Henrik Gerhard Armauer Hansen, «Degeneration». https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_aftenposten_null_null_19040512_45_276_2.
- Aftenposten* 1904.09.22. «Ryentveitmordet. Forundersøgelsen». https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_aftenposten_null_null_19040922_45_537_2.
- Aftenposten* 1906.11.22. «Lombroso og spiritisterne». https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_aftenposten_null_null_19061122_47_688_2.
- Bergens Tidende* 2013.05.24. Hanna Huglen Revheim, «Hør Anjas nye singel». <https://www.bt.no/kultur/i/P5Jlz/en-ode-til-de-misforstaatte>.
- Dagbladet* 1894.02.11. Johan Scharffenberg, «Literære kandestøberier. Del I». https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_dagbladet_null_null_18940211_26_41_1.
- Dagbladet* 1894.03.04. Johan Scharffenberg, «Literære kandestøberier. Del II». https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_dagbladet_null_null_18940304_26_62_1.
- Dagbladet* 1894.03.18. Johan Scharffenberg, «Literære kandestøberier. Del III». https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_dagbladet_null_null_18940318_26_76_1.
- Den 17de Mai* 1894.12.22. Arne Garborg, «Chr. Collin...» https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_den17demai_null_null_18941222_1_147_1.
- Den 17de mai* 1895.01.17. Arne Garborg om Bødkeren. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_den17demai_null_null_18950117_2_7_1.
- Den 17de mai* 1895.01.26. «Bødkeren». https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_den17demai_null_null_18950126_2_11_1.

- Den 17de Mai* 1897.11.05. «Hjurdindreparen». https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_den17demai_null_null_18981105_5_258_1.
- Den 17de Mai* 1898.09.13. «Siste telegram». https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_den17demai_null_null_18980913_5_212_1.
- Den 17de Mai* 1900.07.13. «Ein svensk kremmar...». https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_den17demai_null_null_19000713_7_160_1.
- Fedraheimen* 1886.02.13. Arne Garborg, «Soveraader. Brev fraa Paris». https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_fedraheimen_null_null_18860213_9_13_1.
- Fedraheimen* 1886.02.17. Arne Garborg, «Soveraader. Brev fraa Paris». https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_fedraheimen_null_null_18860217_9_14_1.
- Fedraheimen* 1886.02.20. Arne Garborg, «Soveraader. Brev fraa Paris». https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_fedraheimen_null_null_18860220_9_15_1.
- Fredriksstad Tilskuer* 1899.04.10. «Mordet paa Sletten ved Soon...». https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_fredriksstadtilskuer_null_null_18990410_33_83_1.
- Fredrikstad Tilskuer* 1904.08.24. «Anstaltmageri». https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_fredriksstadtilskuer_null_null_19040824_38_132_1.
- Fredrikstad Tilskuer* 1906.02.27. «Store og lille B.B.». https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_fredriksstadtilskuer_null_null_19060227_41_49_1.
- Illustreret Nyhedsblad* 1863.02.08. «Om morderen Ole Olsen Sævli af Nore Sogn i Numedal (Meddeelt af en juridisk Embetsmand)». Nr. 6. Side 26–28. Christiania: Dzwonkowski.
- Indhereds-Posten* 1900.12.07. «Henrik Ibsen». https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_indheredsposten_null_null_19001207_39_97_1.
- Indhereds-Posten* 1901.02.08. «Slettensagen». https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_indheredsposten_null_null_19010208_40_11_1.
- Indhereds-Posten* 1901.01.11. «Thorvald Sletten». https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_indheredsposten_null_null_19010111_40_3_1.

- Indrøndelagen 1907.02.22. «Morderne paa Akershus». https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_indrondelagen_null_null_19070222_11_23_1.
- Kysten 1905.01.17. «En Benaadnings-ansøgning». https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_kysten_null_null_19050117_5_14_1.
- Morgenbladet 1895.10.21. Egil Hartmann, anmeldelse av Ole Andreas Øverlands *Historiske fortællinger*.
- Morgenbladet 1895.12.10. Egil Hartmann, anmeldelse av Ole Andreas Øverlands *Historiske fortællinger*. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_morgenbladet_null_null_18951210_77_694_3.
- Oplandenes Avis 1891.03.03. Arne Dybfest, anmeldelse av Arne Garborgs *Kolbotnbrev og andre skildringer*. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_oplandenesavis_null_null_18910303_20_52_1.
- Romsdals Amtstidende 1895.04.03. «Ullevoldsmorderen for Lagmandsret». https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_romsdalsamtstidende_null_null_18950403_59_40_1.
- Romsdals Amtstidende 1899.11.11. «Slettenaffæren. En norsk Dreyfus-affære?». https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_romsdalsamtstidende_null_null_18991111_62_174_1.
- Romsdals Amtstidende 1900.06.22. «Thorvald Sletten». https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_romsdalsamtstidende_null_null_19000622_63_92_1.
- Romsdals Amtstidende 1904.11.05. «Slettenmordet». https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_romsdalsamtstidende_null_null_19041105_67_168_1.
- Stavanger Aftenblad 1899.04.11. «Mor Sletten's Død. Pleiesønnen arresteret». https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_stavangeraftenblad_null_null_18990411_7_83_1.
- Stavanger Aftenblad 1902.06.18. «Slettenmorderen. En mønsterværdig oppførsel. Han haaber paa snarlig benaadning». https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_stavangeraftenblad_null_null_19020618_10_151_1.
- Stavanger Aftenblad 1903.07.22. «Thorvald Sletten...». https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_stavangeraftenblad_null_null_19030722_11_184_1.
- Stavanger Aftenblad 1907.02.12. «Thorvald Slettens benaadning. Jus-tisdepartementets begrundelse». https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_stavangeraftenblad_null_null_19070212_16_38_1.

- Stavanger Aftenblad* 1907.02.13. «Thorvald Slettens løsladelse».
https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_stavangeraftenblad_null_null_19070213_16_39_1.
- Stavanger Aftenblad* 1907.03.32. «Små privattelegrammer. Kristiania, imiddags. Thorvald Sletten». https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_stavangeraftenblad_null_null_19070323_16_77_1.
- Telemarksavisa* 2008.05.02. Else Børte, «- Eit symbol for arbeidaranes kamp». <https://www.ta.no/nyheter/eit-symbol-for-arbeidaranes-kamp/s/1-111-3513497>.
- Verdens Gang* 1900.08.15. Bjørnstjerne Bjørnson, «Slettensagen».
- Verdens Gang* 1900.09.23. Bjørnstjerne Bjørnson, «Thorvald Sletten».
- Verdens Gang* 1900.11.16. Bjørnstjerne Bjørnson, «Thorvald Sletten».
- Verdens Gang* 1906.01.05. Bjørnstjerne Bjørnson, «Hvor mange Thorvald Sletten er der?».
- Verdens Gang* 1906.01.16. Bjørnstjerne Bjørnson, «Læge Gundersens lille Bog».
- Verdens Gang* 1906.01.24. Bjørnstjerne Bjørnson, «Svar».
- Verdens Gang* 1906.02.19. Bjørnstjerne Bjørnson, «Til Rigsadvokaten».
- Verdens Gang* 1906.03.16. Bjørnstjerne Bjørnson, «To Bevis til og en liden Historie».
- Verdens Gang* 1907.02.18. Aksel Kristian Andersen Arstal, «Bjørnson – Thorvald Sletten».

Skillingsviser

- Anon. *En ny Vise om den nys henrettede Morder Ole Sevlie*. U.s.: Norsk Folkeminnesamling, u.å [1834?].
- Anon. *Hvem er Morderen? En Vise om Thorvald Sletten og det hemmelighedsfulde Mord paa hans Moder*. Kristiania: Norsk Folkeminnesamling, u.å.
- Hattemaker, Jørgen (pseud.). (1900). «En Folkeviser om 'Den norske Dreyfus' eller Den til Døden dømte Thorvald Sletten». Kristiania: Lunds Tryk og Eneret.

Annen litteratur

- Andersen, Agnete Jørstad. (2007). *Et essay fra en brytningstid. En analyse av Arne Garborgs Kolbotnbrev*. Hovedfagsoppgave i

- nordisk språk og litteratur, Universitetet i Oslo. <http://urn.nb.no/URN:NBN:no-17666>.
- Andersen, Anton. (1905). «Bloddaaden i Saude eller Ryentveit-dramaet. Forbryderfortælling fra Telemarken af J-». Utgitt under pseudonymet J(umbo). Kristiania: Helge Schultz. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2011101412004.
- Andersen, Per Thomas. (2012). *Norsk litteraturhistorie*. 2. utgave. Oslo: Universitetsforlaget.
- Andersen, Per Thomas. (1993). «Etterord». I: Hansson, Ola. *Sensitiva Amorosa*. Overs. Helge Hagerup. Side 71–86. Oslo: Bokvennen. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2008070100098.
- Andersen, Per Thomas. (1992). *Dekadanse i nordisk litteratur 1880–1900*. Oslo: Aschehoug. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2010092320002.
- Andriopoulos, Stefan. (2008). *Possessed. Hypnotic Crimes, Corporate Fiction, and the Invention of Cinema*. Oversatt av Peter Jansen. Chicago: University of Chicago Press.
- Arata, Stephen D. (1996a). *Fictions of Loss in the Victorian fin de siècle. Identity and Empire* Cambridge: Cambridge University Press.
- Arata, Stephen D. (1996b). «Strange Cases, Common Fates. Degeneration and the Pleasures of Professional Reading». I: Newman, Robert (red.). *Centuries' Ends, Narrative Means*. Side 171–190. Stanford: Stanford University Press.
- Ascari, Maurizio. (2007). *A Counter-History of Crime Fiction. Supernatural, Gothic, Sensational*. Basingstoke: Palgrave.
- Aschheim, Steven E. (1993). «Max Nordau, Friedrich Nietzsche and Degeneration». I: *Journal of Contemporary History*. Årg. 28 (24), side 643–657. London, Nesbury Park og New Delhi: Sage Publications.
- Bang, Herman (1880). *Haabløse Slegter*. København: J.H. Schubothes boghandel.
- Becker, Peter og Wetzell, Richard F. (red.) (2006). *Criminals and their Scientists. The History of Criminology in International Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Benedictsson, Victoria. (1900). «Förbrytarblod». I: *Folkli och småberättelser*. Utgitt under pseudonymet Ernst Ahlgren. Side 31–46. Stockholm: Albert Bonniers forlag. <http://runeberg.org/bvfolklif/0031.html>.
- Bjørnson, Bjørnstjerne. (1982 [1898]). «De sjælelige grunde for Alfred Dreyfus' uskyld». I: Anker, Øyvind (red.). *De gode gjerninger*

- redder verden. *Tanker og idéer, råd og dåd*. Side 117–122. Oslo: Gyldendal.
- Bjørnson, Bjørnstjerne. (1913). *Bjørnstjerne Bjørnson. Artikler og taler II*. Collin, Christian og Eitrem, H. (red.). Kristiania og Kjøbenhavn: Gyldendal. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2006112900013.
- Bjørnson, Bjørnstjerne. (1907). «Linda Murri». I: Gran, Gerhard (red.). *Samtiden. Populært tidsskrift for litteratur og samfundsspørgmaal. Aattende Aargang*. Side 70–76. Kristiania: Aschehoug. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2014071481010_001.
- Bjørnson, Bjørnstjerne. (1895). *Over Ævne. Andet Stykke*. København: Gyldendal. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2008072412003.
- Bjørnson, Bjørnstjerne. (1894 [1889]). «Et stygt barndomsminde». I: *Nye Fortællinger*. Side 153–168. København: Gyldendal. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2008073110001.
- Bjørnson, Bjørnstjerne og Collin, Christen. (1937). *Bjørnstjerne Bjørnsons og Christen Collins brevveksling 1899–1909*. Oslo: Gyldendal. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2006081800007.
- Black, Joel. (1991). *The Aesthetics of Murder. A Study in Romantic Literature and Contemporary Culture*. Baltimore og London: The John Hopkins University Press.
- Bliksrud, Liv, Hestmark, Geir og Rasmussen, Tarald. (2002). *Vitenskapens utfordringer. Norsk idéhistorie bind IV*. Eriksen, Trond Berg og Sørensen, Øystein (red.). Oslo: Aschehoug.
- Boasson, Frode Lerum og Malvik, Anders Skare. (2019). «Digitala humaniora, mediehistorie og litterære subjektivitetsuttrykk. Om forholdet mellom norsk litteratur og utviklingen av den kommersielle pressen 1855–1900 i et DH-perspektiv». I: *Norsk litteraturvitenskapelig tidsskrift. Årg. 22* (1), side 146–167. DOI: <https://doi.org/10.18261/issn.1504-288X-2019-02-03>.
- Bogousslavsky, Julien, Walusinski, Olivier og Veyrunes, Denis, (2009). «Crime, Hysteria and Belle Époque Hypnotism. The Path Traced by Jean-Martin Charcot and Georges Gilles de Tourette». I: *European Neurology Årg. 62*, side 193–199. Basel: Karger. DOI: <https://doi.org/10.1159/000228252>.
- Bondevik, Hilde. (2009). *Hysteri i Norge. Et sykdomsportrett*. Oslo: Unipub.

- Bondevik, Hilde. (2007). *Medisinens orden og hysteriets uorden. Hysteri i Norge 1870–1915*. Ph.d. avhandling ved Universitetet i Oslo, *Acta humaniora* no. 297. Oslo: Universitetet i Oslo.
- Bondevik, Hilde. (2005). «Henrik Ibsen og hysteriet». I: *Edda* 4/05. Side 327–342. DOI: <https://doi.org/10.18261/ISSN1500-1989-2005-04-02>.
- Bondevik, Hilde, Madsen, Ole Jacob og Solbrække, Kari Nyheim (red.). (2017). *Snart er vi alle pasienter. Medikalisering i Norden*. Oslo: Scandinavian Academic Press.
- Bondevik, Hilde og Stene-Johansen, Knut. (2011). *Sykdom som litteratur: 13 utvalgte diagnoser*. Oslo: Unipub.
- Bondio, Mariacarla Gadebusch. (2006). «From the 'Atavistic' to the 'Inferior' Criminal Type. The Impact of the Lombrosian Theory of the Born Criminal on German Psychiatry». I: *Criminals and their Scientists. The History of Criminology in International Perspective*. Peter Becker og Wetzell, Richard F. (red.). Side 183–206. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourdieu, Pierre. (1992). *Les règles de l'art. Genèse et structure du champ littéraire*. Paris: Seuil.
- Brandes, Georg. (1901). «Ernest Renan». I: *Samlede skrifter. Syvende Bind*. Side 3–52. København: Gyldendalske Boghandels Forlag.
- Brandt, Fredrik. (1863). *Repertorium for praktisk Lovkyndighed. En afkortet Bearbejdelse af Norsk Retstidende samt Udvalg af ældre Højesteretsdomme. Register*. Christiania: Jens Christian Abelsted. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2009080603021.
- Brandt, Fredrik. (1855). *Repertorium for praktisk Lovkyndighed. En afkortet Bearbejdelse af Norsk Retstidende samt Udvalg af ældre Højesteretsdomme*. Christiania: Jens Christian Abelsted. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2008111303018.
- Brandt, Fredrik. (1855). *Samling af mærkelige Højesteretsdomme i Tidrummet 1815–1835*. Christiania: Jens Christian Abelsted. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2008092303002.
- Brooks, Peter. (2000). *Troubling Confessions. Speaking Guilt in Law and Literature*. Chicago og London: The University of Chicago Press.
- Browder, Laura. (2010). «True Crime». I: Nickerson, Catherine Ross (red.). *The Cambridge Companion to American Crime Fiction*. Side 121–134. Cambridge: Cambridge University press.
- Bull, Francis. (1923). *Bjørnstjerne Bjørnson*. Kristiania: Aschehoug. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2014102208003.
- Bull, Jacob Breda. (1907). «Slottensagen». I: *Folkebladet*, nr. 7–15.

- Buvik, Per (2003) «Livskampen. Om Garborgs dekadanse-disputt med Christen Collin». I: *Tema*. Lastet ned fra http://www.localmotives.com/hoved/tema/nr_6/Buvik.html 09.11.2015.
- Buvik, Per (2001). *Dekadanse*. Oslo: Pax Forlag.
- Bærøe, Ludvig. (1904). «Thorvald Sletten eller Mordet i Vestby. Fortælling fra Virkeligheden». Utgitt anonymt av «En Indviet». Kristiania: Skandinavisk Forlagskompagni.
- Carling, Bjørn. (1976). *Norsk kriminallitteratur gjennom 150 år*. Oslo: Gyldendal.
- Carlson, Eric T. (1985). «Medicine and Degeneration. Theory and Praxis». I: *Degeneration. The Dark Side of Progress*. J. Edward Chamberlin og Sander L. Gilman (red.). Side 121–144. New York: Columbia University Press.
- Cassirer, Ernst. (1999). *De symbolske formers filosofi. Udvalgte tekster*. Oversatt av Arne Jørgensen og Peer F. Bundgård. København: Gyldendal.
- Cassirer, Ernst. (1923-1929). *Philosophie der symbolischen Formen*. Bind I-III. Bruno Cassirer: Berlin.
- Chamberlin, J. Edward og Sander L. Gilman (red.). (1985). *Degeneration. The Dark Side of Progress*. New York: Columbia University Press.
- Cohen, Margaret. (1999). *The Sentimental Education of the Novel*, Princeton: Princeton University Press.
- Cohn, Dorrit. (1999). *The Distinction of Fiction*. Baltimore og London: The John Hopkins University Press.
- Collin, Christen. (1921). *Den hvide mands siste chance*. Kristiania: Gyldendal. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2006082800097.
- Collin, Christen. (1894). *Kunsten og Moralen. Bidrag til Kritik af Realismens Digtere og Kritikere*. København: Gyldendal. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2008040104077.
- Conrad, Joseph. (1907). *The Secret Agent. A Simple Tale*. London: Methuen.
- Dahl, Walter Scott. (1897). «Lov eller Lune?». I: *Samtiden. Populært tidsskrift for litteratur og samfundsspørgsmaal. Sjette Aargang*. Gerhard Gran (red.). Side 108–128. Bergen: John Griegs forlag. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digitidsskrift_2017013081002_001.
- Dahl, Willy. (1993). *Dødens fortellere. Den norske kriminal- og spenningslitteraturens historie*. Bergen: Eide forlag. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2012052308082.

- Dahl, Willy. (1986). *Trivialiteter. Fra den norske masselitteraturs historie*. Oslo: Aschehoug. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2013102407067.
- Dahl, Willy. (1975). *Blå briller og løsskjegg i Kristinia. Om kriminal- og spenningsromaner fra tida omkring første verdenskrig*. Oslo: Gyldendal. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2007070904043.
- Dahl, Willy. (1974). «Dårlig» lesning under parafinlampen. Oslo: Gyldendal. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2007052401074.
- Dam, Anders Ehlers. (2010). *Den vitalistiske strømning i dansk litteratur omkring år 1900*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Dawson, Paul. (2015). «Then Theses Against Fictionality». I: *Narrative* vol. 23, nr. 1. Side 74–100. Ohio: The Ohio State University Press.
- Dedichen, Henrik Arnold Thaulow. (1898). *Paa begge sider af sindssygdommens grænse. Studier af Henrik A. Th. Dedichen. Reservelege ved Rotvold asyl*. Kristiania: Det norske Aktieforglag. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2015062408057.
- Dedichen, Henrik Arnold Thaulow. (1895). «Forbryderpsykologiske problemer». I: *Samtiden. Populært tidsskrift for litteratur og samfundsspørsmål. Sjette Aargang*. Gerhard Gran (red.). Side 106–122. Bergen: John Griegs forlag. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digitaltidsskrift_2015012881009_001.
- Dedichen, Henrik Arnold Thaulow. (1893). «Den moderne Kriminalantropologis nuværende Stilling». I: *Forhandlinger ved den norske Kriminalistforenings første møde i oktober 1892*. Francis Hagerup (red.). Side 1–15. Kristiania: Aschehoug.
- Deleuze, Gilles og Guattari, Félix. (1980). *Mille plateaux*. Paris: Les Éditions de minuit.
- Departements-Tidende* (1834). K. Arntzen, C. Möinichen og A. Arntzen (red.). Gjennomgang av saken mot Ole Olsen Sevlé (uten tittel). Side 801–905. Christiania: Johan Krogh.
- Diesen, Even Iglund og Warberg, Silje Haugen. (2021). «Forbrytelsens facinasjon og fiksjonalisert (selv)framstilling i 1800-tallets forbrytelsesviser». Kommende publikasjon i: Siv Gøril Brandtzæg og Karin Strand (red.) *Skillingsvisene i Norge, 1600-1900: Studier av en forsømt kulturarv*. Oslo: Scandinavian Academic Press.
- Dostojevskij, Fjodor. (2000 [1866]). *Forbrytelse og straff*. Overs. Jon Brodal. Oslo: Solum.

- Doyle, Arthur Conan. (2019 [1887–1893]). *The Complete Sherlock Holmes*. London: Knickerbocker classics.
- Egge, Peter. (1948). *Minner I. Fra barndom og ungdom*. Oslo: Gyldendal. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digi-bok_2007020701011.
- Enzensberger, Hans Magnus. (1970 [1964]). *Politikk og forbrytelse*. Oversatt av Arild Batzer. Oslo: Pax.
- Eriksen, Alfred. (1906). «Sletten-saken». Kristiania: Feilberg & Landmark. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digi-bok_2015120408012.
- Estlander, Ernst. (1894). «Lombrosos lære om forbrydelsen og den positivistiske skole inden strafferetten». I: *Samtiden. Populært tidsskrift for litteratur og samfundsspørsmål. Femte Aargang*. Gerhard Gran (red.). Side 321–330 og 377–391. Bergen: John Griegs forlag. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digitidsskrift_2015012881016_001.
- Fabian, Johannes. (2002 [1983]). *Time and the Other. How Anthropology Makes its Object*. New York: Columbia University Press.
- Federn, Karl. (2010 [1907]). *Die Wahrheit Über Den Prozess Gegen Die Gräfin Linda Bonmartini-Murri*. U.s.: Kessinger Publishing.
- Ferrero, Guglielmo. (1896). «Kvinden som forbryder» I: *Samtiden. Populært tidsskrift for litteratur og samfundsspørsmål. Syvende Aargang*. Side 459–467. Bergen: John Griegs forlag. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digitidsskrift_2015012881012_001.
- Ferrero, Guglielmo. (1893). «Er vi syge?». I: *Samtiden Populært tidsskrift for litteratur og samfundsspørsmål. Andre Aargang*. Side 361–367. Kristiania: Aschehoug. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digitidsskrift_2014091281031_001.
- Ferri, Enrico. (1897). *Les criminels dans l'art et la littérature*. Oversatt av Eugène Laurent. Paris: Alcan.
- Folkvord, Ingvild. (2020). *Stemmene etter 22. juli*. Oslo: Scandinavian Academic Press.
- Foucault, Michel. (2003). *Abnormal. Lectures at the Collège de France 1974–1975*. Marchetti, Valerio og Salomoni, Antonella / Ewald, François og Fontano, Allesandro / Arnold I. Davidson (red.). Overs. Graham Burchell. London og New York: Verso.
- Foucault, Michel. (1977 [1969]). *Overvåkning og straff. Det moderne fængsels historie*. Overs. Dag Østerberg. Oslo: Gyldendal.
- Foucault, Michel. (1975a). *Surveiller et punir. Naissance de la prison*. Paris: Gallimard.

- Foucault, Michel. (1972 [1969]). *The Archaeology of Knowledge*. Overs. A. M. Sheridan Smith. London og New York: Routledge Classics.
- Foucault, Michel. (1969). *L'archéologie du savoir*. Paris: Gallimard.
- Freud, Sigmund. (2011 [1919]). «Det uhyggelige». I: *Mellom psykoanalyse og litteratur. Et utvalg av tekster ved Irene Engelstad og Janneken Øverland*. Overs. Sverre Dahl. Side 150–175. Oslo: Gyldendal.
- Freud, Sigmund. (1912). «Über die allgemeinste Erniedrigung des Liebeslebens». I: *Jahrbuch für psychoanalytische und psychopathologische Forschungen*. Side 40–40. Leipzig og Wien: Franz Deuticke.
- Fulsås, Narve. (2013). «Bjørnstjerne Bjørnson, Henrik Ibsen og den skandinaviske øgeblinken i verdslitteraturen». I: *Den engasjerte kosmopolitt*. Liv Bliksrud, Giuliano D'Amico og Arnfinn Åslund (red.). Side 19–30. Oslo: Novus.
- Furusest, Sissel. (2015). *Forfatteren som kritiker*. Oslo: Novus forlag.
- Garborg, Arne. (1980 [1894]). «Chr. Collin» I: *Artiklar og essay II*. Side 75–78. Oslo: Aschehoug. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_201111808026.
- Garborg, Arne. (1954a). *Mogning og manndom. Brev 1*. Innledning av Johannes A. Dale. Redigert av Rolv Thesen. Oslo: Aschehoug. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2007021301008.
- Garborg, Arne. (1909). «Brev um finneferdi 1905». I: *Skriftir i Samling. Bind 7*. Side 375–393. Kristiania: Aschehoug. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2009103000123.
- Garborg, Arne. (1894). «En tak til herr Collin». I: *Samtiden. Populært tidsskrift for litteratur og samfundsspørgsmaal. Femte Aargang*. Gerhard Gran (red.). Side 129–135. Bergen: John Griegs forlag. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2015012881016_001.
- Garborg, Arne. (1891). *Trette Mænd*. Kristiania: Aschehoug. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2013102824001.
- Garborg, Arne. (1890). *Hjaa ho mor*. Bergen: Mons Litleré. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2007112010001.
- Garborg, Arne. (1890). *Kolbotnbrev og andre Skildringar*. Bergen: Mons Litleré. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2007121210001.
- Garborg, Arne. (1886). *Mannfolk*. Bergen: Nygaard. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2007120712001.
- Garborg, Arne. (1883). *Bondestudentar*. Fr. Nygaards forlag: Bergen. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2007111610003.
- Garborg, Hulda. (1962). *Dagbok 1903–1914*. Oslo: Aschehoug. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2015012881016_001.

- urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2006081000031.
- Geijerstam, Gustaf af. (1894). *Nya brytningar. Fem litterära föredrag*. Helsingfors: Wentzel Hagelstams Förlag. <http://runenberg.org/brytningar/0001.html>.
- Genette, Gérard. (1980 [1972]). *Narrative Discourse. An Essay in Method*. Oversatt av Jane E. Lewin. New York: Cornwell University Press.
- Gewirtz, Paul. (1998). «Narrative and Rhetoric in the Law». I: *Law's Stories: Narrative and Rhetoric in the Law*. Peter Brooks og Paul Gewirtz (red.). Side 2–13. New Haven: Yale University Press.
- Gibson, Mary. (2005). «Science and Narrative in Italian Criminology, 1880–1920». I: *Crime and Culture. An Historical Perspective*. Amy Gilman Srebnick og René Lévy (red.). Side 37–48. Aldershot og Burlington: Ashgate.
- Gibson, Mary og Rafter, Nicole Hahn. (2006). «Editors' Introduction». I: Gibson, Mary og Rafter, Nicole Hahn (red.). *Criminal Man*. Cesare Lombroso. Side 1–36. Durham og London: Duke University Press.
- Gibson, Mary og Rafter, Nicole Hahn (2004). «Editors' Introduction». I: Gibson, Mary og Rafter, Nicole Hahn (red.). *Criminal Woman, The Prostitute and the Normal Woman*. Cesare Lombroso og Guglielmo Ferrero. Durham og London: Duke University Press.
- Gilbert, Sandra og Gubar, Susan. (1979). *The Madwoman in the Attic. The Woman Writer and the Nineteenth-Century Literary Imagination*. New Haven: Yale University Press.
- Greenslade, William. (1994). *Degeneration, Culture and the Novel 1880–1940*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Guarnieri, Patrizia. (2013). «Caesar or Cesare? American and Italian images of Lombroso». I: *The Cesare Lombroso Handbook*. Knepper, Paul og Ystehede, Per Jørgen (red.). Side 113–130. London og New York: Routledge.
- Gundersen, Carl I. (1906). «Slettenmordet». Kristiania: Feilberg og Landmark. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2014111308180.
- Gundersen, Carl I. (1903). «Slettenmordet». I: *Tidsskrift for nordisk retsmedicin og psykiatri*. Årg. 3, side 121–150. Kristiania; u.f.
- Gaakeer, Jeanne. (2005). «'The art to find the mind's construction in the face,' Lombroso's criminal anthropology and literature. The example of Zola, Dostoevsky, and Tolstoy». I: *Cardozo Law Review*. Årg. 26 (6), Side 2345–2377. U.s.: de•novo

- Hagen, Erik Bjerck. (2013). *Livets overskudd. Bjørnstjerne Bjørnsons glemte kvaliteter*. Oslo: Gyldendal.
- Hagtvet, Bernt. (1998). «*Hvor gjerne vilde jeg have været i Deres sted*»: Bjørnstjerne Bjørnson, de intellektuelle og Dreyfus-saken. Oslo: Aschehoug. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2008082200030.
- Hall, Stuart mfl. (1978). *Policing the Crisis. Mugging, the State, and Law and Order*. London: Palgrave Macmillan.
- Hannah-Moffat, Kelly. (2019). «Algorithmic risk governance: Big data analytics, race and information activism in criminal justice debates». I: *Theoretical Criminology. Årg. 23* (4), side 453–470. DOI: <https://doi.org/10.1177/1362480618763582>.
- Hamsun, Knut. (1890). «Fra det ubevidste Sjøleliv». I: Gran, Gerhard. (red.). *Samtiden. Populært tidsskrift for litteratur og samfundsspørsmål. Første Aargang*. Side 325–344. Bergen: John Griegs forlag. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digitidsskrift_2014061981005_001.
- Hamsun, Knut. (1890). *Sult*. København: Philipsen. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2015051929001.
- Hansson, Ola. (2004). *Parias - prosa i urval*. Stockholm: Alastor.
- Hansson, Ola. (1890). *Skæbne noveller*. Oversatt av P. Nansen. København: P.G. Philipsen.
- Hansson, Ola. (1890). «Kjærlighet, kjærlighet!» I: Gran, Gerhard (red.). *Samtiden. Populært tidsskrift for litteratur og samfundsspørsmål. Første Aargang*. Side 345–353. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digitidsskrift_2014061981005_001.
- Harris, Ruth. (2011). *The man on Devil's Island. Alfred Dreyfus and the affair that divides France*. London: Penguin.
- Haugen, Marius Warholm. (2019). «Litteraturforskerens ferds skriver, eller: Kunsten å grave frem reiseskildringer i Gallica». I: *Opplysninger. Festskrift til Knut Ove Eliassen på 60-årsdagen 26. oktober 2019*. Side 231–243. Oslo: Novus.
- Heiested, Sigurd. (1946). *Av folkelesningens saga*. Oslo: Halvorsen. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2007020101053.
- Henden, Ragnhild. (2013). «Ambivalens og alvor. Bjørnstjerne Bjørnson i møte med europeisk antisemittisme». I: Bliksrud, Liv mfl. (red.). *Den engasjerte kosmopolitt. Nye Bjørnson-studier*. Side 291–308. Oslo: Novus.
- Hiller, Jonathan R. (2013) «Lombroso and the science of literature

- and opera». I: Knepper, Paul og Ystehede, Per Jørgen (red.). *The Cesare Lombroso Handbook*. Side 226–252. London og New York: Routledge.
- Hodne, Bjarne. (1973). *Personalhistoriske sagn. En studie i kildeverdi*. Oslo: Universitetsforlaget. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2008060504104.
- Hoem, Edvard. (2013). *Det evige forår. Bjørnstjerne Bjørnson 1899–1910*. Oslo: Forlaget Oktober.
- Hoffmann, E. T. A. (1815). *Die Elixiere des Teufels. Nachgelassene Papiere des Bruders Medardus eines Capuziners. Herausgegeben von dem Verfasser der Fantasiestücke in Callots Manier*. Berlin: Duncker und Humblot.
- Hohle, Per. (1975). *Mann draperen i Nerdalsjuvet. Sagaen om Sevleguten*. Oslo: Gyldendal norsk forlag. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2007060501043.
- Hov, Live. (2004). «Det nye og farlige teater. Ibsen, Bjørnson og Strindberg». I: Hertel, Hans (red.). *Det stadig moderne gjennombrud. Georg Brandes og hans tid, set fra det 21. århundrede*. Side 210–221. København: Gyldendal.
- Hurley, Kelly. (1996). *The Gothic Body. Sexuality, Materialism and Degeneration at the Fin de Siècle*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Husén, Torsten. (1983). *An Incurable Academic. Memoirs of a Professor*. Oversatt av Tom Geddes. Oxford, New York mfl: Pergamon Press.
- Ibsen, Henrik. (1881). *Gengangere. Et familjedrama i tre akter*. København: Gyldendalske Boghandels forlag. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2016112429002.
- Johannisson, Karin. (2009). *Melankoliska rum. Om ångest, leda och sårbarhet i förfluten tid och nutid*. U.s.: Albert Bonniers Förlag.
- Johannisson, Karin. (1996). *Det mørke kontinentet. Kvinner, sykkelighet og kulturen rundt århundreskiftet*. Oslo: Aventura. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2008080804183.
- Johnsson, Henrik. (2015). *Det oändliga sammanhanget. August Strindbergs ockulta vetenskap*. Täby: Malört.
- Jølsen, Ragnhild. (1904). *Rikka Gan*. Oslo: Aschehoug. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2016012008009.
- Jørgensen, Jens Lofhert. (2014). *Sygdømtstegn. J.P. Jacobsen, Niels Lyhne og tuberkulose*. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Jæger, Hans. (1885). *Fra Kristiania-Bobèmen*. Christiania: H. Jæger. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2013040824089.

- Kalstad, Ingar. (1997). «Minda-saka». I: *Veit og gate. Daglegliv i Midtbyen i Trondheim 1880–1950*. Side 163–195. Oslo: Universitetsforlaget. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2010062808048.
- Karschay, Stephan. (2015). *Degeneration, Normativity and the Gothic at the Fin de Siècle*. New York og London: Palgrave Macmillan.
- Kielland, Alexander. (1980) *Brev 1869–1906. 3: 1890–1899*. Lunde, Johannes (red.). Oslo: Gyldendal. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2007070401035.
- Kielland, Alexander. (1891). *Jacob. Roman*. København: Gyldendal. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2008040700041.
- Kjus, Audun. (2014). «Skafottsanger. Rapport fra et kulturhistorisk plateprosjekt». I: «en vild endevending av all virkelighet». I: *Norsk Folkemminnesamling i hundre år*. Line Esborg og Dirk Johannesen (red.). Side 323–331. Oslo: Novus.
- Kjus, Audun. (2010). «Eksempelen Sofie Johannesdatter». I: *Tidsskrift for Kulturforskning Årg. 9 (2)*. Side 91–101. Oslo: Novus.
- Knepper, Paul og Ystehede, Per Jørgen (red.). (2013). *The Cesare Lombroso Handbook*. London og New York: Routledge.
- Knudsen, Hans P. S. (1995). *Folkeskribenten Rudolf Muus og hans forleggere*. Oslo: Bladkompaniet. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2010041206050.
- Krafft-Ebing, Richard von. (1997 [1886]). *Psychopathia sexualis. Mit besonderer Berücksichtigung der konträren Sexualempfindung. Eine medizinisch-gerichtliche Studie für Ärzte und Juristen*. Munich: Matthes & Seitz.
- Krag, Vilhelm. (1897). «Vendetta». *Samtiden. Populært tidsskrift for litteratur og samfundsspørsmål. Ottende Aargang*. Gran, Gerhard (red.). Side 14–18. Bergen: John Griegs forlag. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2017013081002_001.
- Krogh, Christian. (1899 [1886]). *Albertine*. Minneapolis: Kriedts forlag. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2010081620007.
- Kyllingstad, Jon Røyne. (2019). «Eugenikk». I: *Store medisinske leksikon* på snl.no. Lastet ned fra <https://sml.snl.no/eugenikk>. 19.07.2021.
- Lange, Marit Ingeborg. (2017). «Arne Garborg og Kitty L. Kielland». I: Gudmundson, Inger M. L. (red.). *Kitty Kielland*. Side 93–110. Stavanger Kunstmuseum.
- Lehrmann, Ulrik. (2008). «Forbrydelsesfortællingens registre. Jagten

- på et mords betydning i journalistik og fiktion». I: *Krimi og kriminaljournalistik i Skandinavien. Arbeidspapir nr. 4*. Aalborg.
- Leps, Marie-Christine. (1992). *Apprehending the Criminal. The Production of Deviance in Nineteenth-Century Discourse*. Duke: Duke University Press.
- Lie, Jonas. (1893). *Niobe. Nutidsroman*. København: Gyldendal. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2009020903024.
- Lindsey, Edward. (1910). «The International Congress of Criminal Anthropology: A Review». I: *Journal of the American Institute of Criminal Law and Criminology*. Årg. 1 (4), side 578–583.
- Lindström, Hans (1952). *Hjärnornas kamp: psykologiska idéer och motiv i Strindbergs ättotalsdiktning*. Uppsala: Appelbergs boktryckeri
- Ling, Shichun, Rebecca Umbach og Raine, Adrian. (2018). «Biological explanations of criminal behavior». I: *Psychology, Crime & Law*. Årg. 25 (6), side 626–640. <https://doi.org/10.1080/1068316X.2019.1572753>.
- Link, Jürgen. (2006). *Versuch über den Normalismus. Wie Normalität produziert wird*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. [Første gang utgitt i 1997 på forlaget Westdeutscher.]
- Link, Jürgen. (1988). «Literaturanalyse als Interdiskursanalyse. Am Beispiel des Ursprungs literarischer Symbolik in der Kollektivsymbolik». I: Fohrmann, Jürgen og Müller, Harro (red.). *Diskurstheorien und Literaturwissenschaft*. Side 284–307. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Link, Jürgen. (1984). «Interdiscourse, Literature, and Collective Symbols. Theses Towards a Theory of Discourse and Literature». I: *Enclitic*. Årg. 8 (1), side 157–165. Los Angeles: University of Minnesota.
- Lombroso, Cesare. (2006 [1876–1897]). *Criminal Man*. Overs. Mary Gibson og Nicole Hahn Rafter. Durham og London: Duke University Press.
- Lombroso, Cesare. (1903 [1893]). *La donna delinquente, la prostituta e la donna normale*. Torino: Fratelli Bocca.
- Lombroso, Cesare. (1898). «Lucchenis forbrydelse». I: *Samtiden. Populært tidsskrift for litteratur og samfundsspørsmål*. Niende Aargang. Side 460–465. Bergen: John Griegs forlag. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digitaltidsskrift_2014061981004_001.
- Lombroso, Cesare. (1894 [1887]). *Der Verbrecher (homo Delinquens) in anthropologischer, ärztlicher und juristischer Beziehung*. Hamburg: Verlagsanstalt und Druckerei A.-G.

- Lombroso, Cesare. (1894 [1889]). *L'uomo di genio in rapporto alla psichiatria, alla storia ed all'estetica*. Torino: Fratelli Bocca.
- Lombroso, Cesare. (1893). «Ibsens 'Gjengangere' og psykiatrien». I: *Samtiden. Fjerde Aargang*. Side 395–397. Bergen: John Griegs forlag. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digitids-skrift_2014091281031_001.
- Lombroso, Cesare og Guglielmo Ferrero. (2004). *Criminal Woman, the Prostitute and the Normal Woman*. Overs. Mary Gibson og Nicole Hahn Rafter. Durham og London: Duke University Press.
- Macdonald, Tara. (2013). «Sensation fiction, gender and identity». I: Mangham, Andrew (red.). *The Cambridge Companion to Sensation Fiction*. Side 127–140. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mangham, Andrew. (red.). (2013). *The Cambridge Companion to Sensation Fiction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mangham, Andrew. (2013). «Introduction». I: Mangham, Andrew (red.). *The Cambridge Companion to Sensation Fiction*. Side 1–6. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mann, Thomas. (1972 [1903]). «Tristan». I: *Døden i Venedig og andre noveller*. Side 74–104. Oslo: Gyldendal.
- Marcus, Gustaf. (2018). *Paria: brottslingen och normaliseringen av människan i Strindbergs, Hanssons och Geijerstams författarskap*. Stockholm: Carlssons.
- Mighall, Robert. (1999). «Atavism: A Darwinian nightmare». I: *A Geography of Victorian Gothic Fiction. Mapping History's Nightmares*. Side 130–165. Oxford: Oxford University Press.
- Moe, Jørgen. (1856). «Fanitullen». I: *Digte*, side 137–141. Kristiania: Steensballe. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2008011403003.
- Montaldo, Silvano. (2019). «To Be Done With Cesare Lombroso?» I: *Politika*. Overs. James Horton. Lastet ned fra https://www.politika.io/en/notice/to-be-done-with-cesare-lombroso?fbclid=IwAR2YV-qcTF_7r5mjcBbU4dk8QdILbLTYLi3NNxOXNHFcL-nNlhF-9HfsTcUFw 04.07.2021.
- Morel, Bénédict-Augustin. (1857). *Traité des dégénérescences physiques, intellectuelles et morales de l'espèce humaine et des causes qui produisent ces variétés malades*. Paris: J. B. Baillière.
- Moursund, Tor. (1957). «Et stygt barndomsminde». I: Adam, Per, Moursund, Tor og Parelius, Nils (red.). *Bjørnsons tid i Romsdal*. Side 42–57. Molde: Sogelaget. <https://urn.nb.no/>

- [URN:NBN:no-nb_digibok_2007061804046](https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2007061804046).
- Mork, Geir. (1989). *Den reflekterte latteren. På spor etter Arne Garborgs ironi*. Ph.d.-avhandling, Universitetet i Oslo.
- Murphy, Melanie A. (2007). *Max Nordau's Fin-de-Siècle Romance of Race*. I serien *Studies in German Jewish History*. Årg. 4. New York m.fl.: Peter Lang.
- Muus, Rudolf. (1922). *Gamle Kristiania-originaler*. Oslo: Aass. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2012070308081.
- Muus, Rudolf. (1907). «Thorvald Slettens Historie. Sensationel Fortælling udgivet i Anledning hans Benaadning». Anonymt utgitt. Kristiania: Helge Schultz.
- Muus, Rudolf. (1904a). «Sævligutten Morderen fra Numedal og hans Brors Sønneson Knut Ryentveit Morderen fra Telemarken. Sandfærdig Fortælling om hvordan Mordanlæg kan gaa i Arv». Anonymt utgitt. Kristiania: Folkelæsningsforlaget.
- Muus, Rudolf. (1904b). «Thorvald Sletten's Saga eller Morddramaet i Vestby. Virkelighedsskildring grundet paa mystiske iagttagelser». Anonymt utgitt. Kristiania: J. H. Kühnholdt Forlag. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2011082612004.
- Muus, Rudolf. (1904c). «Thorvald Slettens Skjæbne. Fortælling». Utgitt under pseudonymet Diogenes. Kristiania: Folkelæsningsforlaget.
- Muus, Rudolf. (1889). «Mestertyven Ole Høilands mærkværdige Liv og Levnet». Kristiania: Sophus Kriedts Forlag. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2016112826003.
- Mørch, Andreas. (1932). *Frå gamle dagar. Folkeminne frå Sigdal og Eggedal*. Oslo: Norsk Folkeminnelag. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2006121400085.
- Nielson, Haakon B. (1966). *Byoriginaler. Tradisjoner og minner om kloke koner, folkelige dikterfigurer, vandrende musikanter og annet underlig folk fra det gamle Kristiania til dagens Oslo illustrert med 80 tegninger og fotografier*. Oslo: Cappelen. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2008051900006.
- Nordahl, Helge. (1991). *- tre kyss for den ensomme fugl. Syv essays om Ragnbild Jølsen diktning*. Oslo: Aschehoug. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2007110104062.
- Nordau, Max. (1993 [1892–1893]). *Degeneration*. Oversatt fra andre utgave av *Entartung* og utgitt første gang i 1895. Ukjent oversetter. Lincoln og London: University of Nebraska Press.

- Nordau, Max. (1893). *Entartung. Zweiter Band*. Berlin: Verlag von Carl Dunder.
- Nordau, Max. (1892). *Entartung. Erster Band*. Berlin: Verlag von Carl Dunder.
- Nordau, Max. (1890). *Sæbebobler. Pennetegninger og skisser*. Oslo: Alb. Cammermeyers Øre-Bibliothek. [https://urn.nb.no/URN:NBN:-no-nb_digibok_2016051048007](https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2016051048007).
- Nye, Robert A. (1984). *Crime, Madness, & Politics in Modern France. The Medical Concept of National Decline*. Princeton: Princeton University Press.
- Obrestad, Tor (1991). *Arne Garborg. Ein biografi*. Oslo: Gyldendal. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2007100404054.
- Omdal, Gerd Karin. (2010). *Grenseerfaringer. Fantastisk litteratur i Norge og omegn*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Pearson, Geoffrey. (1983). *Hooligan. A History of Respectable Fears*. London: Palgrave Macmillian.
- Pedersen, Merete Bøge. (2000). *Den reglementerede prostitusjon i København 1874–1906*. København: Museum Tusulanums Forlag.
- Phelan, James. (2017), «Fictionality». I: *Auto/Biography Studies*. Årg. 32 (1), side 235–238. DOI: <https://doi.org/10.1080/08989575.2017.1288008>.
- Pick, Daniel. (1989). *Faces of Degeneration. A European Disorder, c.1848–c.1918*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Quincey, Thomas de. (2015 [1827]). «On Murder Considered as one of the Fine Arts». London: Penguin.
- Rafter, Nicole Hahn. (2013). «The melodramatic publication career of Lombroso's *La donna delinquente*». I: Knepper, Paul og Ystehede, Per Jørgen (red.). *The Cesare Lombroso Handbook*. London og New York: Routledge.
- Rafter, Nicole Hahn. (2008). *The Criminal Brain. Understanding Biological Theories of Crime*. New York og London: New York University Press.
- Rafter, Nicole Hahn. (1997). *Creating Born Criminals*. Urbana og Chicago: University of Illinois Press.
- Rafter, Nicole Hahn og Ystehede, Per Jørgen. (2010). «Here be Dragons: Lombroso, the Gothic, and Social Control». I: Defflem, Mathieu (red.). *Sociology of Crime, Law and Deviance: Popular Culture, Crime and Social Control*. Side 263–284. U.s.: Emerald Group Publishing Limited.

- Sanders, Julie. (2006). *Adaptation and Appropriation*. London and New York: Routledge.
- Sars, Ernst. (1913 [1902]). «Bjørnson's plass i Norges politiske historie». I: *Bjørnstjerne Bjørnson. Artikler og taler*. Side 5–34. Oslo: Gyldendal. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2006120400057. [Opprinnelig forordet til *Bjørnstjerne Bjørnson. Udvalgte Artikler og Taler*, 1902, Kjøbenhavn].
- Schiøtz, Aina. (1979). «Prostitusjon og samfunn i 1870- og 1880-årenes Christiania». I: Myhre, Jan Eivind og Østberg, Sigurd (red.). *Mennesket i Kristiania. Sosialhistorisk søkelys på 1800-tallet*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Schweigaard, Anton Martin. (1849). *Den Norske Proces. Første Bind*. Christiania: Johan Dahl. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2007042712003.
- Schaanning, Espen. (2013 [2002]). *Kampen om den forbryterske sjel. Kriminal-filosofiske vitenstrekk*. Oslo: Unipub.
- Shapiro, Ann-Louise. (1996). *Breaking the Codes. Female Criminality in Fin-de-Siècle Paris*. Stanford: Stanford University Press.
- Sjögren-Olsson, Margareta. (2015). *Rep utan knutar. Victoria Benedictsson. En levnadsteckning*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.
- Sjögren, Christina. (2012). «Desire, Reproduction, and Death. Reading the Silences in Ragnhild Jølsen's *Rikka Gan* (1904)». I: *Scandinavian Studies. Årg. 84* (4), DOI: 10.1353/scd.2012.0067.
- Skobba, Ingvar. (2001). *Historia og visene om mordet på Åste Gunnarsrud den 23. Juli 1904*. U.s.: Varsko Forlag. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2014011708126.
- Skov-Nielsen, Henrik, Phelan, James og Walsh, Richard. (2015). «Ten Theses about Fictionality». I: *Narrative. Årg. 23* (1), side 61–73. Ohio: The Ohio State University Press. DOI:10.1353/nar.2015.0005.
- Skov-Nielsen, Henrik. (2015). «Fictionality as Rhetoric. A Response to Paul Dawson». I: *Narrative. Årg. 23* (1), side 101–111. Ohio: The Ohio State University Press. DOI: <https://doi.org/10.1353/nar.2015.0000>.
- Skram, Amalie. (1993 [1882]). «Mere om 'Gengangere'». I: *Samlede verker. Bind 7*. Side 352–359. Oslo: Gyldendal. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2008012804063.
- Skram, Amalie. (1905a). *Samlede verker. Anden del. Hellemysrfolket; Sjur Gabriel; To venner*. København: Gyldendal. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2015091506165.

- Skram, Amalie. (1905b). *Samlede værker. Tredie del. Hellemysrfolket; S. G. Myhre*. København: Gyldendal. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2014052308189.
- Skram, Amalie. (1898) *Afkømt*. København: Gyldendal. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2009051310002.
- Skålevåg, Svein Atle. (2016). *Utilregnelighet. En historie om rett og medisin*. Oslo: Pax.
- Sontag, Susan. (1978). *Illness as Metaphor*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Spackman, Barbara. (1989). *Decadent Genealogies. The Rhetoric of Sickness from Baudelaire to D. Annunzio*. Ithaca og London: Cornell University Press.
- Spencer, Kathleen. (2004). «Purity and danger. Dracula, the Urban Gothic, and the late Victorian degeneracy crisis» I: *Gothic Critical Concepts in Literary and Cultural Studies. Volume II. Nineteenth-Century Gothic. At Home with the Vampire*. Fred Botting og Dale Townshend (red.). Side 304–330. London og New York: Routledge. DOI:10.2307/2873424.
- Stevenson, Robert Louis. (1885). *Strange Case of Dr. Jekyll and Mr. Hyde*. London: Longman.
- Stoker, Bram. (1897). *Dracula*. New York: Grosset & Dunlap.
- Strindberg, August. (1914a [1888]). «En brottsling». I: *Samlade skrifter av August Strindberg. 21. Hemsöbarna. Skärkarlsliv*. Side 280–296. Stockholm: Albert Bonniers förlag. <http://runeberg.org/strindbg/hemsobor/s4.html>.
- Strindberg, August. (1914b [1888-1889]). *Paria. En akt. Fritt efter en novell av Ola Hansson*. I: *Samlade skrifter 23: Naturalistiska sorgespel*. Side 375–402. Stockholm: Albert Bonniers förlag. <http://runeberg.org/strindbg/natusorg/0375.html>.
- Svanström, Yvonne. (2006). *Offentliga Kvinnor. Prostitution i Sverige 1812–1918*. Stockholm: Ordfront.
- Swart, Koenraad W. (1964). *The Sense of Decadence in Nineteenth-Century France*. Nijhoff: The Hague.
- Sæther, Maria Antonie. (2014). «'Kastrer dem, sperr dem inde!' En studie av kvinnebevegelsens tilnærming til seksualforbrytere 1895–1934». Masteroppgave i historie, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet. <http://hdl.handle.net/11250/244426>.
- Thomsen, Mads Rosendahl. (2008). *Mapping World Literature. International Canonization and Transnational Literatures*. London: Continuum.

- Tjønneland, Eivind. (2013). «Bjørnson som essayist». I: Bliksrud, Liv (red.). *Den engasjerte kosmopolitt. Nye Bjørnson-studier*. Side 109–118. Oslo: Novus.
- Tjønneland, Eivind. (2010). «From heredity of acquired traits to atavism. The impact of Darwin on Scandinavian literature». I: Hagen, Maragreth mfl. (red.). *The Art of Discovery. Encounters in Literature and Science*. Side 115–121. Århus: Aarhus University Press.
- Tjønneland, Eivind. (2005). «Sult og 'Fra det ubevidste Sjæleliv'». I: Dingstad, Ståle (red.). *Den litterære Hamsun*. Side 143–158. Oslo: Fagbokforlaget.
- Toulouse, Édouard. (1896). *Enquête médico-psychologique sur la supériorité intellectuelle: Émile Zola*. Paris: Flammarion.
- Tygstrup, Frederik. (2000). *På sporet af virkeligheden. Essays*. København: Gyldendal.
- Tygstrup, Frederik og Holm, Isak Winkel. (2007). «Litteratur og politikk». I: *K&K: Kultur og klasse. Årg. 104*, side 148–165.
- Vassenden, Eirik. (2013). Livet i Bjørnsons salmer. Det evige foraar som darwinisme og vitalisme. I: Bliksrud, Liv (red.). *Den engasjerte kosmopolitt. Nye Bjørnson-studier*. Side 269–290. Oslo: Novus forlag.
- Vassenden, Eirik. (2012). *Norsk vitalisme. Litteratur, ideologi og livsdyrking 1890–1940*. Oslo: Scandinavian Academic Press.
- Viig, Odd. (1965). *Generalregister til tidsskriftet Kringsjaa (1893–1910)*. Lier: Viig & Viig. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2012060606061.
- Vella, Christina. (2006). *Indecent Secrets. The Infamous Murri Murder Affair*. New York, London, Toronto og Sydney: Free Press.
- Verene, Donald Phillip. (1993). «Metaphysical Narration, Science, and Symbolic Form». I: *The Review of Metaphysics. Årg. 47* (1). Side 115–132.
- Walpole, Horace. (1994 [1764]). *The Castle of Otranto*. London: Penguin.
- Walsh, Richard. (2007). *The Rhetoric of Fictionality. Narrative Theory and the Idea of Fiction*. Columbus: The Ohio State University Press.
- Warberg, Silje Haugen. (2019). «Medicalized Literary Criticism in Fin de Siècle Norway. Johan Scharffenberg and Henrik Dedichen as 'Medics-as-Critics'». I: *Tidsskrift for forskning i sykdom og samfund. Årg. 16* (31), side 61–72. DOI: <https://doi.org/10.7146/tfss.vi6i31.i16970>.

- Warberg, Silje. (2016). *Den fødte forbryter. Diskursive brytninger i fremstillinger av kriminalitet og degenerasjon i norsk litteratur og offentlighet 1890–1910*. Doktorgradsavhandling, NTNU. <http://hdl.handle.net/11250/2423509>.
- Warberg, Silje. (2015). «Tiden synger syke sanger. Arne Garborgs dekadanse i lys av Cesare Lombroso og degenerasjonslæren». I: *Prosopopeia*. 1/15. Side 18–29.
- Wiltenburg, Joy (2004). «True Crime. The Origins of Modern Sensationalism». I: *The American Historical Review*. Arg. 109 (5), side 1377–1403. Oxford: Oxford University Press.
- Witt-Brattström, Ebba. (2007). *Dekadensens kön. Ola Hansson och Laura Marholm*. Stockholm: Norstedts.
- Wood, Jane. (2001). *Passion and Pathology in Victorian Fiction*. Oxford: Oxford University Press.
- Wærp, Henning Howlid. (1998). «Utover enhver grense. Gotiske trekk i Ragnhild Jølsens romaner». I: Haugen, Torgeir (red.). *Litterære Skygger. Norsk fantastisk litteratur*. Side 101–122. Oslo: Cappelen Akademiske Forlag. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2009030900042.
- Ystehede, Per Jørgen. (2016). «Contested Spaces. On Crime Museums, Monuments, and Memorials». I: Knepper, Paul og Johansen, Anja (red.). *The Oxford Handbook of the History of Crime and Criminal Justice*. Side 338–352. Oxford: Oxford University Press.
- Ystehede, Per Jørgen. (2013). «Demonizing Being. Lombroso and the Ghost of Criminology». I: *The Cesare Lombroso Handbook*. Knepper, Paul og Ystehede, Per Jørgen (red.). Side 72–97. London og New York: Routledge.
- Zarycki, Denis. (1895). «Hypnotisme og retspleie». I: *Samtiden. Populært tidsskrift for litteratur og samfundsspørgsmaal. Sjetten Aargang*. Side 139–153. Bergen: John Griegs forlag. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2015012881009_001.
- Zavřnik, Aleš. (2019). «Algorithmic justice: Algorithms and big data in criminal justice settings». I: *European Journal of Criminology*. Side 1–20. DOI: <https://doi.org/10.1177/1477370819876762>.
- Zola, Émile. (1871–1893). *Les Rougon-Macquart. Histoire naturelle et sociale d'une famille sous le Second Empire*. [Serie bestående av 20 romaner.] Paris: Charpentier.
- Zola, Émile. (1890). *La Bête humaine*. Paris: G. Charpentier.
- Zola, Émile. (1867). *Thérèse Raquin*. Paris: L'Artiste.

- Øverland, Ole Andreas. (1897). «Sevle-Gutten. En Forbryderroman fra Numedal». I: *Norske Historiske Fortællinger*. Andre utgave. Kristiania og København: Alb. Cammermeyeres forlag.
- Øverland, Ole Andreas. (1896). «Sævlid-Gutten. En Forbryderroman fra Numedal». I: *Norske Historiske Fortællinger*. Kristiania og København: Alb. Cammermeyeres forlag.
- Åslund, Arnfinn. (1990). «Bjørnson i retorikkens perspektiv» I: *Agora. Bjørnstjerne Bjørnson*. Nr 1–2/90. Side 221–285. Oslo: Institutt for filosofi. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digitidskrift_2018062581108_001.

Stikkordsregister

A

Andersen, Anton 103, 105–109

Andersen, Ole Lauritz 245–

246, 268, 273, 284–286

atavisme 10, 23–24, 26, 35, 39,

41–42, 58, 67, 78, 85, 100,

109–110, 145, 151, 153, 166,

182, 294

Augundsson, Torgeir. Se Møl-
lerguten

B

Bang, Herman 75, 144, 171,

174, 182

Barber Andersen. Se Andersen,
Ole Lauritz

Benedictsson, Victoria 144,

154–157, 164–165, 169, 297

Bergwall, Sture (Thomas Qu-
ick) 298

Bjørnson, Bjørnstjerne 11, 32–

34, 41, 52, 76, 179, 196–197,

210, 239–240, 243–247,

249–264, 268–272, 274,

277–278, 283–286, 288

Bonmartini, Linda. Se Murri,
Linda

Borgen, Johan 292

Bourget, Paul 165–166

Brandes, Georg 75–76, 154, 225

Brandt, Fredrik 121–122

Breivik, Anders Behring 140,
298–299

Bull, Jacob Breda 270, 286

Bærøe, Ludvig 265–268, 270,
273, 279, 282, 284–286, 288,
297

Bødkeren. Se Sundbye, Karl
‘Bødkeren’ Larsen

Baardsen, Gjest 49, 129, 158, 187

C

Cassirer, Ernst 57–58, 60, 116,
185

Charcot, Jean-Martin 46, 86,
213, 277

Collin, Christen 52, 110, 171,
196–197, 200, 202–203,

222–236, 256, 285

Conrad, Joseph 50, 83

D

Darwin, Charles 30, 34, 85, 182

Dedichen, Henrik Arnold

Thaulow 28, 30–31, 35,

40–43, 45, 47, 60, 145–146,

157, 219, 301

dekadanse 52, 145–146, 159,

168, 170–171, 174, 178–184,

189, 195, 197, 202, 215, 222,

224–227, 232, 234–235, 282

Den kvinnelige forbryter

22–23, 157–168, 179, 205, 273,

283–284

Den nye kvinnen 163, 282

Det abnorme mennesket 37–38,

42, 57

Dickens, Charles 49

Dostojevskij, Fjodor 49, 75,

189, 194

Doyle, Arthur Conan 83

Dreyfus-affæren. Se Dreyfus,

Alfred

Dreyfus, Alfred 220, 239,

255–259, 264, 268–270, 274

E

Enzensberger, Hans Magnus

55–57, 117

Eriksen, Alfred 263, 284, 286

Estlander, Ernst 47, 82

Evensen, Hans 12–13, 45, 47

F

Ferrero, Guglielmo 23, 34, 47,

161–163, 193–197, 200, 203,

205, 210, 220, 223, 230–231,

261

Ferri, Enrico 23, 31, 34, 210, 220,

261

Flatabø, Jon 52

Flaubert, Gustave 194

Foucault, Michel 36–38, 54, 122,

124–125, 139, 173, 262–263

Freud, Sigmund 85–86, 117,

135–136, 159, 161, 164

G

Garborg, Arne 12–17, 43, 48, 52,

61–78, 84–89, 143–144, 157,

164, 171, 182–183, 187–189,

196, 201–203, 205, 222–227,

232–236, 299

Garborg, Hulda 12–15, 17,

63–65, 299

Geijerstam, Gustaf af 71, 73–75,

144, 146, 164–165

Goethe, Johan Wolfgang von 58

Gundersen, C. I. 262–264,

283–284

Gunnarsrud, Åste Larsdatter

92, 94, 105, 113, 130, 135–138

H

- Hagbø, Per 255–256
 Hake, Alfred Egmont 221
 Hamsun, Knut 49, 75, 157
 Hansson, Ola 76, 144, 146,
 150–156, 160–161, 164–166,
 168–169, 171, 182, 297
 Hartmann, Egil 111
 Heiberg, Hjalmar 38
 Hirsch, William 221
 Hoffmann, Ernst Theodor 86
 Hohle, Per 103
 Holmboe, Michael 38
 Høiland, Ole 49, 129, 187

I

- Ibsen, Henrik 11, 47–49, 179,
 194–195, 203–209, 212–213,
 221, 225, 253, 304

J

- Jacobsen, Jens Peter 144, 165
 Jumbo. Se Andersen, Anton
 Jæger, Hans 75
 Jølsen, Ragnhild 144, 167–169,
 180, 297

K

- Kant, Emmanuel 58
 Kielland, Alexander 76–77
 Kielland, Kitty 225
 Kierkegaard, Søren 253

Kittelsland, Tollef

- Gjermundsen 92, 115, 118,
 130–132, 135, 137
 Klaveness, Thoralfv 249–250,
 270, 278
 Krafft-Ebing, Richard von 213,
 228
 Kriminalasylet i Trondheim 12,
 41, 61, 76, 299
 Krogh, Christian 75
 Kulterstad, Arne 255–256

L

- Lacassagne, Alexandre 30
 Lamarck, Jean-Baptiste 34, 182
 Leeggaard, Christopher 38
 Lie, Jonas 179
 Link, Jürgen 59–60, 126, 199, 262
 Lombroso, Cesare 21–42, 44–
 50, 52, 57–58, 61–73, 76–89,
 100, 144, 152, 161–162, 181–
 182, 189, 194–195, 200–213,
 219–222, 226, 229, 232, 261,
 292, 295, 297, 303–304
 Lombroso, Gina 24
 Lombroso, Paola 47
 Luchenin, Luigi 45, 47

M

- Mann, Tomas 174
 Marholm, Leonard. Se Mohr,
 Laura

- Misdea 26
 Moe, Jørgen 127–128
 Mohr, Laura 64, 69–70, 76, 182
 Morel, Bénédict Augustin 30,
 39, 41, 84, 212, 226
 Murri, Linda 239, 255–257,
 259–261, 264
 Muus, Rudolf 52, 92–102, 105,
 107–110, 113–118, 126–129,
 131–135, 137–138, 141, 244,
 259, 265–270, 273–280,
 282–284, 286, 288, 297
 Møllergutten 120, 127, 129, 130
- N**
 Nielsen, Ragna 14
 Nietzsche, Friedrich 171, 217,
 224, 305
 Nissen, Fernanda og Oscar 12–13
 Nordau, Max 195–197, 200–
 201, 203, 210–226, 228–231,
 303–305
 Nordlund, John Filip 45
- O**
 Obstfelder, Sigbjørn 225
 Øverland, Ole Andreas 102,
 107, 111–113, 115, 118–127, 129,
 131–133
- P**
 Pigesagen (Øien, Minda) 87
- Q**
 Quincey, Tomas de 74, 189
- R**
 Ryentveit, Knut 17, 91–101,
 103, 105, 107–109, 113–114,
 116–118, 126, 130, 133–139,
 141, 205, 215, 244, 255, 297
- S**
 Sars, Ernst 51
 Scharffenberg, Johan 179, 219,
 301
 Schweigaard, Anton Martin
 122
 Sevlegutten. Se Sevle, Ole
 Olsen
 Sevlen, slått 124, 126–136
 Sevle, Ole Olsen 17, 91–94,
 97–103, 107–109, 112,
 115–126, 128–141, 170, 205,
 215, 244, 303
 Shaw, Georg Bernhard 221
 Shelley, Mary 25
 Skram, Amalie 49, 144, 171,
 175–178, 180, 209, 225
 Sletten, Thorvald 18, 239–240,
 243–247, 249–259, 262–280,
 283–284, 286–289, 297
 Sontag, Susan 197
 Spencer, Herbert 83, 223–224,
 228

Stevenson, Robert Louis 151
 Stoker, Bram 50, 83
 Strindberg, August 75–76, 144,
 146–149, 150–158, 164, 169,
 180–181, 247, 297
 Sundbye, Karl 'Bødkeren' Lar-
 sen 12–18, 38–39, 41–42, 61,
 75, 88, 297, 299
 Sundt, Karen 52
 Sølv-Tollef. Se Kittelsland,
 Tollef Gjermundsen

T

Taine, Hippolyte 50, 194
 Tolstoj, Leo 45, 50, 195
 Toulouse, Édouard 219–220
 Tourette, Gilles de la 277

V

Viken, Anja Elena 291–292
 Villella 27, 37, 58, 161
 vitalisme 34, 138, 170, 202, 230,
 233
 Vogt, Ragnar 12
 Voltaire 64–65, 84, 87
 Walpole, Horace 84
 Wilde, Oscar 219
 Winterhjelm, Kristian 203

Z

Zola, Émile 49–50, 77, 171,
 194–195, 205–206, 208–210,
 219–220, 226, 258–259,
 268–270

